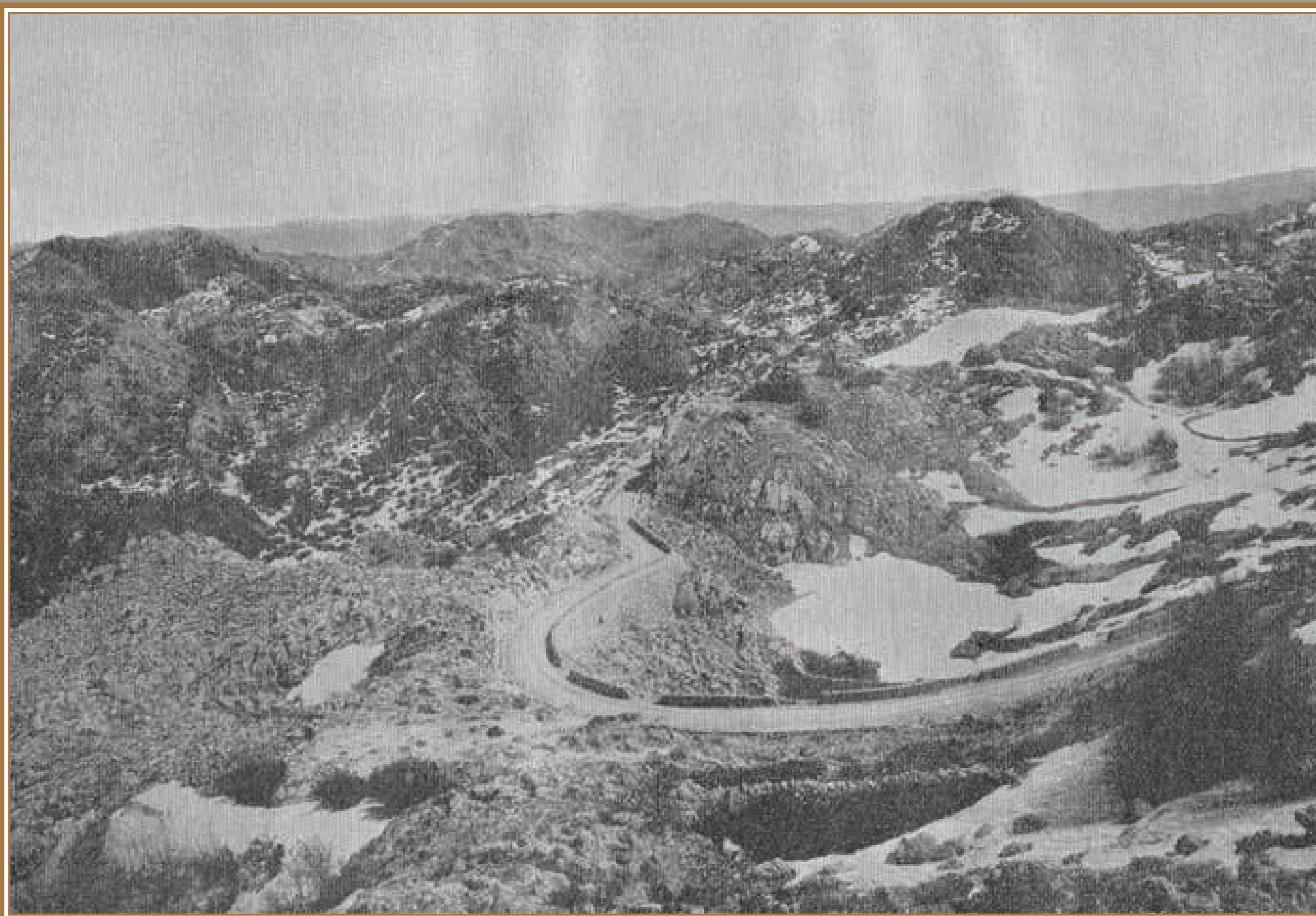
ISSN 1334 - 7128

LJETOPIS CRNOGORSKI

Zagreb, br. 8, god. 2017/18.

Izdavač:
NACIONALNA ZAJEDNICA CRNOGORACA HRVATSKE

Za izdavača:
DANILO IVEZIĆ

Urednik:
PETAR POPOVIĆ

Suradnici:
DELIĆ DINKO
DRAŠKOVIĆ ZORAN
GORANOVIĆ PAVLE
KATUNARIĆ SANDRA
KATUNARIĆ VJERAN
LALOVIĆ DRAGUTIN
LUČEV JOSIP
LUKOVAC BRANKO
JOVANOVIĆ BOJAN
MAROEVIĆ TONKO
MIŠKOVIĆ DUŠKO
PAVIĆ LANA
POPOVIĆ DIMITRIJE
POPOVIĆ PETAR
POPOVIĆ ZORKO
ROKSANDIĆ DRAGO
SIMUNIĆ VLATKO
TENŽERA MARINA
TODOROVIĆ NEBOJŠA

Grafički likovno oblikovanje, priprema i tisak:
SKANER STUDIO d.o.o., ZAGREB

Naslovnica: - ***Dio ceste, koja vodi od Njeguša na Cetinje*** - Fotografija iz knjige dr. Ivan Hoić: Slike iz obćega zemljopisa - knjiga V. Matica hrvatska, Zagreb 1900.

Ljetopis je tiskan uz financijsku potporu Savjeta za nacionalne manjine Republike Hrvatske.

LJETOPIS CRNOGORSKI

Zagreb, br 8, god. 2017/18.

Sadržaj

Uvodnik
Prvi europski *exit* i nakon njega – Petar Popović 5

Događaji, ljudi, knjige

Jubileji
Četvrt stoljeća Matice crnogorske (1993-2018) – Dragan Radulović 11
Dimitrije Popović, retrospektiva (1966-2016): Dimitrije ili Misterij metamorfoze – Marina Tenžera 17

Ogledi
K teoriji međunarodne politike Hansa J. Morgenthaua – Petar Popović 21
Evropska unija u fokusu komparativne analize: federacija *under construction* – Bojan Jovanović 31
Politika Ruske Federacije na Zapadnom Balkanu: slučaj Crne Gore – Nebojša Todorović 45
Traganje za zlatnom sredinom u poimanju hospitaliteta u filozofiji Richarda Kearneya – Lana Pavić 68
Biti pokoran bogu od žute ilovače – Dinko Delić 82

Priča
Ispit – Zorko Popović 90

Knjige
Dimitrije Popović, *Eros, krv i svetost* – Pavle Goranović 96
Dimitrije Popović, *Labirint sjećanja* – Sandra Katunarić 98
Marko Špadijer, *Bibliotekar* – Dragutin Lalović 99
Dragan Radulović, *Po rubovima teksta* – Zoran Drašković 101
Danilo Ivezić, *Vrijeme je da se krene* – Branko Lukovac 104
Lidija Vukčević, *Zemlja kava, more tinta, nebo ruzmarin* – Tonko Maroević 107
Matko Meštrović, *Na izmaku doktrinarnog svijeta* – Vjeran Katunarić 109
Bogomir Kovač, *Poličko-ekonomski ogledi* – Josip Lučev 112
Katarina/Kaja Garibović/Lalović i Pero Lalović, *Ratni dnevnici (1942.-1944.)* – Drago Roksandić 115

In memoriam
Strahinja Marović – Dimitrije Popović 118
Ljubo Kuljača – Duško Mišković 119

Kulturni izlog Crne Gore

Književnost
Pregled zbivanja u crnogorskoj književnosti 2017. i 2018. godine - Vlatko Simunić 123

Uvodnik

Prvi europski *exit* i nakon njega

piše: Petar Popović

„Mnogi vjeruju kako Velika Britanija nikada nije željela postati europskom, te da je danas njezin jedini motiv da se pridruži Europskoj zajednici isključivo da je uništi ili osujeti u ostvarenju njenih ciljeva. Također, mnogi vjeruju kako Francuska koristi svaki povod kako bi blokirala britanski ulazak u zajednicu. Pa, dame i gospodo, pred vama su večeras dva čovjeka koja duboko vjeruju u suprotno."

Riječi su ovo francuskog predsjednika Georgesa Pompidoua, izrečene na press konferenciji u Elizejskoj palači 21. svibnja 1971. „Drugi čovjek" s kojim je Pompidou te večeri dijelio optimizam u pogledu zajedničke europske budućnosti Francuske i Britanije, bio je britanski premijer Edward Heath. Ostvarenje ideala ujedinjene Europe, kojeg su tijekom posljednja dva stoljeća sanjala značajna imena kao Saint-Simon i Augustin Thierry, Giuseppe Mazzini, Victor Hugo, Richard von Coudenhove-Kalergi i mnogi drugi, činilo se da postaje realnost. Ujedinjena Europa je do šezdesetih godina dvadesetog stoljeća Britaniji predstavljala nadu u svjetlu budućnost jednako kao i europskim državama: ujedinjenje jednog kontinenta na načelu trajnog mira među nacijama, vladavini prava, slobodi kretanja ljudi i roba, te na poštivanju ljudskih prava. Europa bez granica, slobodnih i jednakih ljudi. Britanija je 1. siječnja 1973. godine postala članicom EEZ-a, te je u narednih četrdeset godina pridonijela širenju buduće Europske unije i promicanju navedenih vrijednosti.

Bila su to neka druga vremena. Ono što je tadašnja generacija, na čelu s Pompidouom i Heathom vjerovala jest da su razmirice prijašnjih generacija definitivno razriješene. Činilo se prevladanim De Gaullovo viđenje Europe „od Atlantika do Urala" u kojoj nema mjesta za Britaniju, koju je promatrao s golemim nepovjerenjem; s druge strane, britanski trijumfalizam nakon Drugog svjetskog rata otrijeznile su realnosti novog doba – u okolnostima Hladnog rata nije bila u mogućnosti zadržati status imperijalne sile, nije mogla spriječiti dekolonizaciju, nije više smjela sebi priuštiti neugodnosti kao što je debakl premijera Edena u Sueskoj krizi, nije smogla snage parirati EZZ-u svojom Europskom slobodnotrgovinskim zonom. Međutim, to što je Pompidou u svojoj izjavi primijetio kao nepremostive političke razlike i skrivene namjere nepovjerljivih suparnika, pod površinom će tinjati kroz čitavu povijest razvoja europskog projekta.

Nastojanja da se „osujeti" europski razvojni put koji bi vodio čvršćem jedinstvu i međuovisnosti, a koji je od početka Britanija promatrala kao prijetnju svome suverenitetu i demokratskoj tradiciji, svakako su bila prisutna i prevladavajuća. Desetljeća borbe i žustrih rasprava oko sprječavanja ili usporavanja dubljih integracija u konačnici kulminiraju referendumom o Brexitu 2016. Doduše, glavni suparnik Britaniji više nije Francuska kao u Pompidouovo vrijeme, nego Njemačka, koja se prometnula u središnju europsku silu, odnosno političko-ekonomski „motor" cjelokupnog EU projekta. Još prije desetak godina, na opasku premijerke Margaret Thatcher njemačkom kancelaru Helmutu Kholu uoči njemačkog ujedinjenja 1990. da „smo vas dva puta dobili u ratu, a sada ste se opet vratili", moglo se tumačiti kao svojevrsnu benignu predrasudu; tipični „parohijalni" sud (kako bi rekao Heath), jedne frustrirane premijerke koja gubi političko tlo pod nogama.

No danas kada je Njemačka uspjela postići valutom ono što nije topovima 1914. i 1939. – dominaciju na kontinentu; i kada ju od stvaranja nekog oblika federacije pod njenom hegemonijom dijeli još jedina preostala stepenica – fiskalna unija, ti strahovi čine

se u najmanju ruku razumljivima. Kao ulje na vatru, sve češće spominjanje europske vojske u kontekstu prijetnji američkog predsjednika Donalda Trumpa da će razvrgnuti NATO, budi ozbiljne strahove kako među britanskim „bregziterima“ tako i među pobornicima ostanka. Tako je primjerice 2017. lord Heseltine, torijevski zastupnik u Domu Lordova i gorljivi zagovaratelj ostanka, napao svoju stranačku šeficu i premijerku Terezu May dok je ova još razmatrala mogućnost izlaska Britanije bez dogovora, ocijenio da Britanija ovim činom prepušta sudbinu europskih naroda Njemačkoj. Parafrazirajući Thatchericu, izjavio je: „Dobili smo ih u zadnjem ratu, a sada im nudimo pobjedu u miru“.

Međutim, dimenzije krize koje izaziva neminovni britanski *exit* nadilaze demagogiju pojedinaca o Europskoj uniji kao novom *IV. Reichu*. Sadašnja agonija oko brexita ukazuje na korijenite probleme koji se ne mogu prevladati čak niti s hipotetski uspješnim izlaskom Britanije iz unije. Neovisno o ishodu, šteta je europskom jedinstvu kao ideji već učinjena. Nakon *exita* više ništa neće biti isto.

Europa je svoje pravo lice pokazala nakon izbijanja globalne recesije 2008, konsolidiravši svoje elite. Po američkom modelu, EU je spašavala bankarske kartele, umjesto građane. Dok je „socijalna država“ bila rezervirana za krupni kapital, rigorozne mjere štednje namijenjene su državama članicama. Dolazi do uspona tehnokracije (nametanje „financijskih eksperata“ kao predstavnika vlasti u Italiji i Grčkoj 2011.), čime je EU dodatno produbila svoj ionako jak demokratski deficit. Totalitarni potencijal europske strukture očituje se u njenom funkcionalističkom birokratskom sustavu i neodređenom odnosu privatnog i javnog. O Europi se ne može govoriti kao o imperiju u klasičnom smislu, jer njena moć nije koncentrirana u jednom središtu. Ovdje je riječ o moći raspršenoj kroz neograničenu progresiju javnih agencija, ureda i institucija. One ne dijele moć nego su u trajnom međusobnom nadmetanju. Kada se ovom asimetričnom odnosu pridoda i snaga civilnog društva i privatnog sektora, prvenstveno multinacionalnih kompanija, takav sustav fluidne i difuzne moći izravno se odražava na odgovornost, odnosno na nedostatak odgovornosti vlasti prema narodu.

Međutim, nedostatak odgovornosti ne može se isključivo tražiti u načelnom hijerarhijskom odnosu nacionalne i nadnacionalne vlasti; između suverenih država članica i Bruxellesa kao središta odlučivanja u EU – to je tek jedna dimenzija. Zašto je Grčka u doba svoje najgore krize bila kažnjena, može se objasniti isključivo ako se gleda interes Europske središnje banke; zašto je Europa inicirala NATO-ovu vojnu intervenciju u Libiji objašnjavaju interesi krupnog kapitala i vojno-industrijskog kompleksa; odgovor zašto je izbila migrantska kriza treba tražiti prije u partikularnim odlukama pojedinih nacionalnih vlada, a ne na razini EU. U ovom košmaru preklapajućih interesa, što privatnih što javnih, što nacionalnih što nadnacionalnih, zamjetno je intenzivno opadanje političke svijesti i odgovornosti.

Brexit je u prvom redu posljedica onoga što se naziva „politikom identiteta“, konkretno svjetonazorskih ratova na Zapadu u kojemu populisti – koji zagovaraju jedan segment društva, uglavnom niži srednji sloj – prisvajaju „narod“ kao takav, protiv „globalista“ (u koje spadaju gotovo svi – i konzervativci, i liberali, i socijaldemokrati, te raznorazne nevladine organizacije). Desni populistički diskurs na inteligentan način racionalizira europsku političku scenu. S podjelom na „nas“, kao prave predstavnike „konkretne“ i „postojeće“ nacije, i „njih“ koji u ime apstraktne humanosti dopuštaju priliv migranata koji iznutra razara nacionalni korpus, populisti su se uspjeli nametnuti kao relevantan politički čimbenik u Europi. Njihova dijagnoza stanja nije neutemeljena. Otuđenje političkih elita od naroda i demokratski deficit koji se ogleda u moći prikrivenih interesnih skupina raštrkanih unutar kompleksne mreže birokracije, a koje se prema državama odnose kao

nepresušnim izvorima resursa, kapitala i ljudstva za potrebe njihove neograničene ekspanzije, izravno je pridonijelo reaktualizaciji pojma za kojega se držalo da ga je EU prevladala: suverena nacionalna država. Kruna populističkog uspjeha u borbi za suverenost i naciju upravo je Brexit.

Ipak, najveća snaga populizma ujedno je i njegova najveća slabost. Na stranu tipično populističko nuđenje jednostavnih rješenja za kompleksne probleme, što uglavnom vodi u neodgovorne politike (sasvim opravdana kritika upućena vođama bregzitera da su naprosto lagali o svom planu za izlazak); najsporniji je upravo taj populistički binarni diskurs – baš kao što „globalisti“ ne postoje samo na lijevom spektru, tako i nacionalni populizam ne može polagati, niti polaže apsolutni monopol na „narod“. Očito da je premijerka May potpala pod utjecaj ovog diskursa o desnim bregziterima i lijevim globalistima, čime se objašnjava njezina „suicidalna“ odluka da sredinom 2017. raspiše prijevremene parlamentarne izbore, uvjerena kako će na valu optimizma nakon referenduma dobiti potrebnu većinu za njen plan izlaska Britanije iz EU. Krah na tim izborima pokazao je kako bregziteri mogu biti i laburisti, a da to ne moraju nužno biti i torijevci. Tko su uostalom bregziteri? „Little England“ rasisti i neonacisti, zadrti tačeristički neoliberali, nostalgičari za negdašnjim imperijem, „crvena“ radnička klasa koju je zakinula globalizacija, pojedinci iz *City*-a koji imaju vlastitu računicu… Uvod je to u britansku ustavnu i političku krizu, kao i dvogodišnju europsku političku agoniju oko Brexita.

Iako su dosadašnji zategnuti odnosi u pregovorima između Britanije i EU revitalizirali idejna načela na kojima počiva ujedinjena Europa (upravo su nedavni izbori za Europski parlament pokazali začudno jedinstvo prema euro-skepticima), oprezno i s rezervom treba promatrati ovu naoko dobivenu bitku Bruxellesa. Možda je sukob oko Brexita učvrstio europsko jedinstvo; možda Britanija ostane u EU što bi bila definitivna pobjeda za Donalda Tuska i Jean-Claudea Junckera. Međutim, EU ne može pobjeći od sebe same, a upravo je politička kriza u Britaniji najbolji pokazatelj onoga što se u EU tek privremeno prikriva: izgubljena vjera u mogućnost zajedničke europske demokratske politike. U Britaniji, koljevci moderne europske demokracije, Brexit je označio kraj politike kakvu poznajemo. Dvopartijski sustav je u ruševinama: Laburistička stranka rapidno slabi, Torijevci su doživjeli potpuni krah. Narod, koji je izgubio povjerenje u parlament, sam je atomiziran do razmjera potpunog kolapsa društvenog konsenzusa. Čini se da jedino što britansko društvo dijeli od potonuća u nasilje nepodnošljivo je iščekivanje konačnog čina izlaska, pa je vlada iz predostrožnosti uredbom stavila oko 3.500 vojnih rezervista u pripravnost.

Hoće li Britanija ostati ili otići iz EU, kao što je već napomenuto, više niti nije važno. Unutrašnje raspadanje Britanije simptom je rastakanja europskog sna o jedinstvu. Brexit predstavlja epohalnu opomenu za Europu, i kojim god putem da EU krene: nacionalno-populističkom revolucijom, ili unutarnjom reformom „od vrha prema dnu“, proces će po svemu sudeći biti trnovit.

Struktura i sadržaj Ljetopisa

Ljetopis koji predstavljamo čitateljstvu obuhvaća razdoblje 2017. i 2018. godine, u kojem se obrađuje niz tema vezanih za kulturna događanja: jubileji, knjige, promocije; te u rubrici "Ogledi": goruća pitanja suvremene politike, geopolitike, integracija i migracija.

Izdvojili smo dva događaja koja su obilježila kulturni život crnogorskog korpusa u proteklom dvogodištu.

Krajem 2018. godine svečano je na Cetinju obilježen jubilej četvrt stoljeća djelovanja stožerne crnogorske kulturne institucije, Matice crnogorske.

Prenosimo integralno izlaganje predsjednika Matice, književnika Dragana Radulovića sa svečanog skupa koji je u tom povodu održan. Izlaganje nudi pregnantan pregled događanja od osnutka ove kulturne institucije u turbulentnoj 1993. godini, i svih njenih dosadašnjih uspjeha u kulturnom i društvenom angažmanu, izdavaštvu i nacionalno preporodnom djelovanju u globalnome svjetskom crnogorskom korpusu. Također, Radulović naznačuje i strateške perspektive i opredjeljenja u budućem djelovanju Matice crnogorske, na temelju njezina programa *Crna Gora na europskom putu* 2013.

Nadalje, predstavljamo esej iz pera Marine Tenžere „Dimitrije ili misterij metamorfoza", osvrt na raskošnu retrospektivu Dimitrija Popovića. Otvorena u Klovićevim dvorima u siječnu 2017, ova je izložba obuhvatila pedeset godina umjetinikovog rada (1966-2016).

Drugi dio posvećen je „Ogledima" o društveno političkim, ekonomskim i kulturnim temama. Kao što je napomenuto u uvodu; sve društvene razine, od manjinske, nacionalne, do nadnacionalne europske, u permanentnoj su krizi zbog urušenog povjerenja u političke institucije i politiku kao takvu. Prvi ogled Petra Popovića *K teoriji međunarodne politike Hansa J. Morgenthaua* bavi se djelom jednog od utemeljivača teorije međunarodne politike Hansa J. Morgenthaua. Članak prikazuje Morgenthauovu političku teoriju i njezine temeljne pojmove u trima razdobljima njihova razvoja: do Drugoga svjetskog rata, od kraja rata do šezdesetih godina i poslije šezdesetih. S posebnim osvrtom na glavne studije iz svakoga od tih razdoblja, nastoji se ukazati da je svrha Morgenthauove teorije međunarodne politike bio pokušaj da se politika i političko konstituiraju kao odgovor na duboku društvenu i političku krizu modernog Zapada sredinom dvadesetog stoljeća. Njegova realistička teorija međunarodne politike nije samo akademski pothvat nego i svojevrstan politički projekt kao odgovor na implikacije masovne demokracije, industrijaliziranog rata, totalitarizma i genocida.

U drugom ogledu *Evropska unija u fokusu komparativne analize: federacija under construction*, autor Bojan Jovanović nudi komparativnu analizu koja ima za polazište dva jednostavna zapažanja. Prvo zapažanje: EU sve više poprima karakteristike njezinih država članica. I drugo zapažanje: Unija (sve više) liči baš na one njezine članice (i razumije se države uopće) koje su federativnoga ustrojstva. Iako je to nešto što se možda može (u)činiti očiglednim, komparativno-fenomenološka analiza takva zapažanja i tu tvrdnju da EU sve više liči na njezine države članice uzima ne kao činjenicu već tek kao polazište i kao (kantovski) prijeporni ili problematski sud. U glavnom dijelu analize ispituje se da li je EU (već) postala federacija (utoliko što se zasniva na principu supremacije ili principu direktnog efekta). Ovakav, komparativni pristup, važan je i zato što se njime – kao prepreka saznanju, „anti-teorija" te gotovo kao manipulativnost – odbacuje *sui generis* interpretacija i percepcija EU.

Autor Nebojša Todorović u ogledu *Politika Ruske Federacije na Zapadnom Balkanu: slučaj Crne Gore*, bavi se gorućim pitanjem suvremenog geopolitičkog odnosa Rusije prema Balkanu uopće i Crnoj Gori posebno. Kroz pregled povijesti odnosa između ove dvije države gotovo uvijek je bio prisutan ruski nacionalni interes, koji se mijenjao u zavisnosti od povijesnog razdoblja u kojem su se nalazile. Postoji mnogo faktora koji su utjecali, a i danas utječu na oblikovanje ruske politike prema Zapadnom Balkanu. Aktivnosti ruske politike prvenstveno prema Crnoj Gori došle su do izražaja u periodima obnove njene nezavisnosti i pristupanja NATO-u, kada je ovaj proces bio u samom vrhu svjetskog medijskog interesa. Upravo kroz opis konkretnih političkih akcija u to vrijeme, ali i nakon završetka Hladnog rata, kada je Crna Gora bila dio državne tvorevine sa Srbijom, pokazuje se da se iza ovih odnosa nalazi isključivo interes širenja ruskog utjecaja na globalnom nivou, formiranja sfera utjecaja i u krajnjem, stvaranja multipolarne strukture sistema međunarodnih odnosa.

Ogled Lane Pavić *Traganje za zlatnom sredinom u poimanju hospitaliteta u filozofiji Richarda Kearneya* tematizira hermeneutičku poziciju jednog od najpriznatijih suvremenih filozofa, Irca Richarda Kearneya, profesora filozofije na američkom Boston Collegeu. Kearneyev akademski rad bazira se na pronalaženje rješenja za prihvat onoga koji se u određenoj političkoj, kulturnoj, jezičnoj ili religijskoj zajednici parcipira kao drugi, stranac, tuđinac. Temeljna metoda kojom se pritom služi naziva se dijakritičkom hermeneutikom, a Kearneyu ju je u nasljeđe ostavio njegov akademski uzor, francuski filozof Paul Ricœur. Ricœur je Kearneyu osvjetlio put kojim neprimjenjive filozofske ideale pokušava sagledati kroz prizmu mogućeg, ne bi li na taj način suvremena filozofija bila u stanju jasnije odgovoriti na goruće probleme današnjice, kao što su migracijski izazovi ili vjerski fundamentalizam.

Konačno, Dinko Delić svoj ogled posvećuje bosanskohercegovačkom piscu Hasanu Kikiću. Kikića se drži za književnika koji je izvršio golem utjecaj na kulturno i političko osviještenje Bošnjaka u razdoblju pred Drugi svjetski rat. Delić smješta Kikićev rad u kontekst kulturnih, političkih i ideoloških podjela na Balkanu toga doba, te sukoba na književnoj ljevici. Kikićev stil i tehnika pisanja, kao i sveopći kulturni i političko revolucionarni angažman ukazuju na iznimno progresivnu ličnost. S jedne strane svojim djelovanjem doprinosi emancipaciji i identitetskom osviještenju bosanskohercegovačkih Muslimana, a s druge bori se protiv svakog oblika dogmatizma i ograničenja napretka. Stoga Dalić stavlja naglasak na Kikićev vlastiti unutarnji prijepor između kulture i revolucije.

U ovom broju predstavljamo i kratku priču Zorka Popovića *Ispit*. Priča počinje obiteljskom dramom sredinom devedesetih u Beogradu, u čijem se središtu našao autor pritisnut roditeljskim zdravstvenim brigama i prijemnim ispitom rođakinje. Događaji ga vraćaju u prošlost, i kazuje priču o svom ocu, profesoru na filološkom fakultetu, i kapiji Studentskog parka, čija se slika našla na naslovnici jednog od očevih udžbenika. (Ilustracija kapije nalazi se na kraju priče, koju potpisuje Nataša Rašković).

U rubrici „Knjige" predstavljamo prikaze i recenzije knjiga Dimitrija Popovića *Eros, krv i svetost* te *Labirinti sjećanja*; Marka Špadijera, *Bibliotekar*; Dragana Radulovića, *Po rubovima teksta*; Danila Ivezića, *Vrijeme je da se krene*; Lidije Vukčević, *Zemlja kava, more tinta, nebo ruzmarin;* Matka Meštrovića, *Na izmaku doktrinarnog svijeta*; Bogomira Kovača, *Političko-ekonomski ogledi*; Katarina / Kaja Garibović / Lalović i Pero Lalović, *Ratni dnevnici (1942.-1944.)* koje je uredio Dragutin Lalović.

U godinama 2017. i 2018., napustili su nas istaknuti Crnogorci Strahinja Marović i Ljuba Kuljača. *In memoriam* potpisuju Dimitrije Popović i Dušan Mišković.

Kulturni izlog Crne Gore donosi dojmljiv pregled našeg suradnika, istaknutog publicista Vlatka Simunovića, koji prikazuje i vrednuje glavne dosege i zbivanja u crnogorskoj književnosti 2017. i 2018. godine (poezija i proza, književne nagrade, prijevodi, hronika smrti; izbor iz djela prozaista i pjesnika).

DOGAĐAJI, LJUDI, KNJIGE

Jubileji

Četvrt stoljeća Matice crnogorske (1993-2018)

piše: Dragan Radulović

Kada je Matica crnogorska osnovana – sada već daleke, 1993. godine, 22. maja na Cetinju – bilo je to u ratno vrijeme krvavog razbijanja socijalističke Jugoslavije, koje je na surov način dovodilo u pitanje budućnost Crne Gore, nacionalni identitet crnogorskog naroda i autentičnost njegove kulture. U Proglasu osnivačke skupštine Matice crnogorske kaže se sljedeće: "Objavljujemo da smo osnovali Maticu crnogorsku, kao kulturnu i naučnu ustanovu Crnogoraca i pripadnika drugih naroda koji Crnu Goru drže za svoju domovinu. U vrijeme kada je naš narod protjeran iz svijeta, kada je zlo među nama, odlučili smo da osnujemo pribježište svima koji Crnoj Gori žele napredak ili u njoj traže svoje izvore i nadu da sačuvaju samopoštovanje." Tada je izgledalo da je svaki otpor uzaludan i unaprijed osuđen na propast, a da će crnogorski narod nestati u tami kulturalne asimilacije i poništenja.

Glasovi protivljenja su ipak postojali: dvije opozicione političke stranke u parlamentu i malobrojni niz crnogorskih intelektualaca, koji su u par nezavisnih medija iznosili svoje kritičke stavove... Ali, njihovi glasovi nijesu imali moć da nešto bitnije promijene u društvu i da zaustave Crnu Goru pred sasvim izvjesnim posrnućem u konačnu propast. Drugi dio crnogorske opozicije bio je još ekstremniji od vlasti, pa se često sticao utisak da je tadašnja crnogorska vlast morala društvo povremeno braniti od njihovog radikalizma. Otrežnjenje će doći docnije, kao što uvijek dolazi sa kašnjenjem, ali, srećom po sve nas u Crnoj Gori, ipak nije došlo suviše i nepovratno kasno.

U to vrijeme, brojne crnogorske institucije nauke i kulture – osnovane još u doba socijalizma sa zadatkom da čuvaju i unapređuju nasljeđe naroda kojemu pripadaju – nadmetale su se međusobno koja će sa više strasti doprinijeti uništenju onih vrijednosti zbog kojih su stvorene. I bile su veoma uspješne u tom poslu. U mjeri, da je i danas, nakon ovoliko godina, mučno svjedočiti o dubini njihovog samoponiženja i pada.

Nasuprot svemu pometnutom, zbor crnogorskih intelektualaca, naučnika, pisaca, novinara, umjetnika, društveno-političkih radnika i poslovnih ljudi, odlučio je da osnuje organizaciju koja će biti izraz jasnog nepristajanja i otpora anticivilizacijskim tendencijama koje su se tada nametale Crnoj Gori. Naši *founding fathers* – da se poslužim tom američkom frazom – naši "očevi osnivači", razumjeli su ono supstancijalno u svom vremenu, ono što se nužno mora uraditi: stvorili su organizaciju koja do tada nije postojala u Crnoj Gori, i nakon istrajne borbe uspjeli su da od nje načine čvrstu i pouzdanu instituciju čiji je osnovni cilj da doprinosi razvoju i napretku naše domovine, crnogorskog društva u cjelini, u oblastima kulture, politike i nauke, sa posebnim akcentom na očuvanju crnogorskog nacionalnog identiteta. Stvorili su instituciju, učvrstili je, i nesebično poklonili domovini Crnoj Gori, kao možda malen, ali zbog toga ne manje bitan i odlučujući – zalog njene budućnosti. Na ovom mjestu valja nam se prisjetiti riječi Božine Ivanovića, evropski priznatog naučnika iz oblasti antropologije i uglednog društvenog radnika, prvog predsjednika Matice crnogorske: "Matica crnogorska je kulturni pokret u nastajanju, sa stvaralačkim potencijalom koji treba da utiče na našu javnost. Matica nastoji da njeguje onu vrstu duha koja počiva na multikulturi, mjeri i toleranciji, na poštovanju čovjeka i njegovog dostojanstva; vrsti duha koja će kultivisati našu oholost i marginalizovati primitivizam, sluganstvo, razmetljivost i licemjerje..."

Na samom početku Matica crnogorska je potrebna

finansijska sredstva za svoj skroman rad obezbjeđivala donacijama uglednih poslovnih ljudi, koji time nijesu samo iskazivali svoju privrženost ciljevima Matice i nesumnjivi patriotizam, nego su jasno demonstrirali i veliku građansku hrabrost, jer podrška Matici nije bila stvar na koju se tada u društvu blagonaklono gledalo. Milan Mrvaljević, Stanislav Ćano Koprivica, Mihailo Banjević, Zoran Mišurović, Pero Vujović... Njihov nesebičan doprinos ne možemo zaboraviti.

Društvene i političke okolnosti devedesetih godina činile su da crnogorski misleći ljudi okupljeni oko Matice iznesu ono najbolje iz sebe: nepotkupljivu odanost domovini, spremnost na ličnu žrtvu zarad javno izrečene kritičke riječi, i nadu da se može stvoriti nešto drugačije, i da od nas zavisi budućnost... Bili su nipodaštavani i progonjeni, satanizovani u medijima i javnosti, ali jasni u svojim stavovima i nepokolebljivi u odbrani crnogorskog nacionalnog i kulturnog identiteta. Uza sve nevolje i opasnosti, to su bili zvjezdani časovi crnogorskog otpora i samopoštovanja. Suočeni sa izvjesnim nestankom sopstvene domovine i nacije, ljudi koji su se suprotstavljali nametnutom velikodržavnom projektu činili su to nudeći jednu drugačiju političku viziju: nezavisne i suverene Crne Gore, koja uvažava i štiti svoj viševjerski i višenacionalni karakter, a koja je iskreno usmjerena ka evro-atlantskim integracijama...

Sintezu tog opredjeljenja predstavlja program Matice crnogorske *Crna Gora pred izazovima budućnosi* koji je bio prvi cjeloviti nacionalni program crnogorskog naroda. To je bio politički program okupljanja, racionalna osnova zalaganja za crnogorsku suverenost, na kojoj je, najzad, idejno i Referendum dobijen. Da je bilo političke pameti mnogi stavovi tog programa našli bi svoje mjesto u preambuli Ustava. Središnja poruka toga strateški važnoga političkog dokumenta, plod velike trogodišnje rasprave (1996-1999), je nezaboravna:

"Crna Gora konačno mora da razriješi dilemu koja se već deceniju postavlja pred njene građane: **da li je Crna Gora doista crnogorska država i da li je država?**" Snaga i značenje tog epohalnog pitanja odjekuje i dalje u javnom diskursu crnogorskog društva.

Svoju borbu za suverenu i međunarodno priznatu državu Crnu Goru, za očuvanje kulture i nacionalnog identiteta crnogorskog naroda, kao i drugih naroda koji žive u Crnoj Gori, Matica crnogorska je vodila u saradnji sa ljudima i organizacijama našeg iseljeništva širom planete. Da navedemo samo neke: Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske (Veselin Aga Simović, Radomir Pavićević, Dragutin Lalović, Danilo Ivezić, Borislav Šoškić...), Udruženje Crnogoraca Amerike iz San Franciska (Blažo Sredanović, Ivo Đukanović...), Crnogorsko kulturno društvo iz Toronta (Branko Aleksić, Vojo Rašović, Zoran Raičević...), Crnogorsko etničko udruženje iz Australije (Mihailo Mandić, Mijo Iličković...). Slijedeći politiku uspostavljanja što čvršćih i pouzdanijih veza našeg iseljeništva sa domovinom, Matica crnogorska je imenovala svoje povjerenike: Ljiljana Boričić Dufgran (Švedska), Radonja Dubljević (Srbija), Rodolfo Jokanović (Argentina), Andrija Lakonić (Paragvaj), Dragutin Lalović (Hrvatska), Esteban Stevan Mićović (Bolivija), Nenad Popović (Njemačka), Savić Rašović (SAD – Boston), Blažo Sredanović (SAD – San Francisko), Amanda Stojović (Slovenija), Blagoja Zlatičanin (Albanija) i Miroljub Orlandić (Makedonija).

Izvjesno vrijeme, pogotovo ono devedesetih godina, od svih institucija u Crnoj Gori samo su u Matici imali sagovornika i prijatelja. Danas je, srećom, puno drugačije: odnos crnogorskog iseljeništva i matične države je zakonski artikulisan kroz rad institucija sistema, pa se otvara prostor za njegovo dalje unapređivanje. Matica crnogorska i danas razvija odnose sa iseljenicima, u prvom redu kroz oblasti kulture i nauke, cijeneći njihov patriotizam i autentičnu zainteresovanost za dobrobit svoje domovine porijekla.

LJETOPIS CRNOGORSKI

U periodu prije Referenduma 2006. godine, Matica crnogorska je dala značajan doprinos kampanji za nezavisnost Crne Gore, smatrajući to ispunjenjem svoje patriotske dužnosti, ali i ostvarenjem svog političkog sna. Stvaranju i uspješnom djelovanju "Pokreta za nezavisnu i evropsku Crnu Goru", Matica crnogorska je značajno doprinijela: okupljanjem u jedinstveni savez institucija, organizacija, pojedinaca i grupa koji su privrženi Crnoj Gori, ali i osmišljavanjem političke strategije djelovanja Pokreta. Njeno angažovanje prema crnogorskom iseljeništvu, organizovanje i učešće na mnogim skupovima u inostranstvu, dogovaranje zajedničkog djelovanja prema međunarodnim institucijama, traženje saveznika i prijatelja koji će podržati crnogorski referendum, sve je to prepoznato kao djelovanje Matice. Predsjednik "Pokreta za nezavisnu i evropsku Crnu Goru" Branko Lukovac je o tome rekao: "Pokret je otpočeo svoje okupljanje i djelovanje u prostorijama Matice, gdje je sabrana i gdje se i sada čuva sva dokumentacija Pokreta. Bez takve podrške i punog angažovanja svih resursa Matice, i posebno njenog tadašnjeg generalnog sekretara i koordinatora Pokreta za rad sa iseljeništvom Marka Špadijera, Pokret ne bi tako uspješno ostvario svoju istorijsku misiju. I ne bi mogao napisati, prirediti i štampati veoma kvalitetnu, dokumentovanu Monografiju o Pokretu i njegovom djelovanju. Ona ostaje kao trajna vrijednost za ovu i buduće generacije koje će se baviti proučavanjem ovog dijela savremene istorije Crne Gore. Zato u svoje i u ime svih saradnika i članova ranijeg Pokreta za nezavisnu, evropsku Crnu Goru, izražavam veliko poštovanje, priznanje i zahvalnost Matici crnogorskoj."

Sve moći kojima smo raspolagali, sav intelektualni i moralni ugled u društvu čelnih ljudi i članova Matice – bio je posvećen jednom cilju: da se Crna Gora ponovo upiše na mapu postojećih, međunarodno priznatih država svijeta pod svojim imenom. I uspjeli smo! Svi zajedno. Uspjeli čak i za one naše sunarodnike koji su tada drugačije mislili. Država je „forma u kojoj jedan narod čuva svoj subjektivitet“, to je možda najveće civilizacijsko dostignuće ljudske rase, instrument za poboljšanje i razvoj života jedne političke zajednice... Ali pored navedenog, u našem, crnogorskom slučaju, država je prosto – uslov opstanka naroda i emancipatorski korektiv društva.

Matica crnogorska je samostalna i odgovorna institucija kulture čiji je nezavisni status potvrđen *Zakonom o Matici crnogorskoj* iz 2008. godine. Time je na najbolji način potvrđen i njen dotadašnji rad, to je mnogostruko priznanje za sve što smo postigli. Zakon o Matici crnogorskoj omogućio je sigurnost u projekcijama budućih djelatnosti i nedvosmisleno pozicionirao Maticu crnogorsku kao instituciju kulture od posebnog značaja. U svojim ograncima, kojih, pored centrale u Podgorici, ima još četrnaest u Crnoj Gori: u Cetinju, Budvi, Mojkovcu, Herceg Novom, Baru, Bijelom Polju, Beranama, Rožajama, Kotoru, Mojkovcu, Danilovgradu, Tivtu, Ulcinju i Nikšiću, Matica organizuje predstavljanja knjiga, likovne izložbe, javne tribine, koncerte i projekcije filmova... U ovih 25 godina takvih događaja je bilo oko 700. Time nastojimo doprinijeti razuđenosti i bogatstvu kulturnog života u našim sredinama, uvijek u plodnoj saradnji sa lokalnim samoupravama i postojećim institucijama kulture. Do sada smo objavili 131 naslov formativnih knjiga u tiražu od 98.000 primjeraka, većinom iz oblasti crnogorske političke istorije, lingvistike i književne prošlosti, ali nas izdavački jednako zanimaju tekstovi iz svih oblasti koje zajedno sačinjavaju bogatsvo identitetske prepoznatljivosti jednog naroda i njegove kulture: sport, vino, gastronomija, popularna muzika... Svoja izdanja distribuiramo Nacionalnoj i gradskim bibliotekama u Crnoj Gori, univerzitetima, školama, institucijama kulture, ministarstvima, akademijama, Fondaciji Sveti Petar Cetinjski, Fondaciji Petrović-Njegoš, ali i naučnicima iz inostranstva koji iskažu svoje stručno interesovanje... Svojim izdanjima zastupljeni smo: u

Kongresnoj biblioteci u Vašingtonu; Univerzitetskoj biblioteci iz Toronta (Odsjek za slavistiku); biblioteci Matice slovačke, Martin; Balkanološkom institutu u Janini, Grčka; Trakijskom balkanološkom institutu, Turska; Nacionalnoj biblioteci Argentine; Biblioteci Matice slovenske, Ljubljana; Univerzitetskoj biblioteci iz Ljubljane; Univerzitetskoj biblioteci u Pragu; Nacionalnoj biblioteci iz Skoplja; Library of the Hellenic and Roman Societies, London; u Udruženjima naših iseljenika (SAD, Australija, Kanada, Njemačka, Švedska, Zagreb, Rijeka, Beograd, Skoplje, Lovćenac, Republika Srpska, Kosovo, London, Tirana...), potom u ambasadama Crne Gore (Turska, Njemačka, Rusija, Francuska, Argentina, Slovenija, Hrvatska...)

Posebna dragocjenost izdavačke djelatnosti Matice crnogorske je časopis „Matica“. Do sada smo, u kontinuitetu, objavili 74 broja u tiražu 41.200 primjeraka. Uradili smo takođe i Bibliografiju časopisa za period od 2000. do 2015. godine, koja sadrži 878 bibliografskih jedinica sa registrom autora, prevodilaca i predmetnim registrom. U „Matici“ je svoje radove publikovalo 455 autora iz Crne Gore i inostranstva, a zastupljeni su sa 1162 priloga.

Matica crnogorska je do sada objavila IX *Godišnjaka*. U njima se na jednom mjestu nalazi zabilježeno sve ono što smo radili u proteklom periodu, i dobro je što je tako. Rad svake institucije podliježe sudu javnosti, kritici i propitivanju, a da bi ta kritika bila pouzdana ona mora na nečemu da temelji. *Godišnjaci* su upravo to – temelj za procjenu našeg rada. Ne samo ljudi izvan Matice, nego i nas unutar nje. Uostalom, kada nas neko bude pitao što smo radili, možemo ga uputiti na *Godišnjak* da se obavijesti. A to je činjenica koja Maticu crnogorsku smješta među rijetke institucije u Crnoj Gori, i dobro je što je tako.

Sami, ili u saradnji sa drugim crnogorskim institucijama nauke i kulture, organizujemo međunarodne naučne skupove, iskreno vjerujući da je razmjena ideja najzdraviji put ka boljem samorazumijevanju jedne zajednice i sticanju samopoštovanja. Organizovali smo naučne skupove posvećene starim crnogorskim dinastijama: Vojislavljevićima, Balšićima i Crnojevićima, ali i međunarodni skup "Crna Gora u Prvom svjetskom ratu", potom "Crna Gora i Osmansko carstvo – iskustvo međudržavnih odnosa", kao i skup posvećen stogodišnjici rođenja Mihaila Lalića. Takođe, Matica je organizovala i niz rasprava o bitnim društvenim temama, i to u vrijeme kada se o njima odlučivalo: o crnogorskim udžbenicima – 2001, o medijima u Crnoj Gori – 2002, i o Ustavu Crne Gore – 2007. godine. O kvalitetu i naučnom doprinosu tih susreta najbolje svjedoče objavljeni zbornici radova kao sadržajan doprinos i podsticaj daljem proučavanju u crnogorskoj nauci i kulturi.

Nakon obnove suverenosti zalaganje za kodifikovanje i naučno utemeljenje crnogorskog jezika je jedno od imperativnih polja angažmana Matice crnogorske, jer kao što je rekao Branko Banjević, crnogorski pjesnik i tadašnji predsjednik Matice crnogorske: "Jezik nije samo puko sredstvo komunikacije među ljudima, nego riznica istorijskog iskustva jednog naroda, najljepše ogledalo njegove nacionalne svijesti i samosvijesti, stvarni zalog njegovog postojanja u budućnosti." Otpočeo je proces prihvatanja da se jezik kojim je oduvijek govoreno u Crnoj Gori napokon imenuje narodnim imenom – crnogorski. Njegova standardizacija je izvršena po mjeri svih crnogorskih građana, autohtonog stanovništva, bez obzira na njihovu nacionalnu i drugu pripadnost. Budući da on precizno odražava razuđenu jezičku sliku Crne Gore, ispostavilo se, kao i mnogo puta ranije drugim povodima, da problem nije u njegovoj normi, a još manje u dva grafema sa dijakritičkim znacima, već u njegovom imenu – crnogorski. Nakon krvavog raspada Jugoslavije, raspao se i zajednički, hibridno imenovani jezik, ali je izgleda samo

Crnogorcima bila namijenjena sudbina da ga i dalje nazivaju tuđim imenom, a ne svojim. Rješenje tog problema u sadašnjem Ustavu Crne Gore je demokratsko i liberalno, politički i pravno fleksibilnije nego u drugim zemljama okruženja: "službeni jezik je crnogorski, a u službenoj upotrebi su srpski, bosanski, hrvatski i albanski". U Matici crnogorskoj i dalje smatramo to rješenje istinitijim, i neuporedivo elegantnijim, od onog koje i dalje postoji, sa povezujućim crticama u nazivu, a koje u suštini ničemu ne služi osim da obesmisli cijelu stvar. Iako razumijemo prinuđenost vlasti da povremeno načini odgovarajuće kompromise na putu evropskih integracija, smatramo da postoje identitetske vrijednosti crnogorskog naroda oko kojih ne smije biti nikakvih nagodbi. A začudo, upravo su to vrijednosti koje u trgovini najviše zanimaju naše zlurade protivnike kao odgovarajuća cijena za njihove usluge. Smatrajući da Crna Gora kao nacionalno i kulturno obezličen prostor ništa ne treba Evropi, a još manje Evropa njoj, obratili smo se tužbom Ustavnom sudu da ocijeni ustavnost odluke da se novouspostavljeni jezik nazove "crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski", i pod tim nakaradnim imenom uvede u javni prostor društva. Ustavni sud je na našu tužbu pozitivno odgovorio, i potvrdio da je odluka neustavna! Borba za crnogorski jezik nije okončana, a njen uspjeh zavisiće u prvom redu od našeg samopoštovanja i dostojanstva, od naše spremnosti da ne pristanemo na gubljenje sopstvenog lika. Matica crnogorska će u toj borbi, kao i do sada, pružati svoj odlučan doprinos.

Aktuelni Program Matice crnogorske *Crna Gora na evropskom putu* donijet je 2013. godine. Riječ je o strateškom dokumentu koji veoma precizno definiše postavljene ciljeve: izgradnja slobodnog i demokratskog društva, posvećena briga o državi, i dalji razvoj crnogorskog nacionalnog i kulturnog identiteta. Po riječima Novice Samardžića, člana najužeg rukovodstva Matice i generalnog sekretara: "Matica je institucija koja mora da brine o afirmaciji sistema vrijednosti koji počiva na univerzalnim principima duha i afirmiše djela našeg nasljeđa koja su u skladu sa njima. Naš predak bio je vođen idejom slobode, pravde i ljudskog dostojanstva, svjestan dužnosti i lične odgovornosti, i samo je kao takav mogao stvoriti djela univerzalne vrijednosti u politici i kulturi. Zadatak Matice jeste da ta djela afirmiše i čini prisutnim u životu crnogorskog društva." Taj cilj postaje prioritetniji posebno u svijetlu civilizacijskog izbora kome smo opredijeljeni: nakon prijema u NATO, to je približavanje punopravnom članstvu u Evropskoj uniji. Crna Gora je prvi put u svojoj istoriji nedvosmisleno prihvatila civilizacijske vrijednosti Zapada, to je, na naše zadovoljstvo, postala državna politika, i mi joj pružamo odlučnu podršku. Na tom putu, koji nije oslobođen opasnosti i izazova, Matica će nastojati da pažljivo analizira političke okolnosti, nudi odgovore i moguća valjana rješenja za probleme sa kojima se crnogorski *demos* bude suočavao. A izazovi su ozbiljni, jer i sama Evropska unija kojoj težimo ima značajnih identitetskih problema, i ona se pita, možda prvi put od osnivanja, o izgledima svoje budućnosti. Evropska unija je u krizi, povremeno izgleda da se tresu i njeni sami temelji: bratstva, jednakosti i slobode. Zabrinjava nas očigledno jačanje političkih snaga čije djelovanje počiva na mržnji i isključivosti. Primjetan je nedostatak solidarnosti, a duboka kriza političkog liderstva je više nego očigledna. Najzad, prisutno je i veliko nepovjerenje u politiku i demokratske procedure koje okončava u populizmu... Međutim, kriza je prilika za ozbiljno promišljanje i traganje za rješenjima koje vode iz lavirinta. Ubijeđeni smo da će se Evropska unija na kreativan način suočiti sa krizom i da će iz nje izaći. No, sve i da se to ne dogodi, da snage koje djeluju protiv Evropske unije nadvladaju, zar naše društvo i država nijesu vrijedni da ih izgrađujemo upravo po uzusima najrazvijenijih zemalja savremenog svijeta? Vjerujemo da jesu, naša Crna Gora upravo to zaslužuje. Svaki pomak ka Evropi je za nas dragocjeni dobitak.

Postoji jedan projekt Matice crnogorske koji smo započeli 2014. godine, čije rezultate pomalo uživamo, ali koji je zamišljen da traje i da tek u budućnosti donese svoje prave plodove. Riječ je o nagradnom konkursu Matice crnogorske za esej, na kojemu pravo učešća imaju crnogorski građani do 35 godina. Do sada smo imali pet postavljenih tema: *Crnogorski identitet pred evropskim izazovima*, 2014; *Crna Gora – sekularna država izložena klerikalizaciji*, 2015; *Deset godina od obnove suverenosti*, 2016; *Kakvo nam je obrazovanje*, 2017; *Crnogorski turizam: problemi i perspektive*, 2018. Po pravilu, prva tri nagrađena rada budu objavljena u našem časopisu, i oni, sudeći po reakcijama čitalaca, značajno privlače pažnju javnosti. Razlozi koji su nas motivisali da se upustimo u taj poduhvat su višestruki: stalo nam je do pameti mladih i obrazovanih ljudi u Crnoj Gori, bitno je da im otvorimo prostor u javnom diskursu crnogorskog društva, i da im time jasno stavimo do znanja da nijesu sami i da u Matici imaju pouzdanog prijatelja... Konkurs za esej je dobar način da tražimo buduće saradnike, da ih zainteresujemo za ono čime se Matica bavi i približimo sebi. Najzad, zbog te pametne i obrazovane crnogorske budućnosti i postojimo.

Matica crnogorska reaguje svojim saopštenjima na ključna događanja na političkoj i društvenoj sceni, jasno ukazujući na fenomene koje smatramo štetnim i koji ne doprinose opštem dobru. To činimo i medijskim nastupima čelnih ljudi institucije, ali i organizovanjem javnih tribina. Naše reakcije su kritički intonirane, sa jasno prepoznatljivim stavovima i vrijednosnim sudovima, ali vodimo računa o sopstvenoj dosljednosti, tačnije: ne dopuštamo bilo kome da nas instrumentalizuje za svoje banalne, dnevnopolitičke ciljeve. Stalo nam je do slobode, građanina, države i društva, stalo nam je do onoga što je crnogorsko. Sve su to u najpunijem smislu političke teme, i u svojim javnim reakcijama nastojimo misliti o njima na odgovoran način.

Matica sebe razumijeva kao organizaciju koja čuva najbolje iz crnogorske tradicije, dakle, sve ono vrijedno što nam predstavlja izvor snage i zalog je za budućnost. Nastojimo njegovati sve kulturalne supstrate Crne Gore, tako što u pripadnicima drugih naroda tražimo ravnopravne sagovornike i prijatelje u zajedničkim naporima da izgrađujemo moderno crnogorsko društvo. Čuvajući svoju državu Crnu Goru, jer ona pripada svima jednako i svi smo odgovorni da se suprotstavimo silama razaranja i dekompozicije. Niti jedan od autohtonih naroda koji žive u Crnoj Gori nema rezervnu domovinu, i svima nam je zajednička briga o budućnosti ove koju imamo, jer svi smo upućeni jedni na druge i na Crnu Goru. Ili, kako je to rekao Marko Špadijer, osnivač i dugogodišnji generalni sekretar Matice crnogorske: "Matica crnogorska ne nalazi inspiraciju za svoj rad u mržnji, nasilju, isključivosti ili dominaciji, već u ravnopravnoj saradnji sa uzajamnim uvažavanjem. Radimo u uvjerenju da činimo korist svojoj državi i narodu, i svima koji sa nama žive na ovom prostoru, gdje je sudbina i istorije i pojedinaca stvorila nerazmrsive veze i posebnosti."

Matica crnogorska je institucija koja je stvorena da traje i da plodove svog rada nesebično daruje kulturi naroda kojoj pripada i za čije dobro postoji. Ne smijemo gubiti dah niti vjeru u sopstvene moći, jer put pred nama je dug, a zadatak veliki. *Zadatak je – epoha*, i zahtijevaće od nas da budemo *bolji i od samih sebe*!

Dimitrije Popović, retrospektiva (1966-2016): Dimitrije ili Misterij metamorfoze

piše: Marina Tenžera

Dječak koji je bio opčinjen anatomskim atlasom ženskog tijela kojega je pronašao u biblioteci na Cetinju, užasnut strašnim isenhemskim Raspećem s Kristovim izmučenim tijelom, mladić koji je čitao Rimbauda, Poea, Novalisa, de Nervala, Kafku, proučavao da Vincijeve crteže, studirao evanđelja i nadrealističke labirinte, izlagao 1978. sa Salvadorom Dalijem, Ernstom Fuchsom, Victorom Braunerom, Dadom Đurićem i Leonorom Fini u pariškoj galeriji Alexander Braumuller – Dimitrije Popović (1951.), odavno je potvrdio da je umjetnost sveti čin poniranja u najveće tajne čovjekova neshvatljiva života i sudbine.

Raskošna retrospektiva u Klovićevim dvorima u izvanrednoj obradi ravnateljice Moderne galerije Biserke Rauter Planičić što obuhvaća dugi vremenski raspon od 1966. do 2016. jest prilika za još jedno sagledavanje impresivnog opusa u kojemu su s divljenjem pisali i vodeći talijanski i francuski kritičari. Mladenačka izvorišta u nekima od najboljih i najtragičnijih djela književnosti i svjetske umjetnosti prirodno su Dimitrija odvela prema dubinama podsvijesti, te je nadrealistički i dadaistički inventar bio samo poticajni ulaz u svijet tajanstvenog, zagonetnog i skrivenog ljudskog mraka u kojemu se smrt i erotika spajaju u fatalan zagrljaj. Upravo je tom čudesnom spajanju posvetio svoj ciklus „Eros i tanatos“ u kojemu se tjelesa kadavera sjedinjuju u posljednji zagrljaj, napetih opni koža, izmučenih lica na kojima uz ekstazu naziremo samrtni hropac.

Pred nama se otvaraju čudesni erotski prizori kakve je opisivao Markiz de Sade gledajući i slušajući s prozora svoje tamnice zvižduk giljotine pod koju su dospijevali nesretni plemići, tražeći u opisima razvrata i svakovrsnih ljudskih opačina spas od smrti koja je bila tako blizu. Dimitrijevi seksualni akrobati uhvaćeni u trenutku orgazma i smrti, naslade i krajnje muke, iskazujući bol i sladostrašće ljudskog tijela u stanjima zagonetnih poriva žudnje koja je poprimila jezive oblike, pokazujući dva temeljna i suprotna pola ljudske prirode uvijek tajnovite u svojim nagonima koji raspinju ljudsko biće do neizdrživog.

Dimitrije se uvijek napajao na najplodonosnijim izvorima te ne čudi njegovo divljenje zagonetnoj Leonardovoj pojavi u ciklusu „Ommagio a Leonardo“. Da Vinci, koji i danas natkriljuje stoljeća, pokazuje djela čovjeka koji je imao božanske moći. Referirajući se na poznata Leonardova djela, Dimitrije slijedi onaj mračni trag do kojega je genijalni Toskanac dolazio secirajući životinje, proučavajući njihovu anatomiju, crtajući kosti i mišiće, fetuse i organe, mikro detalje listova i drveća, leptira i cvijeća, pokušavajući proniknuti u tajnu prirode odnosno samoga života.

Dimitrije leonardski prikazuje preobrazbu ljepote u ružnoću, života u smrt, dobrote u zlo. Slavni Leonardov fetus sada je sputan u listoliku ovojnicu ne želeći se roditi, biljke dobivaju ljudožderske zube, a prekrasni anđeli ranjenih lica pokazuju krhkost i tragiku čovjeka, preuzimajući ljudsku i prokletstvo izgnanika iz raja, koji se ne mogu osloboditi bremena istočnog grijeha.

Dama s hermelinom, Cecilia Gallerani sada je ljepotica puna boli, lica izbrazdana brazgotinama, stišćući u deformiranoj ruci malu životinju, jednako oštećenu kao i ona sama. Gioconda više nije zagonetna ljepotica čije podrijetlo istražuju stoljećima, već gracija puna boli, zašivenih dijelova kože koji umorno vise u naborima, pokazujući dramu svakog čovjeka u kojega su patnje upisane trenutkom rođenja

Corpus Mysticum

I evo nas do fatalne biblijske Judite s odsječenom Holofernovom glavom, iz istoimenog ciklusa, te

zastrašujuće nositeljice smrti, koja trijumfalno pokazuje svoj strašni trofej do kojeg je došla nakon seksualnog čina s vojskovođom, da bi sama sada bila izložena vlastitoj muci. Opet eros i tanatos sjedinjeni u stravičnoj sintezi. Osobno me u ovom ciklusu najviše privlači što je Dimitrije posegnuo za stigmatiziranom temom demonskog aspekta žene, koja je uvijek mračnija u razaranju od muškarca.

Za razliku od netočnih postavki feministkinja, ženska priroda nije nimalo „nježnija“ od muške. Štoviše, njezini su oslobođeni gnjev i mržnja, u trenu kada se sruši sve stvaralačko u njoj, strašniji, jači i užasniji od muške razaračke energije, kao što je i ljubav žene uvijek bezmalo jača i suptilnija od muškog aspekta u moći stvaranja i čuvanja života. Biblijska ljepotica tiranske volje, podređena nagonu ubijanja, sada je heroina koja pokazuje sve fatalne negativne moći žene kroz tisućljeća kada ona postaje novi jahač apokalipse, donoseći sveopću smrt i sveopće rasulo. To više nije Judita, ni Eva koju zavodi Sotona u obličju zmije, to je prapočelo uništenja u kojemu se stvaranje prometnulo u svoju suprotnost.

I evo nas do najslavnijeg ciklusa – Corpus Mysticum – Svetog tijela. I treba li reći, najvažnije umjetničke teme uopće s kojom se Dimitrije in continuo bavi od 1979. Kristov dolazak na zemlju, njegovo raspeće, smrt i uskrsnuće najvažnije su vrelo zapadne civilizacije. Fasciniran temom božanske žrtve za čovjeka, otkupljenjem i spasenjem, Dimitrije radi fascinantan broj radova u različitim tehnikama koje će naći svoj odjek u analizama najvećih francuskih i talijanskih kritičara od Giorgija Segata do Alaina Bosqueta. Fasciniran i relikvijama svetaca koje je gledao u crkvama, pramenovima kose, kostima i zubima, nemalo je puta u radove asamblaže i kolaže umetnuo stvarne čavle i kosti kao simbole Muke, što radovima daje doista nevjerojatnu sakralnu dimenziju.

Samu figuru Krista uspio je potpuno inovativno i jednostavno prikazati u Muci s leđa, na Raspeću koje je ušlo u svjetske antologije kristoloških prikaza. Opčinjen temom euharistije, Dimitrije je u velikom dijelu radova razlagao Kristovo tijelo, jer, kao što se i razlomljenom kruhu u svakoj čestici čuva bit Otkupiteljeve božanske prirode, tako se i u fragmentiranom Svetom tijelu odražava drama stradanja i smrti na Golgoti. Svjestan Kristove žrtve i jezive smrti na križu pune poniženja i patnje uz tjelesne muke gušenja, glavobolje, nesvjestice i spazma, slikar je razložio tijelo koje u svakom svom dijelu nosi novo spasenje, jer deformacija tijela nema samo simbolično značenje, već simbolizira putem kontrasta, kako je pisao Sv. Augustin, „unutarnju ljepotu i blagost svojstvenu Kristovom božanskom biću“.

Štoviše, razlomljeni Sveti korpus francuski je kritičar Alain Bosquet vezao uz posve modernu sliku nuklearnog doba razloženog do atoma, u kojemu se napredak civilizacije zasniva na razbijanju strukture materije, od čega nije pošteđeno ni Sveto tijelo. Posebno se u ciklusu ističu Uskrsnuća u fascinantnim bjelinama, podcrtavajući najvažniji trenutak u kojem Krist otvara put čovjekova spasenja. To je svakako središnji ciklus Dimitrijeva opusa iz kojega se u biti, granaju sve druge teme kojima se bavi najvažnijim problemima – i pada čovjeka i drame bića od postanka. U tom je smjeru nastao i ciklus posvećen Andriji Mantegni, u kojemu slikar tragom glasovitog prikaza „Mrtvog Krista“ stvara jednako tragične kompozicije prekrivajući Kristovo tijelo crnom plohom s bijelim kvadratom i crvenim križem (hommage a Mantegna) dajući nove dimenzije boli i patnji koju čovjek uvijek osjeća pred ovom kompozicijom neizdržive boli.

Istaknula bih i svjetski vrijedan ciklus „Et in Arcadia ego“ gdje na tragu glasovite misli „I u Arkadiji sam ja (smrt)“, Dimitrije postiže potpuno pročišćenje, prikazujući temeljne misli o životu i neminovnoj smrti minimalnim sredstvima.

Riječ je o metafizičkom slikarstvu u kojemu sa samo nekoliko poteza crnom bojom na bijeloj površini slikar postavlja prave kosti, postižući fantastičnu snagu u sažimanju najbitnijih odrednica bića. Bijele i crne plohe s kostima, ili tek minuciozni crteži kostiju, zatvaraju sav misteriji žrtve, smrti i uskrsnuća Kristova, i usuđujem se reći, jedinstveni su u suvremenom kristološkom europskom umjetničkom korpusu.

Božanstvena komedija

Ne čudi stoga što u slikarovu impozantnom djelu nalzimo Dantea i njegovu velebnu „Božanstvenu komediju“ za kojom Dimitrije poseže, točnije oblikuje svoje likove nadahnut Paklom. Infernalna tjelesa iskazuju narav suvremenog čovjeka za koje je XX. stoljeće dalo vrelo vlastitih užasa.

Nacizam i komunizam kao ideologije masovnog uništenja pokazali su koliko je čovjek nemoćan pred megalomanskim idejama što su obećavale novi svijet i novog čovjeka.

Dok su nacisti najavili sveopće ubijanje koje je Hitler otvoreno i opisao u svojoj knjizi i u govorima, komunisti su mnogo perfidnije, skriveni iza krinke humanističke ideologije koja se izopačila baš svugdje gdje se pojavila, ostavili iza sebe stotinu milijuna leševa diljem svijeta.

Bez sumnje, nema ništa stravičnije od čovjeka zatvorena u Veliku Ideju koja vodi ka logorskim žicama među kojima će iskusiti sav užas koji mu je ponuđen. Dimitrije crta tijela u grču, napeta od boli, stavljena svaki put na novu kušnju. U pojedinim prizorima tijela se počinju razlagati, to više nisu bića, već raskomadani ostaci nekadašnjih ljudi. To je Dante koji korača među barakama Aushwitza i među komunističkim logorima gdje su ljudi robijali na minus pedeset stupnjeva, nakon zatvorskih tortura, špijuniranja i proganjana čitavih obitelji. Sibir, Bleiburg, Goli otok, Huda jama – svejedno – čovjek je postao neprijatelj države i ideologije, broj na kojemu će se iskaliti krvnici u novim obličjima.

U ciklusu se posebno ističu izvanredni portreti samog Dantea kao sjene koja natkriljuje stoljeća i kao mrtvog literarnog giganta u sarkofagu-triptihu, čovjeka koji je vidio zabranjene stvari. Idejno blizak mu je ciklus „Kafka“, u kojemu slikar prikazuje čudesne preobrazbe Gregora Samse u kukca, kojim je tako vjerodostojno opisao nastanak obezličenog čovjeka mase koji će marširati u crnim i crvenim povorkama posvuda donoseći smrt.

Saloma našeg doba

I nakon ideologija, opet velika biblijska tema – Saloma – ta najjezivija osvetnica koja će zatražiti glavu samog Ivana Krstitelja, ovog puta preobražena je u krvavu antiheroinu našeg vremena, jezivu femme fatale što žeđa za krvlju.

U slikama, instalacijama, diptisima, doživljavamo sav užas trijumfa kojim je uništila Krstitelja, danas uobličena u bezbrojnim žrtvama ratova, gladi i terorizma kojia se stvara novi svijet s tako jezivim vizurama suvremene Apokalipse. Mnogo je nježniji ciklus „Magdalena“ posvećena lijepoj pokajnici iz Magdale koju je Krist spasio – nedvojbeno jednoj od najljepših biblijskih priča.

Bludnica koja je našla spas u vjeri inspirativno je polazište slikaru za dojmljive prizore bića kojega su ljudi uništili, žene koja je prodavala svoje tijelo da bi izubijana i izranjavana primila konačnu utjehu i nov život. Impresivni su crteži prekrasne žene kojoj Dimitrije na lice upisuje križ, pokazuje njezinu putenost i ljepotu ovoga puta sjajniju nego ikada jer dopire iz duha, a ne iz tijela, u fascinantnom nizu kolaža, slika, crteža, instalacija i performancea. U ciklusu „Tijelo i prostor“ ne samo da se tijela oblikuju prema prostoru, već rekla bih mnogo važnije, slikar postiže izvanrednu skulpturalnost slike koja će naći odjek i u zasebnom ciklusu skulptura koje blistaju životom, napete od žudnje tijela ili patnje duše, nadrealne u pojedinim kompozicijama u kojima se slikar potvrdio i kao vrhunski kipar osvojivši prostor lakoćom majstora.

Tijela-kipovi, pak, u slikama ispunjavaju kadar svom težinom s vrlo zanimljivim kristološkom

simbolikom riba i jaja. Ustvari, žensko tijelo u ciklusu poprima Kristove značajke u ulogu, otvarajući putove novih značenja gdje žena postaje otkupiteljicom svijeta umornog od smrti.

Marilyn, Dali, Mantegna

Nemalo puta Dimitrije se posvećivao istraživanju tragičnih figura epohe ili odavao počast umjetničkim velikanima koji su ga nadahnjivali u vlastitim potragama i istraživanjima. Jedna od takvih figura bila je Marilyn Monroe. Žena u koju su bili zaljubljeni svi, bila je jedna od najnesretnijih osoba hollywoodske mašinerije snova. Na tronu slave, bogata, pretvorena u celuloidni san i objekt žudnje gotovo svakog muškarca, bila je razdrta nesrećama. U braku s poznatim muškarcima nije našla sreću, slavni ljubavnici Kennedyjevi koji će i sami postati žrtvama samo su je dodatno unesrećili i doveli do fatalne i nikad objašnjene smrti.

Dimitrije crta taj nevjerojatni dualizam prekrasne hladne plavokose božice rastrgane iznutra kako odiže kožu sa svog lijepog lica, fragmentira njezino tijelo, prekriva joj oči, upisuje tragove patnje na njeno lice, probada joj prsni koš čavlima, a radovi nose punu snagu pop arta viđenog iz sasvim nove, dimitrijevske vizure koja zadire u pravu sliku nesretnih zvijezda.

Doista, Marilyn je bila ne samo ikona svoje epohe, već je i pokazala naličje užasne hollywoodske slave koja je tolike nesretnike zauvijek odvela ka ponorima alkohola i tableta iza kojih se skrivala smrt. Žudeći za običnim životom više ga nije mogla postići, dok su, paradoksalno, svi oni koji su žudjeli za slavom iz tog istog svakodnevnog života u njoj gledali božicu.

„Ole Dali“ Dimitrijeva je posveta ne samo jednom od najdražih slikara, već i umjetniku koji ga je od mladenačkih dana duboko nadahnjivao svojim nadrealnim vizijama, snovima, proročanstvima i s kojim je, ne zaboravimo, naš slikar već kao mlad imao prilike zajedno izlagati u Parizu. Vrlo su to duhoviti i inventivni radovi gdje hrvatski slikar u portretima daje nova značenja Dalijevoj filozofiji i umjetnosti.

Baš kao što se Dali često vraćao Velasquezu, ističući da „sve što nije tradicija, jest plagijat“, tako i Dimitrije slijedi Dalija ističući u portretima nadrealističke detalje i simbole. Katalonski slikar kao da izranja iz sna koji je sam oblikovao, njegova ramena prekriva kost, slavni brkovi ovijaju se preko usana poput antena koje hvataju signale podsvjesnog, satovi referiraju na slavnu sliku „Postojanost pamćenja“, krvavi rubac na ljudsku prirodu i jezive prizore iz „Andaluzijskog psa“, jaje na uskrsnuće. Svakako izvanredan ciklus dvostrukih nadrealističkih sinteza koji je imao mnogo uspjeha. Voajerizam modernog doba sa svojim morbidnim tehničkim pomagalima koje dopuštaju ulazak u svečaniju intimu i apsolutni nadzor bića, potrošački mentalitet i poraz današnje civilizacije iz koje toliki pokušavaju pobjeći, odjekuju u ciklusima „Harmonije“, a napose „Frojdizmima“ gdje visoko erotizirano žensko tijelo priziva masovnu žudnju u kojoj frojdistički ključ sada čita neke nove, mnogo pogubnije poruke.

Uz sjajan ciklus nakita i plakata, Dimitrije je još jednom potvrdio snagu svog svestranog opusa čiji su početci već imali svjetsku recepciju i ugled. Svakako, izložba za pamćenje!

Ogledi

K teoriji međunarodne politike Hansa Morgenthaua

piše: Petar Popović

Hans J. Morgenthau (1904-1980) neosporno je najznačajniji utemeljitelj discipline međunarodnih odnosa.[1] O njemu se u hrvatskoj politološkoj literaturi uglavnom pisalo u sklopu općih pregleda realističke škole mišljenja u teorijama međunarodnih odnosa (Ibler 1971; Vukadinović 2004, 2005; Popović 2012; Jović 2013; Lazović 2013; Jolić 2013). Njegovo se djelo obično interpretira kroz znani spis *Politika među nacijama: borba za moć i mir* (1948) koje je postavilo temelje političkog realizma. Polazišna osnova političkog realizma sadržana je u načelu „interesa shvaćenoga u kategoriji moći“ (Morgenthau 2006: 5). To načelo služi kao „putokaz“ ne samo u razumijevanju kompleksnosti međunarodne politike, nego ponajprije u sposobnosti mišljenja politike kao takve. Morgenthau (2006: 29) tvrdi da je „međunarodna politika, kao i svaka druga politika, borba za moć“. Ta će studija sljedećih desetljeća obilježiti autora kao teoretičara tvrdog realizma i politike moći koji nudi formalnu sliku jednolične logike međunarodne politike koja je uvjetovana egoističnim i proračunatim nagonima za stjecanjem moći.

No Morgenthau je i danas klasik koji nudi odgovore na najprjepornija pitanja o stanju discipline međunarodnih odnosa i njezine sposobnosti da objasni suvremenu međunarodnu politiku. Njegova su djela u posljednjih desetak godina pobudila poseban interes istraživača međunarodnih odnosa (Peterson 1999; Lebow 2003; Molloy 2004; Williams 2005, 2007; Bell 2009; Neascu 2009; Jütersonke 2010; Behr i Rösch 2013; Rösch 2013, Navari 2017). Rezultat je toga istraživačkog pothvata trojak. Prvo, osporena je općeprihvaćena akademska predodžba o Morgenthauu kao doktrinarnom zagovorniku politike moći. Drugo, otkrivena su njegova manje poznata djela, kako iz međuratnog razdoblja tako i iz šezdesetih godina, koja pokazuju da je riječ o političkom misliocu koji je svoju teoriju međunarodne politike izveo kao sintezu određenih europskih škola mišljenja u filozofiji, političkoj teoriji, sociologiji i pravu.[2] Time nije bačeno novo svjetlo samo na Morgenthaua kao teoretičara međunarodne politike nego, i to ponajviše, na njegovu političku teoriju koja odgovara suvremenim propitivanjima političke znanosti te upućuje na promišljanje mogućnosti rekonstitucije politike kao autonomne sfere javnog prostora. Treće, u traganju za bitnim kategorijama koje „otkrivaju“ polje politike i omogućuju njezino razumijevanje, njegova nas misao „vraća“ na stare teme politike i političkoga, političke konstitucije suverenosti i identiteta, te otvara pitanje granica politike kao moći i dimenzije razumijevanja ljudske slobode, demokracije, kulture itd.

Te su dimenzije vidljive, među ostalim, iz perspektive njegova cjelovitog djela nastaloga u svim trima razdobljima razvoja. Ambicija ovog rada nije da prikaže cijeli Morgenthauov opus nego da naznači njegove glavne ideje do Drugoga svjetskog rata, s naglaskom na spis *Pojam političkoga* (1933), neposredno poslije Drugoga svjetskog rata, s naglaskom na studiju *Politika među nacijama* (1948), te šezdesetih godina 20. stoljeća, s naglaskom na studiju *Svrha*

[1] Kao njemački Židov, Morgenthau je neposredno prije nacističkog preuzimanja vlasti 1933. emigrirao iz Njemačke. Neko je vrijeme boravio u Švicarskoj i Španjolskoj da bi se 1937. nastanio u SAD-u. Predavao je na nekoliko sveučilišta, ali je većinu radnog vijeka proveo na University of Chicago (1943-1971), gdje je surađivao sa Hannah Arendt, Leom Straussom i drugima. Dvije nezaobilazne Morgenthauove biografije napisali su Frei (2001) i Scheuerman (2009).

[2] O intelektualnim utjecajima na razvoj svoje teorije međunarodne politike svjedočio je sam Morgenthau kada je u razgvoru za jedan američki časopis 1967. sastavio popis knjiga koje su presudno utjecale na oblikovanje njegove političke misli: *Ljudsko stanje* Hannah Arendt, Aristotelova *Politika*, Carrova *Dvadesetogodišnja kriza*, *Federalistički spisi*, Platonova *Gozba*, Pascalove *Misli*, Niebuhrova *Priroda i sudbina čovjeka* te Weberovi politički spisi i Nietzscheova filozofska djela.

američke politike (1960). Nedavno probuđeni interes za djela ovog autora u inozemstvu nije slučajan i treba ga razumjeti u kontekstu krize suvremenog svijeta, napose političke teorije.[3] Time se nastoji istaknuti kako oni pristupi i ideje koje su obilježili pojedine faze razvoja njegova mišljenja, ali i njegova kritičkog razumijevanja pojedinih pojmova, omogućuju mišljenje politike u suvremenoj epohi.

I.

U prvoj međuratnoj fazi Morgenthauova politička misao počinje se razvijati s određenjem pojma političkoga u članku *La Notion du „Politique*, koji je napisao tijekom svoga kratkog boravka u Ženevi 1933.[4] Članak je nastao u sklopu njemačke akademske rasprave o nauci o državi (*Staatslehre*), koja je počela potkraj 19. stoljeća. U središtu rasprave bila je napetost između prava i politike. U znanosti o međunarodnom pravu i teoriji pravnih sporova ona se izražavala u dvojbi o usklađivanju volje države kao subjekta s pravnim poretkom i njezinim obvezama u međunarodnoj sferi gdje nema središnjega pravnog autoriteta (Koskenniemi 2004, 2005; Jütersonke 2010). Morgenthauovo upuštanje u političku teoriju ponajviše je potaknulo to što su apstraktna načela pozitivnog prava, koja zbog svoje statične prirode ne odgovaraju društvenoj zbilji, u primjeni bila neučinkovita. Stoga uvodi pojam političkoga kao analitički okvir za kritički pristup razumijevanju dinamične prirode međudržavnih odnosa i mogućnosti reforme međunarodnoga pravnog poretka.

Prvi korak bilo je osporavanje ondašnje dominantne pravne doktrine koja je međudržavne sporove dijelila u dvije kategorije: na bitno političke sporove vezane za čast i vitalne interese države i na nepolitičke predmete za koje je mjerodavno međunarodno pravo (trgovina, međunarodna plovidba itd.). Morgenthau (2012: 97) otklanja tu načelnu podjelu ustvrdivši da političko i pravno nisu oprečni pojmovi. Opreka političkome jest nepolitičko, a ne pravno, a „pravno može biti kako političke tako i nepolitičke prirode“. Tako je ukazao na to da nadležnost prava za određene predmete međudržavnog sporenja ovisi o povjerenju suprotstavljenih strana u međunarodni pravni sustav i njihovoj volji da svoj predmet predaju u nadležnost pravnih institucija. Hoće li određeni spor biti političkoga ili pravnog karaktera ovisi, kako kaže Koskenniemi (2005: 613), o „strategiji aktera“. Morgenthau tako upućuje na društvenu zbilju kao preduvjet razmatranja i razumijevanja i pravnoga i političkoga.

Iako političko određuje razlikovanjem od nepolitičkoga, podjela na političke i nepolitičke predmete nije strogo zadana. Svaki predmet može poprimiti političku prirodu. Drugim riječima, područje političkoga nema trajno određen sadržaj koji bi ga činio posebnim u odnosu prema drugim sferama. Naprotiv, političko je „kvaliteta”, svojevrstan „tonalitet”, koji može u određenim okolnostima biti pridodan bilo kojemu objektu (2012: 100-101).[5] Po svojem karakteru, političko je potencijalno i iskazuje se ovisno o situaciji. Kako bi se dobio uvid u situaciju u kojoj određeni objekt poprima politički karakter, autor uvodi novi kriterij pomoću kojega bi utvrdio kada određeni objekt poprima kvalitetu političkoga. Trenutak pojave političkoga „temelji se na *stupnju intenziteta* koji nastaje u vezi između objekta držav

[3] Ta se kriza posebno odražava na disciplinu međunarodnih odnosa koja se još uvijek oslanja na modernu paradigmu usredotočenu na suverenost i moć nacionalnih država kao kompaktnih teritorijalnih jedinica međunarodnog sustava koje polažu isključivo pravo na legitimnu uporabu sile. O kritici dominantnih pravaca neorealizma i neoliberalizma u disciplini međunarodnih odnosa v. Ashley (1987), George (1994) i Linklater (2001).

[4] Spis je kompilacija pojedinih dijelova Morgenthauove doktorske disertacije *Die Internationale Rechtspflege: ihr Wesen und ihre Grenzen* (1929).

[5] U doktorskoj disertaciji Morgenthau (1929: 67) koristi i izraz Farben (boje) kako bi opisao kvalitetu ili tonalitet onda kada određeni predmet poprima karakter političkoga.

nog djelovanja i države same“ (2012: 102).[6]

Analiza intenziteta može pokazati kada se u društvenim odnosima stvara političko djelovanje, ali ne može točno izmjeriti njegov stupanj. Naime, intenzitet pripada domeni „osjećaja“ (2012: 102). Stoga se kriterij intenziteta, u biti, ne odnosi na društvo u strukturnome ili institucionalnom smislu nego na antropologiju.[7] Kada u danima društvenim uvjetima u svim oblicima društvenih organizacija – od obitelji do države – odnosi postaju političkima, „volja za moć njihov je temeljni psihološki čimbenik“ (Morgenthau 2012: 106). Politika je isključivo društveni fenomen, ali motivi, ideje i vrijednosti koje čovjek unosi u politički prostor imaju ishodište u dubini ljudske psihe (Frei 2001: 124-125). Budući da je intenzitet nemoguće izmjeriti, istraživači međunarodne politike raspolažu s istraživačkim podacima koje tek treba „osvijetliti“ kako bi se utvrdili određeni obrasci ponašanja. U međunarodnoj politici težnja za moći potvrđuje se u tri različita oblika ili obrasca, koji su kategorizirani kao idealni tipovi, a koji se mogu izraziti kao „zadržavanje moći, povećavanje moći ili demonstracija moći“ (2012: 106).[8]

Budući da politika nema sebi svojstven objekt interesa, nego političkim može postati svaki objekt gdje se sudaraju težnje za moći i suprotstavljeni interesi, politička je sfera po prirodi neograničena. Od drugih sfera - prava, ekonomije, etike itd. – razlikuje je objekt težnje za moći. Dok je, primjerice, ekonomistu objekt težnje bogatstvo, a umjetnika izražavanje vlastitih misli i osjećaje, u politici je objekt težnje čovjeka drugi čovjek.[9] Frei (2001: 126-127) tvrdi da se to određenje može tumačiti „na stotine načina“. Težnju za moći treba razumjeti kao analitički okvir unutar kojega se u politici promatra sposobnost društvene kontrole, odnosno mogućnost „pojedinca da utječe na psihu pojedinca“ u najširem smislu. Određenjem pojma političkoga Morgenthau je postavio temelje za konstituciju politike kao autonomne sfere koja ima vlastitu logiku. Drugim riječima, sfera politike ne može se analizirati i objasniti znanstvenim pristupima i metodama drugih disciplina, ponajprije pravnima i ekonomskim modelima. Kritika pozitivnoga međunarodnog prava u *Pojmu političkoga* upućuje na to da politika ima vlastitu logiku, logiku moći, koja može samostalno objašnjavati političke fenomene.

Morgenthauova strategija određenja političkoga ima dvostruki smisao: politika se čuva od utjecaja drugih sfera i istodobno se sprečava politizacija

[6] Kriterij intenziteta izazvao je stanovite prijepore. U svojem članku *Pojam političkoga* (1932) upotrijebio ga je Carl Schmitt, kada je rekao da političko „ne opisuje vlastito stvarno područje, nego samo *stupanj intenziteta* asocijacije i disocijacije ljudis (...)” (2007: 77). Morgenthau je u kasnijemu biografskom zapisu tvrdio da ga je Schmitt plagirao, budući da se intenzitet ne pojavljuje u prvom izdanju njegova članka 1927. Morgenthau tvrdi da je on prvi ustanovio taj kriterij u svojoj disertaciji 1929. koju je Schmitt dobio na uvid. To je izazvalo veliku pozornost suvremenih interpretatora Morgenthauova djela, ali tek je Jütersonke (2010: 66) ustvrdio da je rasprava o mogućem plagijatu bespredmetna. Naime, George Jellinek u svojoj je poznatoj studiji *Allgemeine Staatslehre* upotrijebio gotovo jednaku definiciju intenziteta kao kriterija, a intenzitet se kao kriterij udruživanja ili razdruživanja pojavljuje i u radovima Jamesa Goldsmitha. Također, intenzitet se pojavljuje u radovima Carla Bilfingera, koji je nazočio prvome i jednom susretu Schmitta i Morgenthaua 1929. Dakle, i Schmitt i Morgenthau su bili upoznati s konceptom intenziteta pa je Morgenthau, u najmanju ruku, potaknuo Schmitta da preispita svoje izvorno poimanje političkog.

[7] Riječ je o Morgenthauovim komentarima suvremene psihologije, sociologije i filozofije. Njegovo se mišljenje o ljudskoj prirodi kao ishodištu politike iščitava iz neobjavljenog rada *Über die Herkunft des Politischen aus dem Wesen der Menschen* (1930), kao i iz kasnijeg eseja *Love and Power* (Ljubav i moć) (1962). O utjecaju Nietzschea na Morgenthaua v. Peterson (1999), a o utjecaju Freuda Schuett (2010).

[8] „Zadržavanje moći“ obično karakterizira države *statusa quo* koje teže održavanju postojeće strukture moći; „povećavanje moći“ karakterizira *revizionističke* države koje remete postojeće stanje kako bi prigrabile više moći i preuredile strukturu u svoju korist, a „demonstracija moći“ karakterizira države koje, neovisno o tome žele li zadržati ili povećati svoju moć, vode politiku prestiža. Morgenthauova analitička formulacija svojevrsna je sistematizacija elemenata iz Weberova glasovitog predavanja *Politika kao poziv*: „Ako se za neko pitanje kaže: to je 'političko' pitanje, za nekog ministra ili službenika: to je 'politički' službenik, za neku odluku: to je 'politički' motivirana odluka, onda se uvijek misli: interesi raspodjele, održanja i pomicanja moći mjerodavni su odgovor na to pitanje, ili uvjetuju tu odluku, ili određuju sferu djelatnosti dotičnog službenika. Tko se bavi politikom, teži za moći – moći kao sredstvom u službi drugih ciljeva – idealnih ili egoističnih – ili moći 'zbog nje same': kako bi uživao u osjećaju prestiža koji iz nje proizlazi“ (Weber 2001: 8).

[9] Težnju čovjeka da ovlada drugim ljudima kao bitno politički moment Morgenthau spominje na nekoliko mjesta. V. njegovo obrazloženje u studiji *Science: Servent or Master?* (1972: 31).

ostalih sfera. U biti, ideja politike polazi od uravnoteženja različitih suptilnih društvenih sfera i interesa, kao i uravnoteženja svih društvenih sfera i sfere politike. Stoga se njegova politička misao u međuratnoj fazi razvija kao reakcija na pozitivno međunarodno pravo, čiji su utjecaj na međunarodnu politiku i zanemarivanje političke biti društvene zbilje izazvali ozbiljne implikacije za međunarodni poredak.

Kako je spomenuto, područje političkoga nema neko apsolutno vrijednosno načelo nego je relativnog karaktera. Iz takva razumijevanja proizlazi i Morgenthauovo zagovaranje demokracije. Demokracija je utemeljena na „relativističkoj filozofiji i etici" kojom se čuva od apsolutizacije vrijednosnih načela (Morgenthau 1970: 40-41). Riječ je, kako tumači Williams, o uspostavi *društvene* ravnoteže moći i interesa unutar koje postojanje „nepolitičkih" sfera osigurava ograničenje interesa u politici i generira oblike interesa i područja moći s interesom održavanja politike kao ograničene sfere. Na tragu Maxa Webera, monopol na legitimno pravo uporabe sile u javnom prostoru Morgenthau promatra kao obrambeni instrument države. Williams kaže: „Sposobnost države da primjenjuje nasilje ima svrhu u obuzdavanju svih nastojanja da se nasilje uvede u političku sferu; no to je nasilje ograničeno i svodi se na obranu poretka, to jest nije njegovo glavno načelo djelovanja" (v. Williams 2004: 648).

Težnja za moći sa svoja tri tipizirana oblika izražavanja - zadržavanje, povećavanje i demonstracija moći - ne smije se poistovjećivati sa silom. Dok je sila upotreba fizičke snage kako bi se postigao stanoviti cilj, moć karakteriziraju uzajamni psihološki odnosi. Politika se temelji na mentalnom naporu i diskursu aktera kako bi se postigao određeni cilj. Kada akter odustane od toga ili kada se odluči primijeniti sile kako bi ostvario cilj, „onda više ne možemo govoriti o politici" (Morgenthau 2012: 106; usp. i Morgenthau 2006: 30-32). Drugim riječima, ondje gdje počinje primjena sila, prestaje politička moć. Dosljedno tome, međunarodna politika prestaje onda kada počne rat.[10] Pojavom totalitarizma u prvoj polovici 20. stoljeća izbrisane su razlike između političke moći i sile pa je sila stekla prevlast u javnom prostoru politike. Iskustvo Drugoga svjetskog rata potpuno je udaljilo Morgenthaua od pravne znanosti i jurističkih rasprava, te se upustio u konstituiranje političke teorije međunarodnih odnosa kako bi konstituirao politiku kao odgovor na duboku krizu Zapada.

II.

Za drugu poratnu fazu njegova mišljenja reprezentativna je studija *Politika među nacijama* (1948), koju treba razumjeti u kontekstu Morgenthauove kritike prevladavajuće političke misli. U središtu je razmatranja neuspjeh zapadnih društava da prevladaju politiku njezinim svođenjem od prostora javnog sukoba ideja, prosudbi i rasprava na administrativno, ekonomsko i legalističko upravljanje. On vidi pojavu totalitarizma kao reakciju na tu svojevrsnu „depolitizaciju" društva. Oslobođen u javnom prostoru, totalitarizam sve sfere proglašava politička a da zapravo nijedna sfera nije više politička. Logikom nasilja i negiranjem čovjeka totalitarizam dokida javni prostor, dakle politiku samu.

Dvije godine prije *Politike među nacijama*, Morgenthau objavljuje studiju *Scientific Man vs. Power Politics* u kojoj tvrdi da je nemogućnost razumijevanja političkih problema modernog doba posljedica općeg slabljenja političkog mišljenja u zapadnom svijetu (1947: v). Kako je pokazao Lazović (2013: 150), Morgenthau time izražava skeptičnost prema racionalističkoj vjeri u znanost, odnosno nastojanju da se društveni svijet shvati u skladu s metodama prirodnih znanosti „kao instrument socijalnog spasa". U suvremenosti je opstojnost političkih načela liberalizma - slobode, ljudskih prava i demokracije

10 Moregnthau (2012: 119) ističe da je to stvarni smisao Clausowitzeve glasovite konstatacije da je rat nastavak politike drugim sredstvima.

- ugrožena intelektualnom nesposobnošću da se prepoznaju dani društveni uvjeti i da se prilagodi njima. Morganthau tvrdi kako je oslanjanje na scijentizam, koji racionalističkim shemama pokušava rješavati sve društvene probleme, pobudilo u društvu „naivni politički optimizam". Opasnosti „naivnog optimizma" izražavaju se u pukotinama versajskog poretka uspostavljenoga nakon Prvoga svjetskog rata. „Liberalne koncepcije, kao što su 'kolektivna sigurnost', 'demokracija', 'samoodređenje nacija', 'pravda' i 'mir', jesu apstraktna poopćavanja koja se mogu odnositi na bilo koju političku situaciju, ali nisu svojstvena nijednoj posebno" (Morgenthau 1947: 68).

Jaz između političkog optimizma u pogledu na ostvarenje idealističkih ciljeva i prihvaćanja političke zbilje premostiv je isključivo odbacivanjem scijentizama i oblikovanjem realističke teorije politike. Njome bi se mogla racionalno promišljati politička zbilja da bi se očuvala liberalna demokracija kako od opasnosti da su iznutra uruši tako i od izvanjskih prijetnji totalitarnih režima. Na tim je pretpostavkama stvorena osnova za promišljanje i strukturiranje teorije međunarodne politike koja je teorijski uobličena upravo u *Politici među nacijama*. Zamišljena kao polemička knjiga prožeta liberalnim idealizmom, studija nudi teorijsku strukturu za promišljanje međunarodne problematike „ne prema apriornim sudovima i apstrakcijama, nego empirijski i pragmatino" (Morgenthau 2006: 3).

Sistematizacija znanja služi isključivo boljem razumijevanju zbilje. Međutim, misliti politiku uvjetuje samo proces sistematizacije, odnosno koje će činjenice naučnik odabrati. Političko znanje ovisi o prosudbi o onome što je politički dobro, a što zlo, što je pravedno, a što nepravedno.[11] Morgenthau je zastupao stajalište da politici - iako je satkana od nepredvidljiva djelovanja sila ljudske prirode - pomoću teorijskih uvida treba pristupiti racionalno. To ne pretpostavlja postojanje „univerzalnoga racionalnog i moralnog poretka" koji bi se otkrivao znanstvenom metodom te bi se pomoću racionalnih konstrukata i apstrakcija ili „metafizičkih" načela primjenjivao u izgradnji političkog poretka. „Politici treba pristupiti racionalno, ali u razumu ne treba tražiti model za politiku" (Morgenthau 1947: 16). Racionalan je pristup realistički zato što priznaje zbilju ljudske prirode kao takve. Da bi poboljšao svijet, istraživač međunarodne politike „mora raditi sa silama ljudske prirode, a ne protiv njih" (Morgenthau 2006: 3).

Središnju važnost u Morgenthauovoj teoriji međunarodne politike ima koncept politika moći. Politička je moć specifičan fenomen pod kojim se misli na čovjekovu kontrola misli, uma i djelovanja drugih ljudi; ona proizlazi iz uzajamnih odnosa kontrole subjekata javne vlasti i njihovih odnosa prema narodu u najširem smislu. „Politička je moć psihološki odnos između onih koji je ostvaruju i onih nad kojima se ostvaruje" (Morgenthau 2006: 30). Ustvari, političku moć kao psihološki odnos je Morgenthau artikulirao još početkom tridesetih godina. Tri tipa manifestacije moći na međunarodnom planu proširuje i određuje kao politiku *statusa quo* država (zadržavanje moći, održavanje postojeće raspodjele moći), *imperijalizam* (povećavanje moći, remećenje postojećeg poretka kako bi se moć preraspodijelila) i politiku *prestiža* (demonstracija moći države).

Morgenthauov teorijski pristup međunarodnoj politici sažet je u njegovih „šest načela političkog realizma", kratkom ekspozeu umetnutome u drugo izdanje *Politike među nacijama* (1954) (Bain 2000; Molloy 2004; Cristol 2009). S „načelima" je konsruiran poseban teorijski okvir za istraživanje međunarodne politike, izdvojen iz povijesti i međunarodnog prava kao dotad prevladavajućih polja društvenih znanosti. Tek se s izdanjem iz 1954. Morgenthau može smjestiti u realističku tradiciju,

11 Pin-Fat (2011: 53) ističe da za Morgenthaua političko znanje pripada domeni strasti, budući da se znanje o onome što je politički ispravno postupanje ne može znanstveno izračunati. Riječ o unutarnjoj „tragičnoj borbi" čovjeka, razapetog između deduktivne racionalisti u etici i vlastitih strasti, odnosno osjećaja kako ispravno postupiti.

unatoč tome što eksplicitno odbacuje intelektualno nasljeđe Machiavellija i Hobbesa koji su, umjesto da „osude i odbace, prigrlili sveprisutnost moći u politici“ (Scheuuerman 2009: 101). Šest načela čine:

▪ Politički realizam jest uvjerenje da politikom, kao i društvom općenito, vladaju objektivni zakoni ukorijenjeni u ljudskoj prirodi.

▪ U šarolikom krajoliku međunarodne politike, putokaz je političkog realizma koncept interesa shvaćenoga u kategorijama moći.

▪ Realizam pretpostavlja da je njegov središnji koncept interesa, određen kao moć, objektivna i općevažeća kategorija kojoj ne treba pridavati nepromjenjivo značenje u svim vremenima.

▪ Politički je realizam svjestan moralnog značenja političkog djelovanja.

▪ Politički realizam odbija priznati da su moralne pobude određene nacije istovjetne moralnim zakonima koji vladaju univerzumom.

▪ Politički realist drži do autonomije političke sfere, kao što ekonomist, pravnik ili etičar drže do autonomije svojih sfera.

Koliko hvaljena toliko i osporavana, ta su „načela“ sljedećih desetljeća različito iščitavana, shvaćana i interpretirana.[12]

„Objektivni zakoni ljudske prirode“ odnose se na borba za moć u univerzalnom smislu. Da ti zakoni vladaju politikom, znači da moć koja se pojavi u političkom prostoru postaje politika moći. „Težnja za moći kao poseban element međunarodne politike, kao i svake politike, pristup je koji se nužno zasniva na primjeni moći“ (Morgenthau 2006: 35). Riječ je o političkom prostoru koji ima jednu bit - borbu za moć - ali dvije različite logike djelovanja, odnosno različite institucionalne oblike i politička sredstva. Na nacionalnoj razini, moć se u javnom prostoru iskazuje kroz trodiobu vlasti, recipročnost javnih interesa i opunomoćenost pojedinaca da legitimno vladaju. Na međunarodnoj razini, ona je analogna moći u diplomatskoj praksi. Morgenthau (2006: 152) ističe da je „od svih čimbenika koji čine moć nacije, najvažnija diplomacija“. Diplomacija je bitno politička djelatnost jer se temelji upravo na uzajamnosti psiholoških relacija i diskursa, prijetnji i uvjeravanja. Nasuprot diplomaciji, vojna moć, koja je sastavni dio vojno-diplomatskog kompleksa države koji je nužan za njezino vanjskopolitičko djelovanje, ima zasebnu nepolitičku logiku i predstavlja posebnu sferu djelovanja. Politika, vanjska ili unutarnja, ako se razumije iz perspektive vojne sfere, nužno vodi k militarizaciji države.

To načelo polazi od pretpostavke - iako se društvo u institucionalnome, kulturnom i svakom drugom pogledu povijesno razvija i mijenja – da su zakoni ljudske prirode univerzalni i nepromjenjivi. Oni vrijede kako za moderno društvo tako i za antička društva, od drevne Kine i Indije do Grčke. Izražavaju se u pojedinim modelima politike s trajnom vrijednošću, primjerice u ravnoteži snaga. Takvo tumačenje objektivnih zakone ljudske prirode pogrešno je iščitavano kao determinističko i pozitivističko.[13] Na temelju tih interpretacija, uopćila se višedesetljetna predodžba o tome da Moregnthau promatra međunarodnu politiku kao područje na kojemu se djeluje prema zadanim obrascima i zakonitostima te da su kretanje i ponašanje aktera uvjetovani. Time se ne zanemaruje samo cjelovitost političke misli, nego se i previđa njegova koncepcijska strategija formuliranja realističke teorije. Autor, naime, određenjem pojmova i upotrebom idealnih tipova specificira i ograničava neke od najkompleksnijih fenomena kako bi im dao smisao i omogućio sustavno promišljanje o njima.[14]

Spomenuti pristup očituje se u drugom načelu o „interesu shvaćenom u kategoriji moći“ (Morgenthau 2006: 5). Kao i u slučaju prethodnog načela, pojam „interesa“ specificiran je kao poseban oblik politike moći, pri čemu se istodobno može razumjeti i u najopćenitijem smislu. Na njegovu općenitost Morgenthau (2006: 10) upućuje u trećem načelu kada kaže da je pojam interesa, shvaćen u kategoriji moći, općevažeća objektivna kategorija koja „ne podrazumijeva da taj pojam uključuje značenje koje je dano jednom zauvijek“. Drugim riječima, interes nije ontološka kategorija koja kazuje kakva međunarodna politika doista jest. Pod „objektivnom kategorijom“ on ne misli na empirijsku tvrdnju o zbilji nego, na tragu Webera, na analitički okvir uvjetovan subjektivnom prosudbom promatrača. Interes je, kao što je istaknuo, samo „putokaz“ ili „mapa“ koja nameće „intelektualnu disciplinu“ u artikuliranju i sistematiziranju empirijskih činjenica kako bi se omogućilo smisleno promišljanje političkog predmeta.

Važnost drugog načela proizlazi odatle što se njime daje konačan koncepcijski oblik razumijevanju politike kao autonomne sfere u odnosu prema drugim sferama, primjerice prema ekonomiji koja je shvaćena u smislu interesa definiranoga kao bogatstvo. Bez pojma interesa kao moći, teorija politike, bilo međunarodne bilo nacionalne, bila bi potpuno nemoguća, budući da „ne bismo mogli razlikovati političke i nepolitičke činjenice niti bismo mogli uvesti kriterij za sistematični pregled“ (Morgenthau 2006: 5). Interes kao putokaz upućuje upravo na prirodu i bit političkoga. To je pojam, kako kaže Williams (2005: 115), „sam po sebi“. Sfera političkoga kao neograničena sfera nema posebno određen interes za neki poseban objekt, kao što bogatstvo ima u ekonomiji. No kada bilo koji objekt iz bilo koje sfere na određenom stupnju intenziteta poprimi politički karakter, mogao bi se razumjeti samo pomoću pojma interesa kao bitno politički. Morgenthau je pomoću pojma interesa kao moći „neograničenu prirodu politike sveo na njezin specifični koncepcijski temelj“ (Williams 2005: 115).

No interes nije samo analitičko sredstvo nego i konstitutivan element aktivnoga političkog mišljenja i djelovanja. Da Morgenthau smatra svrhovitom izgradnju teorije međunarodne politike ne samo kao akademski pothvat nego i kao politički projekt, vidljivo je iz petog načela prema kojemu interes čuva države od moralnog ekscesa i političke ludosti: „Ako, naime, na sve nacije, uključujući onu kojoj pripadamo, gledamo kao na političke entitete koji se vode vlastitim interesom, biti ćemo sposobni da sa svima njima postupamo podjednako i da, sudeći onako kako sudimo o vlastitoj naciji, budemo sposobni poštovati njihove interese i steknemo mogućnost zaštite i unapređenja vlastitih interesa“ (2006: 13). Nacionalni interes, kao poseban vanjskopolitički segment interesa u objektivnom smislu, u međunarodnoj politici omogućuje „razumski kontinuitet“ djelovanja vanjske politike, bez obzira na različite motive, sklonosti te intelektualne ili moralne kvalitete aktera.

Važnost interesa shvaćenog u kategoriji moći najbolje je izražena u petom načelu: politički realizam odbija priznati da su moralne pobude određene nacije istovjetne moralnim zakonima koji vladaju univerzumom. Napetost između nadnacionalnih moralnih načela i nacionalističke etike u zapadnim je društvima proizvela stanovitu kolektivnu nelagodu. Kako bi se ta nelagoda prevladala, zapadna su društva identificirala moralnost nacije s načelima nadnacionalne etike. Na taj način, „svaka nacija ponovno prepoznaje univerzalnu moralnost, to jest moralnost vlastite nacije, za koju tvrdi da je sve druge nacije prihvaćaju kao svoju“ (Morgenthau 2006: 261). Moralnost pojedine

[12] Morgenthauovi „nasljednici“ koji su zagovarali strukturalni realizam ili neorealizam većinom su preuzeli načela i pretpostavke njegove teorije, svodeći politiku moći na materijalne (uglavnom vojne) sposobnosti države, dok su međunarodni sustav objašnjavali logikom anarhije kao determiniranog područja puke borbe za opstanak država (Beahr i Heath 2009; Parent i Baron 2011).

[13] O poststrukturalnoj kritici Morgenthauovih „šest načela“ kao pozitivističkoj teoriji v. George (1994: 24). Behr i Rösch (2012: 140) ukazali su na to da Morgenthau upotrebljava pojam „zakona“ u predmodernom smislu, bliže Montesquieu koji govori o „duhu“ zakona.

[14] O Morgenthauovoj strategiji koncipiranja pojmova v. Molloy (2004) i Williams (2004), kao i uvodnu riječ Behra i Röscha u izdanju Morgenthauova *Pojma političkoga* (2012).

skupine ne ograničava borbu za moć na međunarodnom planu nego joj, naprotiv, daje „intenzitet“ kakav nikad prije nije viđen u povijesti. Moralnost jedne skupine, shvaćena u univerzalnim kategorijama, neminovno se suprotstavlja moralu druge skupine koju vidi kao onu koju treba uništiti. Ustvari, peto načelo eksplicitno je suprotstavljanje ideologizaciji politike.

Četvrto i šesto načelo izazivaju stanovite prijepore. Šesto načelo koje poziva na autonomiju politike suprotno je četvrtom načelu moralnog značenja političkog djelovanja: „Kako može politički realizam biti svjestan moralnog značenja političkog djelovanja i istodobno poštovati strogu odvojenost političke sfere od moralne?“ (Scheuerman 2009: 107). Scheuerman tvrdi da ta teorijska napetost ostaje neriješenom te da je time Morgenthauov realizam zanemario bitnu ulogu političkoga i kulturnog identiteta nacija u borbi za moć (108). Studija *Politika među nacijama,* koja je Morgenthauu donijela slavu, ustvari ga je dovela u nezahvalan položaj. Tumačenje interesa shvaćenog u kategoriji moći i poziv na autonomiju političke sfere mogu one koji ne poznaju njegove ranije radove lako navesti na zaključak kako zagovara strukturu međunarodnog sustava u kojemu djeluju države kao akteri uvjetovani slijepom težnjom za stjecanje moći.

III.

Treće razdoblje Morgenthaove misli obilježile su slabije poznate knjige *The Purpose of American Politics* (1960) i *Truth and Power* (1970), kao i niz članaka. Kao istaknuti intelektualac koji je, među ostalim, bio jedan od najoštrijih kritičara američke vanjske politike, posebice rata u Vijetnamu, krizu američke vanjske politike promatrao je u sklopu opće krize demokracije u Americi. U *Svrsi američke politike* zagovara opću društvenu i političku reformu te potvrđuje neodvojivost unutarnje i međunarodne politike. No u trećoj fazi teorijski odstupa od svoga dotadašnjeg shvaćanja nacionalnog interesa. To odstupanje može se shvatiti i kao osvještavanje ograničenja prijašnjega tvrdog političkog realizma koji je zanemarivao važne elemente kulture, identiteta i normi. Morgenthau otvoreno zagovara „radikalnu reformu“ američke demokracije, čiju krizu smatra uzrokom promašenih vanjskih politika. Glavno je pitanje „kako postići jednakost i slobodu u Americi“ To je ključno pitanje ne samo za opstojnost američke liberalne demokracije, nego cijele zapadne civilizacije. Izlaže svoju viziju snažnoga demokratskog uređenja kao pretpostavke uspješnog ostvarenja nacionalnog interesa u vanjskoj politici.

U *Svrsi američke politike* razmatra opasnosti tehnologizacije i birokratizacije kao posebnih oblika „depolitizacije“ javnog prostora u SAD-u. Prvi znakovi krize pojavili su se s otuđenjem političkog vodstva te, posljedično, urušavanjem demokratske kulture i sudjelovanja u javnim raspravama. U birokratizaciji vidi implikacije za međunarodnu politiku. Interes na nacionalnoj razini pretpostavlja recipročnost interesa, koja se na međunarodnom planu izražava u politici samoograničavanja ili ravnoteži snaga. Totalitarni aspekt birokratizacije, koji poništava nacionalni interes kao interes javnosti, otuđeno vodstvo čini sklonim agresivnoj i imperijalnoj vanjskoj politici. „Vlada se mora osloboditi birokratskog feudalizma obnovom racionalnog poretka u vlastitim procedurama te vraćanjem volje za vladanjem donositelja političkih odluka, posebice kada je riječ o predsjedniku“ (Morgenthau 1960: 312). Njegova studija upućuje na buđenje svijesti demokratskog kolektiva, pozivajući na obnovu transcendentne svrhe u javnom diskursu, redefiniranje domoljublja kao javne rasprave nasuprot konformističkom konsenzusu te rekonstituciju političkog vodstva kao potencijalne potpore "antagonističkoj" raspravi umjesto jednoobraznog kompromisa (Tjalve 2009: 182).

Krizi liberalne demokracije i, posljedično, njezine vanjske politike pridonijela je scijentifikacija znanja uvođenjem biheviorizma, racionalnih modela i

kvantitativnih istraživanja. U zbirci eseja *Istina i moć* Morgenthau kritizira ondašnje teorije međunarodnih odnosa, odnosno njihov pokušaj racionalizacije moći. Te teorije svode politiku moći, koja se temelji na nemjerljivima psihološkim odnosima, na materijalne vojne sposobnosti države koje su podložne kvantitativnoj analizi. Racionalizacijom političke moći i njezinim svođenjem na materijalnu snagu države, teorija se lišava bitnoga političkog karaktera (Morgenthau 1970: 241-248). Time te teorije dokidaju razliku između uobičajenoga i neuobičajenog, racionalnoga i iracionalnog u političkom prostoru. Primjerice, teorije američke nuklearne strategije pedesetih i šezdesetih godina gledale su na mogućnost nuklearnog rata „kao na još jednu vrstu nasilja“ koja bi, iako bi bila gora od svakoga drugog nasilja u povijesti, još uvijek bila podnošljiva. Drugim riječima, „takva teorijska pretpostavka o prirodi i posljedicama nuklearnog rata… logično upućuje na zaključak da se američka vanjska politika ne treba samoograničavati“ (Morgenthau 1970: 255).

Najveći problem tih teorija vidi u njihovu konformizmu. Budući da se te teorije postavljaju kao neutralne, one neminovno „pružaju potporu vladajućoj političkoj doktrini“ (Ibid., 247).[15] Odluke izvršne vlasti o provođenju određenih politika više se ne uzdaju u javnost kao aktivnoga i ravnopravnog sudionika i arbitra u donošenju odluka nego na „pasivnu statističku činjenicu javnog istraživanja potpore političkim elitama, čiji postoci jamče eventualnu legitimnost određenoj odluci“ (Morgenthau 1960: 262).

[15] Posebno treba istaknuti analizu Behra i Heath o Morgenthauovu isticanju važnosti prosudbe u političkoj teoriji, po čemu se bitno razlikovao od svoga realističkog „nasljednika“ Kennetha Waltza. Autori ukazuju na to da je Waltz svođenjem moći na državu, a države na nacionalni interes, pretvorio teoriju u ideologiju. Njegova racionalistička teorija centrirana na državu u konačnici je proizvela slijedeće: „Racionalnost države, koja svaku sumnju u vladajuću doktrinu koja se pojavi na domaćem planu potiskuje kao kakva autoritarna država i homogenizira političke razlike, nalaže potlačivanje mišljenja, pokreta i pojedinca koji se suprotstavljaju nacionalnom interesu. Vanjskopolitičke elite određuju političku racionalnost sukladno svojem interesu i štite taj interes kao neki objektivan *raison d'Etat*“ (Behr i Heath 2009: 345).

IV.

Neosporno značenje Hansa J. Morgenthaua za razvoj teorije međunarodne politike u suvremenim je reinterpretacijama upotpunjeno novim razumijevanjem autora kao, ponajprije, teoretičara politike koji misli politiku i političko. Politiku promatra kao sveobuhvatan društveni fenomen i mogućnost ostvarenja slobode subjekata, bilo pojedinaca bilo država, u njihovima međusobnim odnosima. Suvremenik Hannah Arendt, Theodora Adorna, Herberta Marcusea i Reinholda Niebhura, nastojao je utemeljiti teoriju međunarodne politike kao odgovor na duboku krizu poretka koja je rezultirala nastankom totalitarnih režima. Morgenthau nije izgradio strog teorijski sustav za znanstveno proučavanje političke zbilje. No političkoj je znanosti ostavio okvir za kritičko mišljenje o politici u „načelima političkog realizma“. Prikaz triju faza razvoja njegove političke misli mogao bi pokazati zašto je Morgenthau važan i za suvremeno razumijevanje politike i političkoga. U tom su sklopu posebni važni njegovi doprinosi izučavanju interesa kao kategorije političke moći te kritičko reflektiranje politike.

Literatura

Ashley, Richard. 1988. Untying the Soveregin State: a double reading of the anarchy problematique. *Millennium: Journal of International Studies*. (17) 2: 227-262.

Bain, William. 2000. Deconfusing Morgenthau: Moral Inquiry and Classical Realism Reconsidered. *Review of International Studies*. (26) 3: 445-464.

Behr, Hartmut, Heath, Amelia. 2009. Misreading in IR Theory and Ideology Critique: Morgenthau, Waltz and Neo-realism. *Review of International Studies*. (35) 2: 327-349.

Behr, Hartmut, Rösch, Felix. 2012. Introduction. U: Morgenthau, Hans J. *The Concept of the Political*. London: Palgrave Macmillan.

Behr, Hartmut, Rösch, Felix. 2013. The Ethics of Anti-Hubris in the Political Philosophy of International Relations: Hans J. Morgenthau. Troy, Jodok (ur.). *Religion and the Realist Tradition*. London: Routledge.

Bell, Duncan. (ur.). 2009. *Political Thought and International Relations; Variations on Realist theme*. Oxford: Oxford University Press.

Cristol, Jonathan. 2009. Morgenthau vs. Morgenthau? 'The Six Principles of Political Realism' in Context. *American Foreign Policy Interest*. 31: 238-244.

Frei, Christoph. 2001. *Hans J. Morgenthau: An Intellectual Biography*. Baton Rouge: Louisiana State University Press.

George, Jim. 1994. *Discourses of Global Politics: A Critical (Re)Introduction to International Relations*. Boulder: Lynne Rienner.

Ibler, Vladimir. 1971. *Međunarodni odnosi*. Zagreb: Naprijed.

Jolić, Tvrtko. 2013. Nacionalni interes i moral u međunarodnim odnosima. *Politička misao*. (50) 1: 38-57.

Jović, Dejan. (ur.). 2013. *Teorije međunarodnih odnosa: realizam*. Zagreb: Politička kultura.

Jütersonke, Oliver. 2010. *Morgenthau, Law and Realism*. Cambridge: Cambridge University Press.

Koskenniemi, Martti. 2004. *The Gentle Civilizer of Nations: the Rise and Fall of International Law 1870-1960*. Cambridge: Cambridge University Press.

Koskenniemi, Martti. 2005. *From Apology to Utopia*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lazović, Gordan Ivo. 2012. Moderna klasična realistička teorija kao reakcija na utopizam u međunarodnim odnosima. U: Jović, Dejan. (ur.). *Teorije međunarodnih odnosa: realizam*. Zagreb: Politička kultura.

Lebow, Richard N. 2003. *The Tragic Vision of Politics*. Oxford: Oxford University Press.

Linklater, Andrew. 2001. The changing contours of critical international relations theory. U: Jones, R. W. (ur.). *Critical Theory and World Politics*. Boulder: Lynne Rienner.

Morgenthau, Hans J. 1929. *Die internationale Rechtspflege: ihr Wesen und ihre Grenzen*. Leipzig: Universitätsverlag von Noske.

Morgenthau, Hans J. 1947. *Scientific Man vs. Power Politics*. London: Latimer House Limited.

Morgenthau, Hans J. 1960. *The Purpose of American Politics*. New York: Alfred Knopf.

Morgenthau, Hans J. 1962. Love and Power. *Commentary*. (33) 3: 247-251.

Morgenthau, Hans J. 1970. *Truth and Power: essays of the decade* 1960-1970. New York: Praeger.

Morgenthau, Hans J. 1972. *Science: Servant or Master?* New York: New York Library.

Morgenthau, Hans J. 2006. *Politics Among Nations*. New York: McGraw Hill.

Morgenthau, Hans J. 2012. *The Concept of the Political*. London: Palgrave Macmillan.

Molloy, Sean. 2004. Truth, Power, Theory: Hans Moregnthau's Formulation of Realism. *Diplomacy and Statecraft*. (15) 1: 1-34.

Navari, Cornelia. 2017. *Hans J. Morgenthau and the American Experience*. London: Palgrave Macmillan.

Neascu, Mihaela. 2009. *Hans J. Morgenthau's Theory of International Relations: Disenchantment and Re-enchantment*. London: Palgrave Macmillan.

Parent, Joseph M., Baron, Joshua M. 2011. Elder Abuse: How the Moderns Mistreat the Classical Realism. *International Studies Review*. (13) 2: 193-213.

Peterson, Ulrik E. 1999. Breathing Nietzsche's Air: New Reflections on Morgnthau's Concept of Power and Human Nature. *Alternatives: Global, Local, Political*. (24) 1: 83-118.

Pin-Fat, Veronique. 2010. *Universality, Ethics and International Relations: A Grammatical Reading*. New York: Routledge.

Popović, Petar. 2012. *Prijepori u teorijama međunarodnih odnosa*. Zagreb: Politička kultura-

Rösch, Felix. 2013. The Human Condition of Politics: Considering the Legacy of Hans J. Morgenthau for International Relations. *Journal of International Political Theory*. (9) 1: 1-21.

Scheuerman, William E. 2009. *Morgenthau: Realism and Beyond*. Cambridge: Polity Press.

Schmitt, Carl. 2007. Pojam političkog. (preveli Kasapović, Mirjana, Zakošek, Nenad) *Politički spisi*. Zagreb: Politička kultura.

Schuett, Robert. 2010. *Political Realism, Freud and Human Nature in International Relations: The Resurrection of the Realist Man*. London: Palgrave Macmillan.

Tjalve, Vibeke Schou. 2009. Realism and the Politics of (Dis)Enchantment. U: Bell, Duncan (ur.). *Political Thought and International Relations; Variations on Realist theme*. Oxford: Oxford University Press.

Vukadinović, Radovan. 2004. *Međunarodni politički odnosi*. Zagreb: Politička kultura.

Vukadinović, Radovan. 2005. *Teorije međunarodnih odnosa*. Zagreb: Politička kultura.

Weber, Max. 2001. *Politika kao poziv*. Zagreb: Jesenski i Turk.

Williams, Michael C. 2004. Why Ideas Matter in International Relations: Hans Morgenthau, Classical Realism, and the Moral Construction of Power Politics. *International Organization*. (58) 4: 633-665.

Williams, Michael C. 2005. *The Realist Tradition and the Limits of International Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.

Williams, Michael C. (ur.). 2007. *Realism Reconsidered: the Legacy of Hans J. Morgenthau in International Relations*. Oxford i New York: Oxford University Press.

Evropska Unija u fokusu komparativne analize: federacija *under construction*

piše: Bojan Jovanović

Nekadašnji „evropski premijer" (odnosno, predsjednik Evropske komisije) Žak Delor, jednom je Evropsku uniju (u to vrijeme Evropska ekonomska zajednica, EEZ) opisao kao, kako je rekao - NPO, „neidentifikovani politički objekat". Ovo njegovo identifikovanje EEZ/EU kao neidentifikovane – i kao maltene neidentifikabilne – često se (i evo stalno) pominje u radovima proučavalaca evropskih integracija. Naravno, tako se uobičajeno tumači, ovime je ovaj Francuz želio da u-kaže kako je EEZ/EU toliko različita ili toliko jedinstvena da se ne može odrediti kategorijama koje, kako političarima tako i politikolozima, zasad stoje na raspolaganju.

Uopšte, osjeća se prosto, stvorena je gotovo fama o tome da se ne može odrediti šta je EU... kao da je ista iz nekog razloga neodrediva. U govoru koji je održao na Humboltovom univerzitetu 2011, Mišel Barnije, tadašnji komesar za unutrašnje tržište, ustvrdio je da je „EU jedinstvena u povijesti i jedinstvena na svijetu".

Ovakav „ekscepcionalizam" produkuje „epistemološku blokadu". Tako se i na oficijelnim sajtovima i u publikacijama EU ponavlja za EU u nedogled da se ova ne može svrstati u poznate kategorije, kako ova nije ni ovo niti ono... te da je ista svojevrsna organizacija, organizacija *sui generis*.

Sui generis neodređenje: Tako po-smatraju i mnogi proučavaoci evropskih integracija i EU; zato, uostalom, oni i citiraju pomenutu izjavu. Tako je godinama i decenijama „Unija bila 'inkomparabilna' i njena priroda 'jedinstvena'". Velimo da se ovo nazivanje Evropske unije latinskom sintagmom *sui generis* ustalilo ali i još više to da je ovo ustaljivanje zapravo sporno, najprije u epistemološkom smislu.

Jer, recimo kako čitamo kod američkog pravnika, proučavaoca evropskih integracija i prava EU, Roberta Šitcea, „*sui generis* ideja nije teorija. To je anti-teorija, jer odbija da traga za komonalijama; ipak, teorija mora tragati za onim što je generičko". K tome, dodajmo, ukoliko se za EU i nađe da je po nečemu izuzetak, zašto bi se taj izuzetak izuzeo od sa-znanja? K tome, još, kako se to i može znati da je EU *sui generis* – na bilo koji način – ukoliko prvo nismo sa-znali šta je i po čemu je to što se veli da jeste, dakle ako najprije nijesmo sa-znali sadržinu te svojevrsnosti?

Kako izgleda, pretjerivanje i ovo insistiranje na navodnoj neodredivosti koje označavamo kao sporno ima, mislimo, veze i sa posve taktičkim razlozima, tačnije s onim što se uobičajeno nazivlje moneovska metoda. Šta je ili kakva je to metoda? Ovaj metod je fino sumirao Paskal Lami, raniji evropski komesar, jedno vrijeme zamjenik predsjednika Komisije Žaka Delora, pa generalni direktor Svjetske trgovinske organizacije: „Evropa je izgrađivana na sensimonijanski (tehnokratski) način od početka, ovo je bio Moneov pristup: narodi nijesu bili spremni da se saglase sa integracijama, stoga se moralo ići dalje a da im se ne govori previše o tome šta se zapravo dešava'".

Evropska unija oficijalno sebe percipira i predstavlja kao, kako ono vele, entitet *sui generis*. To bi moglo da se shvati i ovako: mi ne znamo šta smo, znaćemo na kraju, kada vidimo šta je od integracija ispalo. Tome suprotno, fenomenološka analiza, zapravo svaka stručna i skrupulozna analiza, obavezna je da misaono ide daleko naprijed i da ono što će biti posmatra kao da već jeste a ono što već jeste saznaje kakvo jeste. Pa i „glavni arhitekta" EU Mone je odmah od početka deklarisao šta bi njegov projekat „evropskog ujedinjenja" trebalo da bude na kraju – dakle, šta mu je od početka cilj.

U tom smislu, stiče se utisak ovaj i ovakav: određivanje ili definisanje Unije – inače, zapazimo,

elementarna i etablirana, obična stvar kada je u pitanju bilo koja nauka ili naučna disciplina – ovdje bi izgleda bilo ništa drugo do „previše“ govorenja o tome „šta se zapravo dešava“ kada su u pitanju integracije... a pogotovo kada je u pitanju ono što italijanski proučavalac i veteran evropskih studija Đandominik Majone posve realistično naziva *integration by stealth*.

S ovime se u vezi, dakako, onda namah otvara i pitanje demokratičnosti. Treba, naime, ipak podsjetiti da je realna obaviještenost pojedinca i populacije osnovni preduslov da bi se jedan politički proces ili projekat ne ocijenio kao demokratičan nego mogao uopšte uzeti u razmatranje kao eventualno demokratičan.

A kolika je zapravo neobaviještenost – i to ne samo, kako bi se to (od)već stereotipno očekivalo, kada je u pitanju *demos* – neka bi pokazao i primjer baš one gore navedene izjave Delorove. Kako rekosmo već, ista se kao kakva poštapalica, koristi uvijek kada kakav studiratelj integracija hoće da u-kaže da je EU, kako da kažemo, kategorija za sebe i da se ta navodna nepodvodivost Unije popularizovano potcrta.

Poenta je ovdje, međutim, sljedeće: Delor uopšte nije htio to da kaže. I štaviše, strogo uzeto, nije ovaj u stvari čak ni rekao to što mu se već rutinski pripisuje. Pogotovo, nije ni na koji način imao u planu da saopšti kako je EEZ/EU na neki način neidentifikabilna, uopšte nije bilo o tome riječi.

Naime, govoreći 9. septembra 1985.g. na Intergavernmentalnoj konferenciji u Luksemburgu, Delor je doduše rekao ovo: „Moramo se suočiti sa činjenicom da će za 30 ili 40 godina Evropa biti NPO vrsta neidentifikovanog političkog objekta“... samo da bi odmah zatim dodao: ...“osim ako je ne spojimo u jedan entitet koji će omogućiti svakoj od naših zemalja da benefitiraju od evropske dimenzije i da internalno prosperiraju i da zadrže ono vlastito na spoljnjem planu“.

Prema tome, Delor nije rekao da je EEZ NPO, već da će to jednog dana možda postati, značilo bi da će postati bezlična i da će biti beznačajna ukoliko se značajno ne izmijeni, odnosno, ukoliko se ne prihvate prijedlozi koje je on tom istom prigodom iznio.

Bazično, radi se o predlozima koji se svode na ono što se danas naziva „politizacija“ EEZ, transformacija tek ekonomskog oblika integracija u nešto što je jasan politički projekat. Povrh svega, predložio je da se „ide naprijed ka Evropskoj uniji“.

Predložio je dakle politizaciju integracija. Kao što znamo, tako je i bilo, tako da je nekih sedam godina nakon ovog govora EEZ postala ne samo EZ, nego i identifikabilna politička unija, kako o tome zorno svjedoči Ugovor iz Mastrihta, recimo, *inter alia* uvođenjem u osnivački ugovor i kategorije evropskog građanstva.

Governance turn: Onaj *sui generis* pristup kritikuje i Tanja A. Berzel, pošto takav pristup „isključuje bilo kakvo poređenje sa drugim političkim zajednicama ili političkim poretcima, podjednako na međunarodnom i nacionalnom nivou“.

Ona se zalaže za to da se EU stavi u fokus onoga što je komparativna analiza... a to znači da se njen upravljački kapacitet ili institucionalni okvir proučava kroz poređenje i upoređenje sa institucionalnim okvirom kakav se na uobičajen način nalazi u središtu ukupnog političkog i vladavinskog procesa na nivou nacionalno-teritorijalne države. S takvim pristupom, obrtom u načinu kako proučavalac pristupa realitetu EU („governance turn“), odbacuje se i *sui generis* koncept, otvaraju se nove intelektualno-akademske mogućnosti i „nove perspektive u proučavanju EU“.

Na ovaj obrt, inače, dosta je uticao *White Papers on Governance*, dokument koji je Evropska komisija publikovala 2001.g., gdje se založila za uvođenje modernih formi upravljanja/vladavine(governance) na nivou EU, nešto što se predočava kao neophodno

kako bi se EU efikasno i legitimno suočavala sa izazovima 21. vijeka.

Još više, EU je u zadnjih tridesetak godina do te mjere „politizovana“, tako da danas „kao njene države članice, EU se karakteriše različitim kombinacijama vladavinskih formi koje pokrivaju cio raspon od tržišta do mreža, do hijerarhije“.

Ovdje, gore u citiranoj rečenici Berzelove, najviše privlači pažnju formulacija „kao njene države članice“. Ukratko, dakle, EU sve više liči na njezine države članice, *ergo* na državu uopšte, dodali bismo, pogotovo recentno, nakon što je 2009. ratifikacijama Ugovora iz Lisabona i njegovim stupanjem na snagu ukinuta „hramovna“ građa EU.

Iako je to nešto što nam se čini kao očito, onda prema tome i neprijeporno, ovdje ćemo biti striktniji i prethodnu rečenicu – tvrdnju da EU sve više liči na njezine države članice – uzeti ne kao činjenicu već kao (kantovski) prijeporni ili *problematski sud*. U svakom slučaju, odatle kao od važne polazne tačke, polazimo u ovaj drugi dio ovog rada, komparativnu analizu koja predstavlja *gist* cijeloga rada. Ovaj komparativni pristup je značajan za sebe, dakle u epistemološkom smislu, baš i zato jer, „najzad, ovaj komparativni pristup neminovno dovodi u pitanje *sui generis* interpretaciju ili percepciju EU, kao ideju o nekoj vrsti ekscepcionalnosti EU, zajedničku funkcionerima i političarima u Briselu“.

Ipak, prije toga, prije nego što otvorimo istraživanje kojemu je početak u recimo zapažanju da je EU sve više „kao njene države članice“, nameće se kao samo od sebe i još jedno pitanje (koje je u stvari alotropska modifikacija prethodnog), prosto njegovo preciziranje. U tom smislu, ukoliko se već za polazište uzima ono zapažanje „kao njene države članice“, onda bilo bi to pitanje na koje se države članice konkretnije misli... budući da te države, kako je poznato, imaju različite oblike uređenja.

Pošto je Unija, nesumnjivo, složena tvorevina, logično je rezonovati da će prije biti slična onim njezinim državama – ili državama uopšte – koje su i same složene tvorevine, radije, dakle, nalik državama kao što je Njemačka – ili Belgija – negoli, recimo, jedna (unitarna) Francuska. Drugim riječima, Unija će prije biti neka vrsta *aproksimacije složenih država*.

U političkom i pravnom smislu, složene države konkretno mogu biti ili konfederacije ili federacije. Ove, pak, države, koje smo pomenuli – Njemačka, Belgija – tipične su federacije.

Otuda, ono što je ovdje i odavde naše polazište za daljnju i dublju analizu može se izraziti u dvije radne pret-postavke:

Prva, da Evropska unija (sve više) liči na njezine države članice,

Druga, da EU (sve više) liči na njezine države članice federativnoga ustrojstva.

Federalizam i federacija: Da bismo one pretpostavke valjano provjerili, zatim, eventualno, ukazali, pokazali i dokazali da je evropska unija federacija – ili ako se hoće reći: da je *već* federacija – otpočećemo onako kako uobičajeno otpočinju i drugi neki autori želeći da provjere da li je EU federacija ili nije, tako, naime, što će se prvo ustanoviti šta je to federacija, kakve su i koje njezine glavne svojstvenosti, zatim tako što će se uzeti ili jedna konkretna federacija ili jedan model onoga što je federacija i jednostavno u onome glavnome uporediti sa realitetom onoga što je *set-up* Evropske unije.

Kako bi ova komparativna analiza bila relevantna, kako bismo vidjeli, uvidjeli i razvidjeli šta je Evropska unija, odnosno da bismo, ako se uzmogne neprijeporno, dokazali da je EU federacija, poslužićemo se inicijalno radom Danijela Elazara i pozvaćemo se na neke ključne uvide ovog politikologa.

Ako počnemo njegovim uvidom da „u najširem smislu, federalizam involvira povezivanje individua,

grupa i političkih zajednica u trajnu ali ograničenu uniju", namah uočavamo da ova šira, preliminarna definicija skroz odgovora realitetu Evropske unije. Tako, može se reći da Evropska unija predstavlja povezivanje individua, grupa i političkih zajednica/ država u trajnu ali ograničenu uniju. Naravno, riječ je o veoma širokoj, uopštenoj i radije pripremnoj definiciji.

Takođe, valja primijetiti da Elazar ovdje daje zapravo (široku) definiciju federalizma. Federalizam, pak, nije isto što i federacija. Ovo je važno razgraničenje sa eventualno važnim teorijskim implikacijama. Federalizam je organizacioni i politički princip a povijest je pokazala da sve federacije ne moraju da budu zasnovane na tom principu.

Argumentacija koja će biti iznijeta cilja na to da se dokaže da je EU federacija... a ne tek, recimo, federalni sistem... a pogotovo ne tek, jedan od brojnih mogućih, federalni aranžman, pošto pod sintagmu – federalni aranžman, može u krajnjoj liniji da potpadne – pa tu i tamo i potpadne – i kakva konfederacija.

Može se primijetiti da neku autori proučavaoci EU pišu o njoj koristeći termin federacija... ali se pri bližem ispitivanju otkriva da je taj termin upotrijebljen u nekom fakultativnom i nepolitikološkom smislu. Federacija može da znači asocijacija, udruženje, liga i sl., pa se tako o EU ponegdje govori i kao o federaciji država, tako da je u tom smislu i Liga naroda bila federacija(država); a takođe može da ima strogo politikološko i pravno značenje. Ono prvo značenje za nas je ovdje irelevantno. Termin federacija se u ovoj elaboraciji koristi isključivo u ovom drugom, relevantnom pravnom i politikološkom smislu, dakle, termin federacija se odnosi na *oblik uređenja države*. Da li je Evropska unija u tom smislu federacija?

Naravno, da bismo Evropsku uniju s pravom i kao oni koji su u pravu okarakterisali kao federaciju, neophodno je da se identifikuju neke najvažnije karakteristike jedne federacije. S tim što, kao što se podrazumijeva, sve povijesne i postojeće federacije nijesu blizanci. Osim toga – i blizanci se tako često razlikuju.

Tako, USA federacija iz XIX vijeka se vrlo razlikuje od kanadske ili australijske federacije XX vijeka – baš kao i od USA federacije iz XXI vijeka. Razlike, znači, znaju da budu i velike ali to nipošto ne znači da ne postoji ono što je *gist* federacije kao takve... ili ono nepromjenljivo federacijsko, federativno i federalno.

Ako sada pitamo šta je to što bi bilo ono nepromjenljivo najvažnije u svim federacijama, najvažnije da bismo jednu konkretnu federaciju utemeljeno okarakterisali kao federaciju, odgovor je sljedeći: Federacija je najkarakterističnija po tome što u okviru jedne vladavine postoje dvije manje ili više odijeljene vladavine. Ili riječima Elazara, federacija je „otjelovljenje ideje o više od jedne vlade koje vrše vlast nad jednom istom teritorijom".

Vladavina u federaciji je podijeljena na dvije vlade ili vladavine. Nad građaninom federacije vladaju dvije vlade – vlada federalne jedinice (države, kantona) i vlada federacije. Vlast je dakle konstitucionalno razdijeljena, podijeljena i odijeljena, njezini su nosioci i vršioci dva relativno nezavisna politička autoriteta. Važno je naglasiti i naglašavamo da u federaciji ove dvije vlasti funkcionišu relativno autonomno, između njih postoji odijeljenost i podijeljenost i svaka vrši vlast u njezinom domenu. Kako primjećuje jedan autor, „u nekom smislu svaki federalni sistem je podijeljena kuća"... s tim što nam se čini da tu treba dodati da je taj sistem u ovom slučaju podijeljen po vertikalnoj liniji, kako bismo bili potpuno precizni u formulaciji.

Uočimo, dakle, da je ono federativno u svakoj federaciji jednovremenost dvije vladavine nad istom teritorijom i relativna konstitucionalna autonomija te dvije vladavine koja se u literaturi o federalizmu i federaciji standardno opisuje kao *vertikalna podjela vlasti*.

Nakon što smo identifikovali i istakli ove dijakritičke oznake onoga što je federacija ili federativno

federacije, intelektualno smo se solidno opremili za to da napravimo komparaciju do koje je od početka stalo, naime, komparaciju sa Evropskom unijom, kako bismo tako vidjeli i razvidjeli da li je u tom slučaju zbilja riječ o federaciji... ili makar do koje je mjere, ako uopšte, riječ o federaciji.

A da bismo vidjeli i razvidjeli to što želimo da vidimo i razvidimo počećemo tako što ćemo rekapitulirati da je federacija po tome federacija što ima dvije vladavine unutare jednog istog sistema vladavine, dvije vlade nad istom teritorijom i onda postaviti pitanje da li kada je u pitanju EU imamo više od jedne vlade koja vrši vlast nad istom teritorijom? To se pitanje ovdje nameće kao prvo i primarno.

Bar kako bi da izgleda, barem bio onaj početni i čak mahinalan, odgovor je potvrdan. Nema nikakve sumnje da unutar sistema EU imamo dva nivoa vladavine, međusobno relativno autonomna, svaki sa njegovim područjem i nadležnostima.

Ovo je pogotovo tačno nakon ratifikacije Ugovora iz Lisabona, koji ugovor – po prvi put – donosi eksplicitno razgraničenje nadležnosti kada su u pitanju federalne i subfederalne vlasti, odnosno, domen vlast Unije i domen vlasti države članice.

Važno je pomenuti da je tu riječ o svojevrsnom *katalogu nadležnosti*, što će reći eksplicitnom definisanju oblasti nadležnosti federacije i federalnih jedinica i razgraničenju istih, katalogu koji se inače podrazumijeva kao sastavni dio svakog savremenog federativnog ustava.

Što se tiče dvije vladavine ili „podijeljene kuće", uopšteno rečeno nad stanovništvom jedne države članice vladaju dvije egzekutive: nacionalna vlada i Evropska komisija.

Što se tiče sudske vlasti, nad građanstvom države članice jurisdikciju imaju dvije jurisprudencije, dva juridička autoriteta: evropski – Sud pravde EU i Opšti sud i nacionalni sudovi – ustavni i vrhovni, apelacioni i sudovi prve instance.

Što se tiče prava i zakona, stanovništvo, pravna i fizička lica, državni organi i institucije države članice se podređuju dvijema legislativnim autoritetima – to su zakonodavna vlast, domicilna skupština i Evropski parlament+Savjet EU kao *faktički ekvivalent kakvog federalnog dvodomnog parlamenta*.

Konfederacija-federacija: Naravno da se ovdje, kao suprotnost iznijetome a pored ostaloga, može kao ono što stoji iznijeti i primjedba da opisano dvojstvo vladavine takođe imamo i kada se radi o konfederalnoj državi. Da li je i konfederacija „podijeljena kuća"?

Prije svega, kada nabrajaju tipove onoga što nazivaju federalni aranžman poznavaoci i proučavaoci federalizma neće propustiti da nabroje i ubroje i konfederaciju. Recimo, tako je i kod Elazara, koji tako smatra i posmatra da je američka konfederacija definisana „Odredbama o konfederaciji" (*Articles of Confederation*) oblik federalnog aranžmana. Takođe, ovaj autor smatra da je NATO pakt konfederacija.

Ipak, naravno, između ova dva oblika federalnog aranžmana postoje velike i zapravo inkomenzurabilne diferencijacije. Možemo ih iznijeti drugačijim redosledom, tako da na prvo mjestu stavimo ovu: Konfederacije su neodržive, federacije su održive... kako nas o tome iterativno uče iskustvo i istorija. I kada bi Evropska unija bila (samo) konfederacija, ona bi se, mislimo, već bila raspala.

Možda najvažnije, diferencijacija je u tome što su konfederacije labavi savezi država, dok su federacije pravno i politički čvršći savezi država i njihovih naroda. Tačno je to da u konfederaciji takođe imamo dvije vlasti, međutim, razlika je vrlo velika i zato što

- obično, konfederalna vlada nema realnu pravnu i političku autonomiju u odnosu na vlade država sastavnica te konfederacije, već u praksi nerijetko i doslovno zavisi od njihove dobre volje i od onoga što je konjuktura, počevši od stalnosti godišnjih budžetskih uplata pa nadalje;

- još, konfederalna vlast donosi odluke koje obavezuju države članice samo ukoliko iste to jednoglasno usvoje i prvo prihvate, dok federalna vlast donosi odluke koje su za države članice obavezujuće, bez obzira na njihovo slaganje ili neslaganje;

- i još, odluka koju donese vlast kakve konfederacije u pravnom i pravosudnom nije *self-executing*, nije obavezujuća za građanina države članice te konfederacije automatski, odnosno, obavezujuća je za istog tek ako i kada se ta odluka odlukom vlasti države članice transponuje u vlastito zakonodavstvo; odluka, pak, federalnih vlasti, naravno ako je riječ o domenu u kojem su federalne vlasti po ustavu nadležne i ako je odluka *intra vires*, obavezujuća je i za pojedince u federalnim jedinicama i to u zakonom utvrđenim situacijama bez posredovanja vlasti federalne jedinice. Svakako, ovako nešto je nezamislivo u konfederacijama. Odnosno, ako bi bilo zamislivo, odnosno uvedeno u konfederativnu konfiguraciju, prosto tada to *eo ipso* više ne bi bila konfederacija, ni formalno ni faktički.

Ako, sada, pogledamo još jednom ove tri diferencijacije, ako ih iskoristimo kao *benchmark*, biće da možemo dosta toga saznati i shvatiti o Evropskoj uniji. Jer, ovdje, bar kako bi da izgleda, kada govorimo o onome što realno i relevantno razlikuje federaciju od konfederacije, stiče se utisak kao da indirektno pogledujemo i portretišemo EU.

S tim u vezi uzmimo kao predmet analize treću iznijetu diferencijaciju. Ono što temeljno razlikuje federaciju od konfederacije je ono što pravnici proučavatelji EU nazivaju princip *direktnog efekta* a oni proučavatelji američke federacije *samo-izvršnost*.

Ni nekolicina neće poricati da je princip direktnog efekta eminentno federalan i federativan. Otuda, nije teško dokazati da tzv. evropsko pravo, po mnogo čemu, no možda prije svega po ovom principu direktnog efekta, predstavlja primjer realnog federalnog prava. Pošto je, pak, evropsko pravo=federalno pravo, onda je *eo ipso* Evropska unija=federacija.

Ili ćemo pokušati reći da je riječ o federalnom pravu u nečemu što je inače konfederacija? Ili ćemo reći da je riječ o federalnom pravu u sklopu nečega što je inače tek liberalni internacionalni režim? Može li, pretpostavimo, Velika Britanija da ima federalni ustav i pravo a da pri tom bude tretirana kao unitarna država ili *vice versa*?

Kako stvari stoje biće još jasnije ukoliko se dalje podsjetimo na ono što je *princip supremacije* kao na još jedan markantan i još i opredjeljujući princip evropskog prava, princip koji daje novu dimenziju evropskom pravu *as a whole* a koji je princip, takođe nesporno, federalan i federativan.

U hronologiju događaja i odluka koji su vodili ka tome da USA federacija – ne samo na papiru već i u životu – bude doista federacija ili da postane *full fledged* federativna država rutinski se utiskujuće upisuje i presuda Vrhovnog ili Federalnog suda u slučaju *Cohens v. Virginia*. U najvažnijem, Vrhovni sud države Virdžinija je presudio da kada dođe do slučaja ili situacije kada je državni zakon *versus* federalni zakon, kada se konfliktno sudaraju norma federalne jedinice i norma federacije, tada državni zakon i pravo federalne jedinice prevladava. Međutim, slučaj je dalje dospio pred Federalni sud, koji je sud 1821. g. donio skroz obratnu presudu, naime, presudu po kojoj kada dođe do onog slučaja ili situacije, federalni zakon ili federalno pravo preovladava.

Sad, ono što je ovdje baš veoma zanimljivo i značajno, slučaj *Cohens v. Virginia* nalazi njegov *spitting image* u jednom slučaju koji ima posebno mjesto kada je u pitanju istorijat i jurisprudencija Evropskog suda pravde... ali i istorijat i razvitak EU ukupno uzeto.

To je slučaj Costa v. E.N.E.L. U najvažnijem, italijanski državljanin Flaminio Kosta je tužio ENEL (*Ente Nazionale Energia Elettrica*), odnosno italijanski Nacionalni bord za električnu energiju a povod je bio jedan običan, mali, račun za struju. Građanin Kosta je tražio da sud utvrdi da li je Zakon o nacionalizaciji

LJETOPIS CRNOGORSKI

koji je Italija donijela krajem 1962.g. suprotan ciljevima zajedničkog EEZ tržišta i da lokalni sud primijeni član 177. Rimskog ugovora o onome što se nazivlje *preliminary ruling*. Tužba je podnijeta sudu u Milanu, koji je, pak, sud, izgleda zatečen jednom novom i neobičnom, zbunjujućom juridičkom situacijom, dalje uputio predmet ESP-u na razjašnjenje i interpretaciju u smislu postupka prethodnog odlučivanja, prema članu 177. Rimskog ugovora.

I isto kao svojevremeno američki federalnu sud, ESP je donio odluku po kojoj kada je domaći zakon u u suprotnosti sa pravom EEZ/EZ/EU, t.j. kada dođe do konflikta između nacionalne i nadnacionalne norme, nadnacionalna norma ili nadnacionalno, evropsko pravo, prevladava. Ova presuda, tretirana od mnogih kao maltene legendarna, kao što znamo, pretočena je u precedentno pravo, nastavila da živi kao i pravni i politički princip, poznat kao *princip supremacije*.

Ali princip supremacije jeste, velimo, eminentno i imanentno federalni princip. Taj je princip ugrađen u ustav SAD. U članu VI (alineja 2) američkog ustava čitamo: „Ovaj Ustav i zakoni Sjedinjenih Država koji će biti donijeti; i svi ugovori sklopljeni i koji će biti sklopljeni u ime Sjedinjenih Država, biće vrhovni zakon zemlje; i sudije u svakoj državi su obavezni da ga poštuju iako tako dolaze u sukob sa bilo čime u ustavu ili zakonima bilo koje države".

Saznanja i poređenja radi, zgodno je da sad pročitamo šta piše u obrazloženju odluke ESP u slučaju Costa v. ENEL. „Osnivanjem na neodređeno vremensko razdoblje Zajednice koja ima vlastite institucije, personalnost, vlastiti pravni kapacitet, kapacitet međunarodnog zastupanja i, pogotovo, stvarnu vlast koja proizlazi iz ograničenja suvereniteta ili prijenosa vlasti sa država na Zajednicu, države članice su, premda u ograničenim područjima, ograničile svoja suverena prava i tako stvorile pravni sistem koji se primjenjuje kako na njihove državljane tako i na njih same... Izvršna snaga prava Zajednice ne može varirati od jedne do druge države... Obaveze preuzete Ugovorom iz Rima ne bi bile bezuslovne, već prosto kontigentne, ukoliko bi ih se moglo dovesti u pitanje subsekventnim zakonskim aktom neke od država potpisnica". Zatim se par rečenica kasnije jasno konstatuje „prvenstvo prava Zajednice"...

Dakle, pravo Zajednice/Unije ima primat, preimućstvo ili prethođenje u odnosu na pravo Francuske, Litvanije, Portugalije (ili sjutra Crne Gore), tačno onako kao što pravo SAD ima primat, preimućstvo ili prethođenje u odnosu na pravo, recimo, Kalifornije, Virdžinije ili Novog Meksika. Ili kako konstatuje francuski proučavalac integracija Reno Deus:

Sa jednim potezom pera, ESP je tako Ugovoru iz Rima dodijelio autoritet sličan onome ustava u jednom federalnom sistemu.

A konkretan argument koji Sud angažuje odmah nakon što je u obrazloženju odluke u gorepomenutom slučaju konstatovao da pravo Zajednice ima prvenstvo jeste član 189 Rimskog ugovora prema kojem su regulative – dakle zakonodavni akt Zajednice/Unije – obavezujuće i direktno primjenljive u državama članicama.

Time i tako dolazimo do sljedećeg, još jednog krucijalnog pravnog (i političkog) principa koji, kako mislimo, *eo ipso* preobrće Zajednicu/Uniju u federalni sistem, realno i relevantno je federalizuje, čineći je *de jure* federacijom, tako u koalescenciji sa upravo objašnjenim principom supremacije.

To je *princip direktne primjene* (*direct applicability principle*). Zakonodavni akti Zajednice/Unije stavljeni pod signaturu regulative su direktno primjenljivi (*direct applicability*) u državama članicama. To znači da za njihovu primjenu u državi članici nije potrebna nikakva zakonodavna intervencija od strane te države, kojom bi se intervencijom ta regulativa transponovala u njezin pravni sistem.

Sad, princip direktne primjene je nešto što je

za juriste, poznavaoce evropskih integracija, inače poznato i opštepoznato, baš kao manje više i za studiratelje i studente iz oblasti evropskih studija.

Ali ono što je isuviše često – ili kako se to još kaže: po pravilu – propuštano da bude opaženo jeste to da ovaj tako nazvani princip direktne primjene ima – i to izrazito – izraženo federalno značenje i značaj, tako da u međuprožimanju sa principom supremacije i – svakako – principom direktnog efekta kojega ćemo elaborirati nakon ovoga, čini *as a result* da je *Evropska unija legalna federacija*, zapravo najmanje toliko. Stoga, kako da mislimo o eholalijskim eksplikacijama nekih od vajnih vodećih viđenja videćih jednu kontinentalnu *politeia* sazdanu na onom juridičkom trijumviratu tek kao konfederaciju, uniju država ili internacionalni režim... osim kao o ignoraciji i ignoranciji?

Ako zamislimo jednu konfederaciju, bez obzira koje skale bila, te ako onda istoj u mislima pridodamo ustavnu ili ugovornu odredbu kao introdukciju principa direktne primjene, šta je rezultat? Jasno je (ili bar tako izgleda) kako bi tu bila riječ o formalnoj i faktičkoj dekonfederalizaciji, kako bi već samo i samom tom introdukcijom ta konfederacija bila upodobljenija federativnom modelu.

Razumije se, ukoliko sada, dalje, smišljeno zamišljenoj konfederaciji budu pridodavani princip direktnog efekta te princip supremacije... ko može sporiti da ono što sada imamo pred umnim očima nije više ništa drugo do sasvim drugi oblik složene države, naime, *formalna i faktička federacija*?

Tržište i federacija: Tri pravna principa ovdje apostrofirana i analizirana su po porijeklu i formi pravni ali po dvojakim posljedicama, vidimo da su isti isto i politički; i štaviše - samo pod određenim okolnostima – državotvorni. Kada se kaže: pod određenim okolnostima, misli se na to da je neophodno da jedan takav i takav institucionalni ambijent bude involviran kao preduslov. Konkretno, ovo znači da su neophodni postojanje i podrška vrhovnog suda prožetog federalnim ambicijama... ali i prije svega nešto što se zove projekat zajedničkog tržišta. Ako imamo to dvoje, onda je maltene nevažno to što je preostatak gavernmentalne strukture eventualno konfederalan. Bez toga, konfederalni ugovor ostaje konfederalni ugovor – Rimski ugovor ostaje tek međunarodni ugovor – a evropsko pravo ostaje tek međunarodno pravo koje u određenim slučajevima obavezuje države ali nije obavezujuće *u* državama.

Dakle, gornji misaoni eksperiment izgleda da ima jednu važnu restrikciju. Naime, konfederacija o kojoj je riječ, osim onog pravnog trijumvirata, zatim i postojanja Vrhovnog suda predanog zadatku federalizacije konfederacije, obavezno mora imati neku zasnovanost u konstruisanju jedinstvenog, zajedničkog ili nacionalnog tržišta. Upravo na taj način je operacionalizovana EU.

I u tom i takvom kontekstu, upotrebljivo je zapažanje poznavaoca američkog federalizma Mareja Forsajta da je EEZ „ekonomska konfederacija". Samo, nakon ove prethodne pripreme, htjeli bismo da sada tu konstataciju upodobimo fakticitetu federalizacije i reknemo da je EEZ/EU b i l a „ekonomska konfederacija"... dok ekvipolent Federalnog suda SAD, ondašnji Evropski sud pravde, nije introdukovao ova tri ključna pravna i federalna principa. Naravno, podrazumijeva se – i dok tokom vremena nije dalje došlo do daljnjih i detaljnjih institucionalnih federalnih izmjena i inovacija zamašnih dimenzija, primjer čega je uspostava Centralne banke itd.

Zašto je važan projekat zajedničkog tržišta?

Prije svega, to je nesumnjivo ono što je najvažnije, izgradnja tržišta je *condicio sine qua non* evropskih integracija, kako u ekonomskom, tako i u političkom i pravnom smislu.

Zašto je izgradnja tržišta važna u pravnom smislu?

Odgovor je možda očigledan. Prvo, Ugovor iz Rima kao trajni ugovor – a taj se trajni ugovor danas odlukom ESP tretira kao *constitutional charter* – ne bi ni bio sklopljen da kao *quo titulo* ne imade izgradnju onoga što je *Common Market*.

Drugo, kao takav ovaj ugovor je po njegovoj prirodi ono što u anglosaksonskom pravu opisuju kao *framework treaty*. Uprošćeno, znači da je riječ o ugovoru kojega ne karakteriše detaljnost i preciznost, već generalnost, misli se na generalnost one vrste kakva je zapravo karakteristična za ustave. Cilj broj jedan u ovom ugovoru i za njega je *common market*. Sad, teško da se može zamisliti neki cilj uopšteniji – tačnije: uopštenije formulisan – nego što je ovaj.

Iz ovoga proizilazi potreba da se uspostavljaju nova zakonodavna akta kao konkretizacija ugovora/ustava. Uočimo, kao važno, kako ova sekundarna zakonodavna akta mogu biti donošena ili na evropskom ili na nacionalnom nivou. Međutim, ukoliko bi ta akta bila donošena – i nedonošena – na nacionalnom nivou, tada bi nastupila disharmonizacija, pošto bi svaka država donosila i nedonosila potrebna akta podobno svojim interesima i po svojoj dnevnopolitičkoj mjeri.

Na prvome mjestu norme koje se tiču negativnih integracija, moraju da budu najmanje direktno primjenljive. Drugim riječima, kako to zapravo logično, tačno i koherentno konstatuje Sud u obrazloženju prethodne presude u slučaju Costa v. ENEL, „izvršna snaga prava Zajednice ne može varirati od jedne do druge države".

Evo kako poznati britanski sudija lord Dening komentariše ovakvu narav Rimskog ugovora: „Koliko se razlikuje ovaj ugovor. Njime se postavljaju generalni principi. Izražava ciljeve i svrhe. Sve u rečenicama skromne dužine ... Ali njemu nedostaje preciznost. Koristi riječi i fraze bez definisanja šta one znače. Jedan engleski pravnik bi tražio interpretativnu klauzulu, ali tražio bi uzalud. Ne postoji nijedna. U čitavom ugovoru, postoje praznine. One moraju da budu ispunjene od strane sudija, ili regulativama i direktivama. To je evropski način".

Nastala bi zbrka. Jednostavno, ništa ne bi bilo od projekta zajedničkog tržišta. S tim u vezi, treba shvatiti da je ono što je ovdje korolarijum to da ili zajedničko tržiše *ne može* biti izgrađeno (dovršeno) u konfederaciji ili da je za izgradnju (dovršenje) zajedničkog, nacionalnog ili nadnacionalnog, tržišta, neophodna *federalno/federativna nadgradnja*. Treba imatu na umu da je američka federacija (USA) izgrađena na projektu zajedničkog tržišta, izrasla je iz njega sva ona i sve do danas, federativna epistruktura.

U tu federativnu epistrukturu rudimentarno spada:

federativna sudska grana vlasti,

federativna legislatura i federalno pravo.

Ono, pak, što federalno pravo čini federalnim jeste upravo na prvome mjestu doktrina direktne primjenljivosti. Nije čudno što je ova doktrina predviđena Rimskim ugovorom i ugrađena u Rimski ugovor posve eksplicitno, dakle, što nije morala da bude dedukovana i oktroisana subsekventnom odlukom Suda. Jer, princip direktne primjenljivosti proizilazi iz projekta zajedničkog tržišta kao nešto što je istome inherentno. Ovaj princip je ozvaničen i formalizovan u odeljku II, članu 189 Ugovora iz Rima, gdje se veli: "Radi izvršavanja svojih zadataka, u skladu s odredbama ovog ugovora, Savjet i Komisija donose regulative, direktive i odluke, daju preporuke i mišljenja. Regulativa ima opštu primjenu. Obavezujuća je u cjelini i neposredno se primjenjuje u svakoj državi članici". Takođe u članu 191: "Regulative se objavljuju u Službenom listu Zajednice. Stupaju na snagu na dan koji je naveden u njima ili, ako isti nije naveden, dvadesetog dana od dana objavljivanja".

A čim je, pak, neka internacionalno/nadnacionalna norma direktno primjenljiva, isto to automatski znači i to da je inherentno odlikuje supremacija. Princip supremacije konsekventno proizilazi iz principa direktne primjenljivosti. I ne samo to: supremacije štiti direktnu primjenljivost. Obrnuto

ne važi. Ako bi prethodio princip supremacije, tada bi država članica – u federaciji ili supranacionalnoj uniji – jednostavno odbijala da prihvati norme dolazeće odozgo – sa nivoa federacije / Unije – tako da bi njihova supremacija bila tek potencijalna, to jest prazno slovo na papiru. Otuda, kada se kaže princip direktne primjenljivosti isto je kao da se kaže princip *federalizacije pravosuđa, prava i politeje*.

Realističnom razumijevanju ove problematike doprinosi i to da se uoči da tri ključna principa zapravo predstavljaju tri pravnička izražaja jednog istog. Recimo, obrazloženje odluke (prethodne presude) u slučaju Costa v. ENEL konstatuje i to da ono što sud iz Milana pita obuhvata i pitanje „da li ove odredbe proizvode direktni efekat“. Dakle, vidimo da je ista problematika davajuća osnova za promociju supremacije evropskog prava takođe davajuća osnova za promociju direktnog efekta. Bukvalno, ESP je mogao da u slučaju Costa v. ENEL introdukuje princip direktnog efekta a da princip supremacije sačeka neku sljedeću podesnu i povjesnu priliku.

Takođe, zavisno jedino od tajminga, promocija principa direktnog dejstva je davajuća osnova za promociju principa supremacije, tako da se u obrazloženju presude u slučaju *Costa* veli da je "prvenstvo prava Zajednice potvrđeno članom 189. prema kojem uredbe imaju 'obavezujuću' snagu i 'neposredno su primjenljive u svakoj državi članici'".

Velimo da je princip direktnog efekta neodvojiv od principa direktne primjene. Naime, „direktni efekat zahtijeva direktnu primjenljivost, mada obrnuto ne važi. Direktna primjenljivost jedne norme čini da je njen direktan efekat samo moguć“. Ako neki akt federacije ili Unije ima direktni efekat, jasno je da to znači da je samim tim i (prvo bio) direktno primjenljiv. Isto tako, oba podrazumijevaju princip supremacije – ili ako se hoće ono što je federalna preempcija – u odnosu na nacionalnu normu.

To jest, kako objašnjava Robert Šitce, američki jurist,

direktna primjenljivost evropskog prava omogućila je Sudu da razvije dvije temeljne doktrine evropskog pravnog poretka: doktrinu direktnog efekta i doktrinu supremacije.

Ali ovdje, podsjećamo čitaoca, fokus nije na striktno pravnom objašnjenju principa, već prevashodno na političkim implikacijama njihovim, fokus je na "federalnim implikacijama slučajeva *Van Gend en Loos* i *Costa*", što ovu analizu čini više politikološkom nego pravnom. A oni su, pak, akcentirani principi kao takvi, zapravo implikacija *common market* projekta, koje znači, budući da je riječ o federalnim principima – tvorećim jednu pravno-političku federalnu doktrinu – da je federacija implikacija tržišta.

Doista, kako su to shvatali tek neki od aktera integracija – i to neki prethodno, neki postupno, neki prekasno – onako kako se kakva kokoš nalazi u kakvom jajetu, baš tako je federalna pravno-politička epistruktura ili prosto *federacija* smještena u sredini zamisli zajedničkoga tržišta. Konkretno-povijesni *case study* za to je američka federacija (USA).

Još jednom, najvažnije je to da su ova tri principa o kojima je riječ, kao i još neki iz istih izvedeni, nezamislivi u konfederaciji odnosno intergavernmentalnoj Evropskoj uniji i hronološki povezani sa uspostavom i funkcionisanjem onoga što je *Common Market* – tržište.. Zato treba dodati da je riječ o dvije, odnosno tri, temeljne doktrine jednog prepoznatljivog, (a) tipičnog federalnog prava. Ovo je izgleda izgledno i za Šitcea, tako da kazuje i ukazuje: „…Direktna primjenljivost je 'federalno' pitanje".

Zbog svega toga, pošto je nesumnjivo utvrđeno za Evropsku uniju da je elementarno zasnovana na

-principu direktne primjene

-principu direktnog efekta

-principu supremacije

za koje je principe, pak, utvrđeno da su po porijeklu i posljedicama federalni / federativni, tako da

pošto je prema Ugovoru o Evropskoj uniji ista zasnovana i na

-verikalnoj podjeli vlasti između supranacionalnih i nacionalnih vlasti za koju je opet podjelu neupitno da predstavlja federativni postulat i ono najfederalnije federacija, te zatim, uzimajući u obzir i to da se

- građanin jedne države članice po Ugovoru istovremeno tretira i kao građanin Unije i kao građanin te države

- da se taj isti građanin nalazi pod jurisdikcijom dva suda, živi pod zakonima dva zakonodavca, nacionalnog i nadnacionalnog, te da je pod vlašću dvije egzekutive, one njegove države i Evropske komisije treba istraživanje privesti kraju i formulisati nešto što bi bio rezultat. Slijedom svega navedenog ostaje još da se na kraju, iako problematično a još uvijek ne apodiktično, konstatuje da je iznijeto testiranje pokazalo i potvrdilo da je Evropska unija federacija.

Ipak, nasuprot tome zaključku, sada se može podići jedan formalan, kantovski prigovor temeljem zapažanja da se *prima facie* jednako ubjedljivo dade braniti i sasvim suprotna konkluzija ili konstatacija, naime, konkluzija ili konstatacija da *EU nije federacija*.

Da li smo zapali u antinomiju? Da li je EU federacija ili nije?

Federalna antinomija? Koliko se dade razabrati, osnovni prigovor upućen onima koji su skloni da EU vide kao federaciju jeste isti kao i onaj upućen onima koji su skloni da EU vide kao državu: EU nema monopol fizičkog nasilja. Ili kako je to autoru ove analize u jednom razgovoru prosto spočitao jedan studiratelj integracija – jednostavno ne postoji evropski FBI.

Bez sumnje, ovaj prigovor, ovaj argument, stoji. Istovremeno, pogrešno je misliti da je u pitanju nekakav kritični argument, kako, izgleda, misle oni koji ga u ovom ili onom obliku, angažuju. Drugim riječima, nije u pitanju angažovanje argumenta koji neopozivo obara ono što je *federalna analogija* ili čitavo postignuće gornjeg istraživanja, nema ni govora.

Jer, ipak,

federalna analogija je naročito ubjedljiva jer najbolje shvata ono što je za EU najkarakterističniji fenomen: dvije ili, u nekim slučajevima, tri preklapajuće jurisdikcije...

Kako nepristrasno riješiti ovu „antinomiju“? Kako doći do zaključka koji će uzeti argumente *pro* i *contra* u obzir a biti konzistentan? Kako to već biva, rješenje je jednostavnije nego što na prvi pogled izgleda.

Prije svega, jasno, EU ne može da bude i da ne bude federacija. Zaključak ka kojemu se smjera mora da bude, osim konzistentan, naučan i argumentovan, takođe i zadržavajući se unutar kružnice logičnosti. EU ne može da bude i da ne bude federacija. Bar ne jednovremeno. Paradoksalno, ipak, moglo bi biti da je EU upravo to ili takva, odnosno da su nekako u pravu i *pro* i *contra* autori.

Ništa lakše nego reći: EU nema policiju ili vojsku... *ergo* to nije federacija.

Zbilja, američka je federacija odmah nakon što je nakon ratifikacije 1788.g. 1789.g. federalni ustav stupio na snagu, raspolagala oružanim formacijama. To je drastično očito u slučaju građanskog rata.

No korespondentnije bi bilo, mislimo, takođe i produktivnije, ukoliko bi se umjesto onako rezonovalo ovako: EU nema policiju ili vojsku... *ergo* to *još* nije federacija. Još više, ukoliko bi se rezonovalo nekako ovako: EU nema vojsku i policiju... *ergo* to je federacija *in making*.

Osim toga, nije izlišano ni ovakvo rezonovanje: EU *još* nema vojsku i policiju... *etc*. Jer kako je opširno objašnjavano na jednom drugom mjestu konstatacije kako EU nema vojsku i policiju *as a matter of fact* nijesu sasvim u skladu sa faktima. To pokazuje postojanje onoga što se naziva *Evropske žandarmerijske snage* (EUROGENDFOR) ili u najnovije vrijeme

– nakon tzv. migrantske krize – osnivanje *European Border and Coast Guard Agency*.

Takođe, EU ima vojne snage angažovane u misijama širom svijeta, kao i EUROPOL, što se može, zasnivanjem u dosadašnjem evolutivnom i inkrementalnom razvoju inherentnom integracijama, posmatrati kao evropski FBI *in statu nascendi*.

Najzad, iako EU nema vojne snage u smislu u kojem je to uobičajeno u još postojećim nacionalno-teritorijalnim državama... kako se mogu previdjeti ne samo brojni i javni nego i kontinuirani napori koji se svi svode na pokušaj da se neka vrsta *EU Army* najzad uspostavi. Kažemo: najzad, pošto se ovi i ovakvi napori ulažu od početka i datiraju od početka 1950-ih kada su međunarodni ugovor o projektu formiranja *Europe Defence Community* potpisale Njemačka, Francuska, Italija, Belgija, Holandija i Luksemburg, dakle, zemlje osnivači EZUČ i EEZ. U prilog tome istome, nije li još finalna rezolucija konferencije evropskih federalista održane u Parizu od 22. do 25. marta utvrdila „potrebu za federalnom armijom, pošto ništa manje od snažne federalne države ne bi bilo dovoljno da očuva mir, kao što je to demonstrirao fijasko Lige nacija“.

Što se tiče, pak, toga da EU j o š nema oružane snage... tu problematiku jako dobro, užižujući kakvo šire polje iskustva, sažima naslov jednog teksta o recentnim namjerama i naporima da se takve snage uspostave. Naslov glasi: „EU, osnovana kao projekat mira, planira vojnu budućnost“.

U nastavku teksta čitamo: „Raspoloženje u Evropskoj uniji u vezi sa vojnim poslovima prolazi kroz seizmičku izmjenu. *Policymaker*-i širom Kontinenta najzad su se složili da je *hard power* – dugo vremena viđena kao suprotna razlogu postojanja EU – sada esencijalna za opstanak bloka“. S tim u vezi, Evropska komisija je predložila uspostavu Evropskog odbrambenog fonda koji bi raspolagao sa 13 milijardi evra.

Sa njegove strane, Evropski parlament je ne jednom pozvao i na uspostavljanje svojevrsnog pandana ministarstva odbrane, odnosno generalnog direktorata za odbranu, koji bi bio novi direktorat u sklopu Komisije.

S tim što ipak, lako je razumijeti, nigdje otpori i nevoljnost u odnosu na evropeizaciju nijesu toliki kao kada je ova problematika u pitanju, dakle kao kada je u pitanju transfer suverenih nadležnosti „nagore“ a u oblasti vojnih poslova i odbrane. Tako, „blok se i dalje rva sa decenijama starim pitanjem koliko *hard power* da se stavi pod vlast Brisela“.

Ipak, bar kako izgleda, stvari se po tom pitanju sve više mijenjaju. Recimo, EU je 2016.g. objelodanila *Akcioni plan za evropsku odbranu*, koji se smatra „tačkom preokreta, ako ne i 'revolucijom'“. Iznenađujuće ili ne... čak je i mađarski premijer Viktor Orban pozvao na formiranje onoga što je EU Army. Tako da iako „ovi inicijalni koraci mogu izgledati mali, eksperti kažu da predstavljaju revolucionarnu izmjenu nakon decenija nedjelovanja“.

Paralelno s tim, nezavisno od komparativne analize federalizma, pronalazi se da se ne može prenebregavati onakav tip uvida kakav ima na umu britanski proučavalac evropskih integracija Majkl Bardžes kada ukazuje na „kontinuitet i otpornost federalne ideje u političkom i konstitucionalnom razvoju Evropske zajednice“ i kada očekuje „razumijevanje i poštovanje kontinuiranog značaja federalizma za budućnost Evrope“.

Takođe, Bardžes kazuje i ukazuje da „u najnovije vrijeme nije napravljen niti jedan pokušaj da se demonstrira kako i do kojeg stepena su federalne ideje, uticaji i strategije bile sve-prisutni, zaista integralni, dio kontinuiranog političkog i konstitucionalnog razvoja Evropske zajednice“.

Barem za potrebe naše komparativne analize, pronalazi se da su uvidi Majkla Bardžesa preči ili relevantiji od onih Elazarovih. Razlog je jednostavan.

Dok Elazar proučava federalizam *an generale (*k tome i nekako prigodno*)*, dotle je u Bardžesovom proučavanju u prvom planu evropski federalizam, intencionalno posmatranje Evropske zajednice/unije kroz federalno i federativno sočivo, odnosno, nastoji da utvrdi da li je Evropska unija (t.j. Evropska zajednica u vrijeme kada njegova analiza nastaje i na koje se odnosi, 1972-1987) federacija, onda odmah zatim, ako jeste, koja ili kakva federacija *in concreto*.

Sada, ako ima nešto što bismo u ovom dijelu ovog rada željeli da istaknemo, onda bi to bilo Bardžisovo isticanje i iskazivanje da Evropska unija/zajednica jeste federacija, konkretno, Evropska zajednica je federalna država. Njegov fokus je na „federalizmu koji teži da spoji i države i narode savremene Zapadne Evrope, posebno one koje su u sadašnjosti obuhvaćene Evropskom zajednicom, u novu formu unije, naime, federalnu državu. Ova nova federalna država je nešto što se, kvalitativno i kvantitativno, pruža s one strane postojeće Evropske zajednice i više je obavezujuće i regulisano u formalnom konstitucionalnom i političkom smislu nego što je to slučaj sa sadašnjim organizacionim aranžmanima. Federalna država, iskrsavajuća iz sadašnjeg *acquis communitaire* Zajednice, nužno će biti zasnovana na jačim, direktnijim, institucionalnim vezama između država članica kao država i između naroda Evrope kao evropskih građana“.

Citirani autor naglašavajuće najavljuje da će „federalna država koja će izrasti iz Evropske zajednice biti nešto jedinstveno. To neće biti Švajcarska ili Austrija *writ large*. Federalisti mogu da se oslanjaju na takve primjere kao na poznato iskustvo ali ti primjeri su samo od ograničene koristi“.

Razumije se, kada se govori o uticaju federalnih ideja na razvoj EEZ/EZ/EU misli se na uticaj pojedinaca i grupa, nosilaca federalnih ideja ili evropskog federalizma, koji su neposredno ili iz drugog plana oblikovali integracioni projekat, vođeni bez prekida ciljem koji 1951. godine deklariše Šumanova deklaracija.

S tim u vezi, ukupno, prošlost, sadašnjost i specijalno budućnost EU se ne mogu razumjeti ukoliko se ne uzme u obzir uticaj (i to nesumnjivo presudan) koji su na pravac, sadržinu i karakter evropskih integracija imale tzv. federalističke elite, imale sve od samog početka i čak prije toga. U tom smislu, prvotno, treba pomenuti ili podsjetiti da su oni koje nazivlju *the founding fathers* – Mone, Šuman, De Gasperi, Adenauer... bili prononsirani federalisti i tako federativna Evropa ili Evropa federacija bješe nešto za šta su se ovi – još dosta prije Šumanove deklaracije ili Pariskog ugovora i *European Coal and Steel Community* – zdušno zalagali.

Literatura

Burgess Michael, *FEDERALISM AND EUROPEAN UNION*, *Routledge*, London and New York, 1991.

Börzel Tanja, A., *GOVERNANCE APPROACHES TO EUROPEAN INTEGRATION*, *KFG Working Paper Series*, No. 84/May 2018.

Bulletin of the European Communities. September 1985, No 9. Luxembourg: Office for

official publications of the European Communities,

http://www.cvce.eu/obj/speech_by_jacques_delors_luxe bourg_9_september_1985-en-423d6913-b4e2-4395-9157-fe70b3ca8521.html

Dehousse Renaud, *THE EUROPEAN COURT OF JUSTICE*, *MACMILLAN PRESS LTD*, 1998.

Dyevre Arthur, *EUROPEAN INTEGRATION AND NATIONAL COURTS: DEFENDING SOVEREIGNTY UNDER INSTITUTIONAL CONSTRAINTS*,

https://ssrn.com/abstract=2195722 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2195722

Elazar Danijel, J., *EXPLORING FEDERALISM*, *The University of Alabama Press*, 1987.

Fabbrini Sergio, *WHICH EUROPEAN UNION?*, *Cambridge University Press*, 2015.

Herszenhorn David, M., Bayer Lili and Barigazzi Jacopo, *EU, FOUNDED AS PROJECT OF PEACE, PLANS MILITARY FUTURE, POLITICO*, 8/30/18,

https://www.politico.eu/article/eu-founded-as-project-of-peace-debates-a-militarized-future

Keleman Daniel, R., *BUILT TO LAST? THE DURABILITY OF EU FEDERALISM*, in: *MAKING HISTORY, European Integration and Institutional Change at Fifty*, Sophie Meunier and Kathleen R. McNamara (eds.), *Oxford University Press*, 2007.

Lavallee Chantal, *THE EUROPEAN COMMISSION: AN ENABLER FOR THE EUROPEAN SECURITY AND DEFENCE UNION*, 26/4/2018, http://www.realinstitutoelcano.org/wps/portal/rielcano_en/contenido?

Majone Giandomenico, *EUROPE AS THE WOULD-BE WORLD POWER*, *Cambridge University Press*, 2009.

Majone Giandomenico, *MONETARY UNION AND THE POLITICIZATION OF EUROPE*, Keynote speech at the Euroacademia International Conference: "The European Union and the Politicization of Europe", Vienna, 8-10 December 2011.

Schütze Robert, *EUROPEAN CONSTITUTIONAL LAW*, Cambridge, *Cambridge University Press*, 2012.

Tömmel Ingeborg, *THE EUROPEAN UNION – FEDERATION SUI GENERIS?*, in: Finn Laursen(ed.), *THE EU AND FEDERALISM*, *Ashgate*, 2011.

Politika Ruske Federacije na Zapadnom Balkanu: slučaj Crne Gore

piše: Nebojša Todorović

Uvod

Odnos Ruske Federacije i zemalja Zapadnog Balkana predstavlja temu koja je kroz istoriju privlačila pažnju, ali je u fokus svjetskog medijskog izvještavanja došla tokom procesa pristupanja Crne Gore Sjevernoatlantskom savezu. U knjizi „Teorija međunarodne politike" Hans Morgenthau tvrdi da raspodjela moći na Balkanu, ništa manje nego raspodjela moći na Bliskom i Dalekom istoku, dijeli sudbinu generalnog međunarodnog sistema odnosa(Morgenthau, 2014, p. 187). Uzimajući ovo u obzir, ali i realističan pogled na sistem međunarodnih odnosa ruskog vođstva, proces pristupanja Crne Gore NATO-u viđen je kao remećenje lokalne ravnoteže moći na Balkanu, po kojoj je Crna Gora tradicionalno pripadala ruskoj sferi interesa. Ovim radom, dakle, želi se prikazati realna slika politike Ruske Federacije prema ovom regionu i istražiti u kojoj mjeri Ruska Federacija koristi nestabilno područje Zapadnog Balkana za ostvarivanje svojih interesa.

Od velikog broja relevantnih izvora koji opisuju vanjsku politiku neke zemlje i koji su korišćeni za pisanje ovog rada, čini se da definicija vanjske politike koju je dao britanski profesor međunarodnih odnosa Frederick Samuel Northedge, sa Londonske škole ekonomije i političkih nauka, najbliže opisuje rusku politiku prema Zapadnom Balkanu. U svom djelu „The Foreign Policy of The Powers", on vanjsku politiku definiše kao upotrebu političkih uticaja jedne države kako bi se druge države navele da donose zakone na način kako to prva država želi (Northedge, 1968, pp. 9, 150). Slično tome, profesor politike sa Univerziteta Southampton, Joseph Frankel objašnjava da se vanjska politika sastoji od odluka i akcija koje u određenoj mjeri zadiru u odnose jedne zemlje s drugim zemljama (Frankel, 1963, p. 1). Da bismo opravdali tezu po kojoj politika Ruske Federacije na Zapadnom Balkanu, a posebno prema Crnoj Gori, predstavlja interesni odnos, rad ćemo podijeliti u dva dijela.

U prvom dijelu će biti opisane determinante odnosno pojedini faktori kako bi se pomoću njih pronašli glavni trendovi ponašanja u politici Ruske Federacije prema Zapadnom Balkanu, dok će u drugom dijelu rada biti opisana manifestacija te politike kroz konkretne akcije koje su sprovođene u periodu nakon završetka Hladnog rata. Za analizu različitih determinanti na kojima počiva politika jedne zemlje prema drugoj, korišćen je pristup koji razmatra npr. istorijske tradicije, geografski položaj, nacionalni interes i raspoloživa sredstva određene politike u dostizanju vrijednosti kojima teži i sigurnosti koju želi postići u međunarodnom sistemu odnosa (Vukadinović, 2009, p. 237). U tom smjeru, u prvom dijelu rada analiziraće se faktori kao što su geografski položaj Ruske Federacije, njen identitet, ali i uticaj religije i međusobne istorijske veze sa Crnom Gorom, koji su oblikovali današnju politiku Ruske Federacije prvenstveno prema Crnoj Gori. Prilikom opisivanja ovog dijela korišćeni su dostupna literatura i saznanja uglavnom crnogorskih istoričara, i to prvog predsjednika Crnogorske akademije nauka i umjetnosti prof. dr Branka Pavićevića, zatim prof. dr Živka Andrijaševića, prof. dr Šerba Rastodera, dr Bobana Batrićevića i mnogih drugih.

U drugom dijelu rada biće opisane konkretne akcije ruske politike prema Zapadnom Balkanu nakon završetka Hladnog rata i dezintegracije Sovjetskog Saveza. U ovom dijelu biće analizirane vanjskopolitičke, često kontroverzne odluke Ruske Federacije u periodu bosansko-hercegovačke i kosovske krize. Sam period obilježili su predsjednički mandati Borisa Jeljcina, teško socioekonomsko stanje

ruskog društva i nemogućnost njegovog jačeg uticaja na međunarodnu geopolitičku scenu. Bliža politika Ruske Federacije prema nezavisnosti Crne Gore i njenom pristupanju NATO-u biće analizirana u periodima predsjedničkih mandata Vladimira Putina, kada je imala i uspone i padove. Za opis ruske politike prema ovom regionu u periodu nakon Hladnog rata korišćeni su određeni izvori bliski crnogorskim diplomatskim krugovima. Ovaj dio istraživanja trebalo bi da potvrdi pretpostavku da partnerstvo dvije nacija nesrazmjernih po veličini i snazi ne može imati jednaku raspodjelu koristi među njima, već će velika sila uvijek koristiti male nacije u cilju ostvarivanja svojih interesa. Da je ovaj odnos Ruske Federacije i Crne Gore, kako kroz istoriju tako i danas, u određenim periodima bio isključivo u funkciji interesa jedne ili čak obje nacije, biće potvrđeno argumentima, što ovaj rad u određenoj mjeri razlikuje od većine drugih radova koji se bave ovom temom, u kojima se provlači teza da je po srijedi bratski odnos slovenske braće, iz kojeg je Crna Gora uglavnom crpila finansijsku korist.

Faktori koji determinišu politiku Ruske Federacije prema Zapadnom Balkanu

Uticaj geografskog položaja Rusije na njenu vanjsku politiku i težnju za prisustvom na Zapadnom Balkanu

Značaj države u međunarodnim odnosima umnogome zavisi od geografije te države, odnosno od njenog geografskog položaja i veličine prostora koji zauzima. Geografija je najstabilniji činilac od koga zavisi moć jedne nacije (Morgenthau, 2014, p. 111). Geopolitička shvatanja prvi je sistematski izložio njemački geograf Fridrich Ratzel. On polazi od stava da se rast jedne države ogleda u njenom teritorijalnom širenju, te da države koje raspolažu većim prostranstvom teritorije, raspolažu većim kapacitetom moći (Dimitrijević & Stojanović, 1996, p. 178). Šta onda misliti o ruskoj moći, gledajući iz ovog ugla, s obzirom na geografski položaj i veličinu prostora koji zauzima Ruska Federacija? Iako geografski faktori u poređenju s tehnološkim razvojem danas ne igraju veliku ulogu kao nekada, ipak se ne mogu zanemariti u međunarodnim odnosima.

Ogromna prostranstva kroz koja se pruža Ruska Federacija pripadaju dvama kontinentima. Iz ove veličine javlja se osjećaj važnosti Rusije, iz kojeg proističe uvjerenje da je, graničeći se sa njima, uticala na razvoj Evrope, Sjeveroistočne Azije, Arktika, Centralne Azije, do Bliskog Istoka. Stvaranjem osjećaja globalne sveprisutnosti Rusija je stekla osnovu za djelovanje u bilo kojem regionalnom ili globalnom pitanju, što predsjednik Ruske Federacije Vladimir Putin danas naglašava kada govori o putu razvoja koji uzima u obzir posebne okolnosti i tradicije Rusije, zapravo koristeći geografiju kao instrument legitimnosti (Lo, 2015, p. 17).

Takva geografija je umnogome definisala Rusiju kao jednu od vodećih sila od sredine osamnaestog vijeka (Lo, 2015, p. 16). Širenje prema Sibiru i Istoku, zauzimanje prostora razjedinjenih nomadskih plemena te kontrola tog prostora od jedne organizovane sile, omogućila je Rusiji, čija teritorija zauzima oko 1/7 ukupne površine Zemlje, sticanje svjetske moći (Cvrtila, 2004, p. 15). Ovo teritorijalno prostranstvo Rusije predstavlja stalni izvor snage koji je do danas sprečavao sve pokušaje vojnog osvajanja spolja. (Morgenthau, 2014, p. 112)

Međutim, jedan geografski činilac predstavlja slabost ruske teritorije, a to je činjenica da nema toliko prirodnih granica koje bi mogle spriječiti invaziju i zaustaviti neprijatelja. Upravo u ovome leži ruski osjećaj nesigurnosti. Ruska teritorija je sa kopna zaštićena planinama Tien Shen, Kavkazom i Karpatima, pa najranjivija kopnena granica koja može poslužiti stranim armijama u dosezanju Moskve jeste putem prirodnog mosta kroz ravnice Njemačke i Poljske koje su nastavak ruske ravnice. Zato svi ruski vladari imaju potrebu da stvore „buffer zonu" na liniji Sankt Peterburg – Rostov, koja razdvaja Rusiju od Evropskog poluostrva i koja će zaštiti rusku teritoriju od eventualnih kopnenih napada sa njenih zapadnih granica. Iz tog razloga ruska politika je danas najviše ustremljena na ostvarivanje dominantnog uticaja u Ukrajini, Bjelorusiji i baltičkim zemljama.

Balkan je tretiran kao region od značaja za sigurnost i stabilnost njenih južnih i jugozapadnih granica duž planinskog vijenca Karpata. Međutim, iako u ovom smislu neće imati prevelik značaj, rusko prisustvo na Balkanu biće motivisano ambicijom da se izađe na topla mora (Biserko, 2008, p. 267). U globalnoj strategiji more je imalo i ima izuzetan značaj u međunarodnim odnosima u utakmici velikih sila oko kontrole pojedinih dijelova svijeta, uspostavljanja interesnih sfera, zone uticaja i dr. (Dimitrijević & Stojanović, 1996, p. 180). Imajući to u vidu, Ruska Federacija je limitirana u tom smislu jer praktično nema pristupa toplim morima, a nema ni jednostavan pristup okeanima. Ruska luka Novorosijsk u Crnom moru limitirana je veličinom, a Sankt Peterburg i Vladivostok zaleđeni su tokom velikog perioda godine. Međutim, najveći problem ovih luka jeste u tome što je njihov pristup okeanima uslovljen plovidbom kroz dijelove koje kontrolišu druge zemlje, a one danas uglavnom pripadaju NATO-u. Ovakav položaj nije samo otežavajući za odbranu teritorija već i za ekonomiju zemlje, a da Ruska Federacija ima respekta prema ovom pitanju, pokazalo se nakon obaranja aviona ruske avijacije u novembru 2015. godine, kada se Ruska Federacija uzdržala od uzvratne reakcije „strahujući" da će Turska odgovoriti zatvaranjem plovidbe kroz „Bosfor i Dardanele" za ruske vojne i trgovinske brodove. Da je pristup Mediteranu oduvijek bio važan za Rusiju, govore i riječi boljševičkog ministra vanjskih poslova Višinskog, koji je na kritiku da vodi carističku politiku u vezi s Dardanelima kratko odgovorio: „Ako ratni brod iz Mediterana plovi za Crno more, on mora proći kroz Dardanele bez obzira da li je vlada u Moskvi caristička ili boljševička" (Morgenthau, 2014, p. 112).

U jednom istorijskom periodu pristup strateški značajnom Mediteranu zavisio je i od Jugoslavije, pa je tada ovaj prostor trpio jak pritisak i Istoka i Zapada. To se najviše osjećalo u vrijeme donošenja Rezolucije Informbiroa, kada Jugoslavija pravi zaokret u vanjskoj politici okrećući se Zapadu. Ovakav zaokret Jugoslavije, uz prijem Turske i Grčke u NATO 1952. godine, onemogućiće Sovjetskom Savezu strateški važan izlazak na topla mora.

Iako je nakon dezintegracije sovjetske imperije ruska vojna sila, nekadašnji ponos i konkretan dokaz moći SSSR-a, povučena 1500 kilometra na Istok (Čehulić-Vukadinović, 2010, p. 90), u zemljama Zapadnog Balkana ostala je gotovo ista percepcija nove države, moćne nasljednice Sovjetskog Saveza. U takvim uslovima, kada pristup toplim morima i dalje predstavlja imperativ, politika Ruske Federacije prema zemljama Zapadnog Balkana, a posebno prema Crnoj Gori, počela je da dobija na značaju. Neizvjesnost oko zadržavanja luke u Tartusu zbog stanja u Siriji, uslovila je situaciju zbog koje se Ruska Federacija nosila mišlju o instaliranju vojne baze u Baru, koja bi bila logistička podrška za rusku pomorsku flotu u Mediteranu. Luka Bar je, dakle, 2013. godine, bila jedna od opcija, za koju su ruski vojni analitičari smatrali da Crna Gora neće imati političke snage da je kao ruski „zahtjev" odbije (Portal Analitika, 2013). Međutim, negativan odgovor Vlade Crne Gore na ovaj zahtjev Ruske Federacije pokazao je da je Crna Gora nedvosmisleno opredijeljena za svoje strateške prioritete, za integracije u euroatlantstke strukture. Ulaskom Crne Gore u NATO biće opasane zemlje koje nijesu članice ovog saveza, što će dodatno ograničiti potencijalni vojni uticaj Rusije na Balkanu.

Navedena analiza pokazuje da područje Balkana, iako nije od velikog značaja sa aspekta sigurnosti

„spoljnih" ruskih granica, ima strateški značaj za vjekovnu potrebu Rusije za prisutnošću na Mediteranu. Potpisivanjem ugovora sa Sirijom u januaru 2017. godine, Ruska Federacija će dobiti mogućnost proširenja u sirijskoj luci Tartus, što će omogućiti istovremeno pristajanje više ratnih brodova, ali i onih sa nuklearnim pogonom, čime će udvostručiti dotadašnje kapacitete i pojačati svoju prisutnost na Mediteranu (Nordland, 2017).

Uticaj identitetskog osjećaja Rusije na definisanje njene vanjske politike i upotreba kulturnog imperijalizma

Ogromna prostranstva Rusije takođe su bila presudna i pri uspostavljanju i definisanju identiteta Rusije. Vjekovima se postavlja pitanje da li je Rusija identitetski evropska ili azijska zemlja ili ruski identitet skovan na način da je Rusija ujedno evropska, azijska i slovenska zemlja (Lo, 2002, p. 12). Ruski slovenski identitet korišćen je u izgradnji ideologije koja se zasniva na očuvanju slovenskih vrijednosti i zaštiti slovenskog stanovništva svugdje u svijetu. Kroz taj osjećaj razvijen je specijalni model kulturnog imperijalizma, primjenjiv na rusku slovensku braću. Kulturni imperijalizam predstavlja najsuptilniju i najefikasniju imperijalističku politiku kojom se ne želi osvajanje teritorije ili osvajanje ekonomskog života, već osvajanje kontrole svijesti ljudi, kao instrument mijenjanja odnosa između dvije nacije (Morgenthau, 2014, p. 65). Dakle, kroz ideju *panslavizma* započeta je nova strategija ruske vanjske politike u vrijeme cara Nikolaja I, koja je trebala na specifičan način da ujedini sve slovenske narode. Specifičnost se ogledala u tome da bi kao posljedica „gravitacije" Rusija bila centar slovenske „unije", dok bi ruski jezik bio standardizovani jezik za sve Slovene. Iako je panslavizam u početku odbijao ruski ekspanzionizam, nakon Krimskog rata ovaj pokret je prešao sa kulturne na političku ravan, a ideja je bivala sve popularnija. Kao posljedica toga, panslavizam postaje osnova politike Rusije prema Balkanu do pojave komunizma, koji je imao sličan efekt na ovo geografsko područje. Propagiranje komunizma preko komunističkih partija, usmjeravano iz Moskve, bilo je uobičajeno sredstvo ostvarenja ruske dominacije u sklopu drugih sredstava za ostvarivanje istog cilja (Morgenthau, 2014, p. 66), te je tradicionalna lojalnost slovenskih naroda prema svojoj kulturi, običajima i religiji zamijenjena lojalnošću prema komunističkoj partiji. Tehnika koju je koristio Sovjetski Savez za uspostavljanje kontrole nad zemljama Istočne Evrope predstavljala je klasičan primjer organskog kulturnog imperijalizma sa ostalim oblicima imperijalističkog osvajanja (Morgenthau, 2014, p. 65). Masovno vezivanje Crnogoraca za komunizam i Sovjetski Savez Eric Hobsbawm u svom djelu „Doba ekstrema" tumači reakcijom na nečuveni gubitak nezavisnosti malog plemenskog kraljevstva stočara i ratnika (Hobsbawm, 2002, p. 31). Iako Jugoslavija 1948. godine pravi otklon od Sovjetskog Saveza u vrijeme donošenja Rezolucije Informbiroa, uticaj komunizma, a samim tim i Sovjetskog Saveza, na ovo područje ostaće prisutan sve do završetka Hladnog rata. Ovaj odnos razvijaće se aktivnije nakon 1954. godine i smjene Crnogorca Milovana Đilasa, što je bio uslov poboljšanja odnosa sa Sovjetskim Savezom uz održavanje distance prema Zapadu i izbjegavanje neposrednog uključenja Jugoslavije u NATO pakt (Ivanović, 2012, p. 418).

Završetkom Hladnog rata ponovo na scenu stupa ideja panslavizma, koja sada objedinjuje pravoslavlje i nacionalizam i u velikoj ih mjeri jača i postaje dominantan kulturni model (David, 2008). Ovakav pojavni oblik dolazi do izražaja tokom bosansko-hercegovačke i kosovske krize na tlu bivše Jugoslavije. U tim periodima posvećenost Ruske Federacije ideji panslavizma često je poprimala percepciju konfrontacije zapadnim političkim shvatanjima. Upotreba panslavizma osjetiće se i u 21. vijeku, a najviše prilikom prijema Crne Gore u NATO. U tom periodu ova ideja je korišćena kako bi se stanovništvu Crne Gore približila i nametnula ideja vojne neutralnosti i spriječio ili odložio njen ulazak u NATO.

Euroazijski identitet korišćen je u svrhu pozicioniranja Ruske Federacije kao „integralnog igrača" i garanta sigurnosti euroazijskog kontinenta, što implicira njeno očekivanje da bude priznata kao globalna sila.

Mnogostrukost ruskih identiteta pojačava ideju ruske „posebnosti", što je novinar Konstantin von Eggert jednom prilikom opisao rečenicom „svi narodi su jedinstveni, ali Rusi smatraju da su oni jedinstveniji od ostalih" (Lo, 2015, p. 17). Koji će od ovih identiteta u određenom momentu biti izraženiji, zavisi od trenutnih interesa Ruske Federacije, pa u skladu sa tim imaćemo interpretaciju njene politike.

Uloga religije u oblikovanju politike Rusije prema Crnoj Gori

Religija igra važnu ulogu u političkom životu Rusije i predstavlja jedan od ključnih unutrašnjih determinišućih faktora koji je neophodno istražiti pri definisanju politike Ruske Federacije prema Zapadnom Balkanu, a posebno prema Crnoj Gori. Ovaj je faktor, možda više nego bilo koji drugi, imao uticaja na odnose Rusije i Crne Gore.

Specifičan odnos Ruske pravoslavne crkve prema crnogorskim vladarima i mitropolitima iz dinastije Petrovića, omogućavao je ruskim vladarima enorman uticaj na Crnu Goru, a za mit o Rusiji u Crnoj Gori najviše zasluga ima mitropolit Vasilije. Opčinjenost Crnogoraca Rusijom bila je tolika da je nakon smrti mitropolita Vasilija grupa crnogorskih glavara uvjeravala kotorskog providura:

„Znaš li, gospodine, da smo mi danas rosijski? Tko stoji protiv nas stoji protiv Rosije. Tko stoji protiv Rosije stoji protiv nas" (Andrijašević & Rastoder, 2006, p. 123).

Sličan uticaj je Ruska pravoslavna crkva imala i na druge crnogorske mitropolite, a neki od njih su i hirotonisani u njoj, kao što je bio slučaj sa Petrom II Petrovićem Njegošem. Odluka mitropolita Petra II da čin njegove hirotonije bude obavljen u Petrogradu trebala je da bude izraz njegovog političkog stava o potpunom oslonu na Rusiju (Andrijašević & Rastoder, 2006, p. 163). Nakon smrti Petra II, na vlast dolazi Danilo Petrović, koji je odlučio da ukine teokratsku tradiciju i u Petrogradu umjesto mitropolitskog čina dobije knjaževsko zvanje (Andrijašević & Rastoder, 2006, p. 179). Ovo je značilo da nakon nekoliko vjekova dominacije vladikata kao oblika vladavine u kome su prerogativi državne i crkvene vlasti bili koncentrisani u rukama mitropolita, Crna Gora postaje definitivno sekularna država u rangu knjaževine (Adžić, n.d.). Od doba knjaza Danila mitropoliti su imali vlast samo u crkvenim poslovima jer je Crna Gora postala svjetovna država, u kojoj je politička vlast razdvojena od crkvene vlasti, od nje osamostaljena i nad njom nadmoćna (Adžić, n.d.). Možda je i ovo jedan od dodatnih razloga, uz mnoge druge, zbog kojeg Rusija gubi uticaj na crnogorskog vladara Danila u vrijeme kada se on okreće zapadnim silama. To je označeno u Rusiji kao izdaja pravoslavnog svijeta. Nakon ovakvog zaokreta crnogorskog vladara prvi put u istoriji Crne Gore, stranac, Dalmatinac Nikanor Ivanović biva hirotonisan za mitropolita Crnogorske pravoslavne crkve, a sami čin se obavlja u Rusiji 1858. godine. Mitropolit Nikanor Ivanović dvije godine kasnije, slučajno ili ne, učestvuje u zavjeri protiv knjaza Danila Petrovića i igra zapaženu ulogu u atentatu na njega (Adžić, n.d.).

Ubistvom knjaza Danila na prijesto dolazi knjaz Nikola I Petrović Njegoš, u čije vrijeme su se takođe na čelu Crnogorske pravoslavne crkve nalazili sveštenici koji su hirotonisani u Rusiji. Poslednji crnogorski mitropolit Mitrofan Ban hirotonisan je za episkopa Crnogorske pravoslavne crkve u Petrogradu 1885. godine i ostao u tom svojstvu do svoje smrti 1920. godine, kada je Crnogorska pravoslavna crkva nekanonski, neustavno i nezakonski ukinuta (Adžić, n.d.).

Događaji koji slijede nakon Oktobarske revolucije u Rusiji, dovode Rusku pravoslavnu crkvu u

nezavidan položaj kada joj se oduzima status pravnog lica, čime se zadaje udarac ideji Moskve kao „trećeg Rima", koja govori o Moskovskom carstvu kao jedinom pravoslavnom carstvu nakon pada Vizantijskog carstva i misiji Rusije kao nositeljice i čuvarice hrišćanskog pravoslavlja (Berdjajev, 2006/1946, p. 17). Međutim, u godinama nakon kolapsa Sovjetskog Saveza, „ruska ideja" doživljava novo rođenje, čiji je najvažniji izvor pravoslavlje (Guliga, 2018, pp. 18-35). Ova ideja, rođena u peru Dostojevskog (Guliga, 2018, pp. 18-35), bila je potrebna da bi se ojačala svijest o neosvojivosti te pravoslavne države koja ima zadatak čuvara pravoslavlja. Ovaj period će iskoristiti Ruska pravoslavna crkva da pod kontrolom države ojača svoj uticaj u ruskom društvu, ali i u okolnim državama čije su crkve bile pod njenom jurisdikcijom. Upravo, pozivanje na pravoslavlje i neodvojivost od Ruske pravoslavne crkve, korišćeno je za određene akcije na vanjskopolitičkom planu, kao što je to bio slučaj sa Ukrajinom i aneksijom Krima.

Uticaj Ruske pravoslavne crkve za ostvarivanje vanjskopolitičkih ciljeva, nakon kolapsa Sovjetskog Saveza, Ruska Federacija je koristila i u Crnoj Gori. Taj uticaj se osjećao kroz djelovanje Srpske pravoslavne crkve, čiji odnos sa Ruskom pravoslavnom crkvom najbolje objašnjava izjava moskovskog patrijarha Kirila: „Nevjerojatan osjećaj preplavljuje Ruse kad dođu u Srbiju. Ne osjećate da ste u stranoj zemlji. Naprotiv, osjećate se kao kod kuće, okruženi svojom braćom" (TANJUG, 2017). Stalnim podsjećanjem na „NATO bombardovanje SR Jugoslavije", Srpska pravoslavna crkva je sprovodila antikampanju za članstvo Crne Gore u NATO-u i time direktno podržavala ruske interese u pokušaju zaustavljanja ovog procesa.

Analiza istorijskog faktora uticaja u oblikovanju politike Ruske Federacije prema Crnoj Gori

Analizom istorijskih faktora pojedinih međunarodnih aktera u određenom vremenu i prostoru otkrivamo korijene određenih pojava koji nam daju saznanja o istim ili sličnim problemima što su se u različitim fazama javljali na određenom prostoru (Vukadinović, 1980, p. 161). U tom smislu bogata istorija odnosa između Ruske Federacije i Crne Gore sigurno predstavlja jedan od faktora koji može dati izoštreniju sliku politike Rusije prema Crnoj Gori.

Prekretnica koja je označila snažnije interesovanje Rusije za sudbinu balkanskih zemalja bila je okončanje Velikog bečkog rata. Ruski izaslanik Voznjicin na Karlovačkom kongresu 1699. godine postavio je pitanje položaja hrišćanskih naroda na Balkanu, prethodno uputivši pismo impreatoru Petru Velikom u kome je izložio misao da bi u slučaju prodora ruske vojske ka Dunavu ona naišla na hiljade ljudi „našeg jezika i naše vjere" spremnih da se late oružja (Pavićević, 2007, p. 19). Ove preporuke potakle su imperatora Petra Velikog da 1711. godine pošalje svoje izaslanike u Crnu Goru, najmanju pravoslavnu zemlju na Balkanu, da izvrše dodatnu motivaciju za rat protiv Osmanskog carstva i da mu globalno otežaju položaj. Carskom gramatom od 3. marta 1711, car Petar poziva sve hrišćane „koji su se našli pod igom tiranskog turskog sultana da se dignu na oružje protiv Turaka" (Andrijašević, 2016, p. 72). Dakle, car Petar I uspostavlja veze sa balkanskim zemljama u cilju ostvarenja ruskih državnih interesa, a Crnu Goru postavlja u centar tih relacija jer osim slobodne teritorije u odnosu na Tursku, položaj Crne Gore uz obalu Jadranskog mora mogao je poslužiti Rusiji i u druge svrhe. Crnogorci takav zahtjev, kojim „pomažu" ruskog cara Petra I, objeručke prihvataju, pa pod vođstvom mitropolita Danila počinju ustanak protiv turske vlasti. Ključna politička zamisao vladike Danila bila je da Crnu Goru dugoročno veže za Rusiju, što se i ostvaruje jer od tada Rusija ulazi u političku svijest Južnih Slovena kao rješavajući činilac evropske politike na Istoku (Pavićević, 2007, p. 20). Ovu preorijentaciju vanjske politike Crne Gore susjedne mletačke vlasti nisu odobravale, ali ih je vladika Danilo uvjeravao da je dobro da Crna Gora

ima takvog saveznika i da će svima Rusija pomoći u borbi protiv Osmanskog carstva.

Međutim, pokazaće se kasnije da je to savezništvo bilo isključivo u svrhu ostvarivanja trenutnih ruskih interesa jer dok su Crnogorci napadali na osmanske gradove, rat između Rusije i Osmanskog carstva bio je završen krajem jula 1711. godine (Andrijašević, 2016, p. 73). Mitropolit to pouzdano nije znao ni do kraja oktobra te godine, već je u međuvremenu planirao da sa pedeset glavara otputuje za Rusiju i da lično zahvali caru na uvažavanju koje je pokazao prema Crnoj Gori (Andrijašević, 2016, p. 73). Razočaravajuće saznanje o završetku rata između Rusije i Turske crnogorski vladika će dobiti početkom naredne godine. Međutim, shvatajući važnost ovoga savezništva i ne želeći da prihvati realnost, vladika Danilo je i dalje očekivao da će Rusija pomoći Crnogorcima u borbi protiv osmanske vlasti. Nada da će Crna Gora ponovo biti značajna za Rusiju pojavila se 1712. godine, kada je opet došlo do rata između Osmanskog carstva i Rusije. Nazvavši sebe Moskovom, a Crnu Goru zemljom pod ruskom vlašću, uz višednevno veselje, Danilo je pozivao Crnogorce ponovo u rat protiv Turaka (Andrijašević, 2016, p. 75). Ponovno razočarenje mitropolita uslijedilo je krajem naredne godine saznanjem o sklopljenom miru između Rusije i Osmanskog carstva, a takva stvarnost mitropolita primorava na manje agresivan stav prema Turcima. Nakon više odlaganja mitropolit Danilo je 1715. godine obezbijedio prijem kod ruskog cara Petra I. Tom prilikom mitropolit Danilo mu predaje memorandum čija je ključna prva tačka bila da Rusija uzima Crnu Goru pod svoju visoku zaštitu i da u ugovorima koje bude sklapala s Osmanskim carstvom ima u vidu ovu činjenicu (Andrijašević, 2016, p. 79). Vladavina mitropolita Danila ostaće značajna po uspostavljanju rusko-crnogorskih odnosa i bezrezervnom povjerenju Crne Gore u rusku zaštitu. Ovakva nerealna očekivanja biće karakteristična i za druge crnogorske vladare.

Za stvaranje kulta Rusije u Crnoj Gori, kako je ranije naglašeno, najzaslužniji je bio mitropolit Vasilije Petrović, koji je boravio u Petrogradu krajem 1752. godine. Ističući odanost Crnogoraca Rusiji, mitropolit Vasilije je u memorandumu Kolegiju inostranih djela ukazao da je Crna Gora jedina od balkanskih hrišćanskih zemalja ispunila ono što je od njih tražio ruski car Petar I, te da je za očuvanje teško stečene crnogorske nezavisnosti neophodno da je Rusija uzme pod svoju zaštitu i primora okolne države da se odreknu neprijateljskih namjera prema njoj (Andrijašević, 2016, p. 143). Koristeći se vješto političkim obmanama, predstavljajući Crnu Goru mnogo većom nego što je uistinu bila, mitropolit Vasilije je izazvao veliku pozornost u Rusiji. O tome svjedoči podatak da je čak na Veliki četvrtak od strane ruskog Sinoda izabran da služi liturgiju pred caricom, prijestolonasljednikom i najvišim ruskim zvaničnicima (Andrijašević, 2016, p. 145). Tokom boravka u Rusiji mitropolit Vasilije je na ruskom jeziku štampao „Istoriju o Crnoj Gori", koja je isključivo bila pisana da posluži u političko-propagandne svrhe i podstakne na razmišljanje o Crnoj Gori kao osloncu ruske balkanske politike (Andrijašević, 2016, pp. 147–148). Do svoje smrti, on je još dva puta boravio u Rusiji, svaki put ističući značaj Crne Gore za rusku politiku na Balkanu i tražeći materijalnu i svaku drugu podršku za svoje ambiciozne i ponekad nerealne planove.

Kolika je bila zaluđenost Crnogoraca Rusijom u narednom periodu, govori podatak da su, nedugo nakon smrti mitropolita Vasilija 1766. godine, bezrezervno za vladara prihvatili samozvanca Šćepana Malog, koji se predstavio kao svrgnuti ruski car Petar III. Čak je i tadašnji vladika Sava bio u nemilosti Crnogoraca zbog težnje da ovog samozvanca proglasi varalicom, za šta je imao dokaze iz prepiske sa Petrogradom.

Četvrti u nizu crnogorskih vladara iz dinastije Petrović, Petar I, nije imao sreće kao njegovi

prethodnici pri svom prvom putovanju za Rusiju. Iako u pismu ruskom kancelaru Potemkinu naznačava tradicionalnu privrženost Crne Gore Rusiji, mitropolit Petar I nakon dolaska u Petrograd umjesto poziva na zvanični prijem dobija policijsko naređenje da odmah napusti rusku prijestonicu (Andrijašević, 2016, p. 195). Dakle, mitropolit Petar I je rano osjetio ponižavajuće i uvredljivo ponašanje carske Rusije prema Crnoj Gori (Lalić, 1961, p. 280). Iako je carica Katarina pokušala da ispravi ovakav postupak očigledne netrpeljivosti carskog ministra kneza Potemkina, mitropolit Petar I nije želio da se vrati u Petrograd. Potemkinov postupak nije shvatio kao ličnu uvredu, već kao uvredu nanesenu njegovom narodu (Lalić, 1961, p. 280). Uvidjevši nezavidan položaj Crne Gore kroz ovakvo ponašanje „prijateljske" Rusije, mitropolit Petar I će nastojati da odredi položaj svoje države u međunarodnim odnosima. Ovo se naročito osjetilo u trenutku kada je Crna Gora Austriju, koja joj je usljed drugih ratnih dešavanja postala susjed, prepoznala kao realnu opasnost, zbog čega će tražiti zaštitu od Rusije. Tražeći javnu zaštitu od Rusije, Crna Gora nije željela da se odrekne svoje samostalnosti, već da je osigura i da za nju dobije međunarodno priznanje (Lalić, 1961, p. 281). Ovakav stav je Petra I Petrovića, koji je želio da Crnu Goru postavi kao samostalnu državu, a ne kao ruski protektorat, doveo u nemilost kod ruskog dvora. U jednom trenutku mitropolit Petar I Petrović je preko Kotora (gdje bi ga namamila dva ruska zvaničnika) i ruske flote na Krfu, trebao završiti u Sibiru (Lalić, 1961, p. 282). Nakon ovog neuspjelog poduhvata Rusija će promijeniti odnos prema Crnoj Gori. Taj drugačiji odnos prema Crnoj Gori uvidjeće se poslije bitaka u kojima je Napoleon Bonaparte pobijedio rusku i austrijsku vojku primoravši Austriju da Francuskoj ustupi svoje teritorije koje je preuzela od Mletačke republike. Rusija, koja se sve više interesovala za područje Balkana, poslala je svoju flotu u Jadran da spriječi posijedanje tih teritorija, u koje je spadala i Boka Kotorska (Lalić, 1961, p. 285). Uz pomoć Crnogoraca i Bokelja, ruska i austrijska vojska su onemogućile Francuze u tome, ali je ova borba za Crnogorce i Bokelje bila uzaludna jer je nakon potpisivanja mira u Tilzitu ruska vlada naredila da se Boka najprije preda Francuzima, a nakon poraza Napoleona – i Austrijancima (Lalić, 1961, p. 285). Uzalud su Crnogorci sa Bokeljima molili rusku vladu da utiče na ovu odluku velikih sila; Rusija ne samo da nije zaštitila crnogorski narod nego je vršila pritisak na Petra I Petrovića da se pokori odluci velikih sila, što je samo davalo potvrdu da je Crna Gora za Rusiju predstavljala monetu za potkusurivanje u njenim velikodržavnim računima (Lalić, 1961, p. 285).

Crna Gora je, boreći se protiv Osmanlija, zavrijedila međunarodnu pažnju, a njena uloga u međunarodnim odnosima dobija još više na značaju u vrijeme vladavine Petra II Petrovića Njegoša. Međutim, to nije uticalo na Rusiju da promijeni svoj odnos prema Crnoj Gori, što se ilustruje kroz djelovanja ruskog konzula u Dubrovniku, koji je u prvim godinama vladavine Petra II davao sebi za pravo da kontroliše crnogorskog vladiku i organe vlasti u Crnoj Gori (Lalić, 1961, p. 286). Razna poniženja koja je doživljavao Njegoš u pokušajima da stigne u Petrograd ostavila su traga na Crnogorce, kod kojih je sve više jačala želja za punom nezavisnošću i oslobađanjem od stalnog nametanja ruskog tutorstva (Lalić, 1961, p. 286). „Razočaran postupcima Rusije i sit njene 'pomoći' Njegoš se, kako je rekao jednom prilikom Matiji Banu, ozbiljno nosi mišlju 'da se preveze preko Atlantika' i da posjeti Ameriku, tada najnapredniju zemlju liberalne demokratije, jer 'slobodnoj Crnoj Gori', kaže on Banu, priliči samo da od slobodne države kao što je Amerika prima pomoć, kad već sama ne može biti bez nje" (Batrićević, 2018, pp. 223–224). Iako hirotonisan od strane Svetog sinoda Ruske pravoslavne crkve, nakon početne fascinacije Rusijom, Njegoš doživljava razočaranje, tako da se Rusija čak uopšte i ne spominje u njegovom najznačajnijem djelu *Gorskom vijencu* (Batrićević, 2018, p. 225), koji za Crnogorce ima značaj Biblije. To razočaranje najbolje se uviđa iz njegove izjave Matiji Banu gdje se on žesti na ruske postupke: „Rusiju volim, ali ne volim da mi se svakom prilikom daje osjećati cijena te pomoći. Ja gospodar Crne Gore pravi sam rob pertogradskih ćudi. To mi je već dodijalo pa hoću taj jaram da zbacim" (Batrićević, 2018, p. 222).

Međunarodno priznanje Crne Gore bila je opsesija i nasljednika Petra II Petrovića Njegoša, knjaza Danila I Petrovića, crnogorskog vladara koji je od ruskog cara Nikolaja I izdejstvovao priznavanje novog oblika vladavine kojim Crna Gora postaje knjaževina, a on – Danilo I Petrović – knjaz. Imajući u vidu iskustvo svoga prethodnika, ali i činjenicu da je nakon poraza Rusije u Krimskom ratu Francuska igrala ključnu ulogu u evropskoj politici, knjaz Danilo je u nastojanjima za međunarodno priznanje Crne Gore pokušavao zadobiti francusku naklonost. Istodobno, tome je doprinio ruski stav na Pariskom kongresu da Rusija nema posebne naklonosti ili veza s Crnom Gorom (Andrijašević, 2016, p. 379), što je izazvalo sumnju i razočaranje u podršku Rusije kod crnogorskog knjaza. Ovakav stav Rusije natjerao je knjaza da krene u samostalnu akciju u cilju dobijanja međunarodnog priznanja Crne Gore. Samostalna akcija knjaza Danila poslije završetka Pariskog kongresa 1856. godine, kao i njegovi napori da uz pomoć francuske vlade započne proces rješavanja „crnogorskog pitanja", bili su uzrok promjene ruske politike prema Crnoj Gori (Andrijašević, 2016, p. 385), koja je prema knjazu zauzela neprijateljski stav. Za rusku politiku ovo okretanje Francuskoj predstavljalo je izdaju Rusije i pravoslavlja od knjaza Danila. Rusija je krajem 1856. godine čak donijela odluku o nasilnom svrgavanju knjaza Danila s prijestola jer ruskoj vladi nije mogla odgovarati tako samostalna ličnost na čelu Crne Gore, koja je svoj potpuni trijumf, ne samo nad osmanskim ugrožavanjem nego i ruskim ograničavanjem, doživjela nakon pobjede na Grahovcu (Andrijašević, 2016, p. 402). Knjaz Danilo nije samo srušio vjerovanje u osmansku vojničku premoć već i mit o neprikosnovenosti ili svemoći ruske kontrole balkanskih nacionalnih politika, optužujući Rusiju da namjerno onemogućava rješavanje „crnogorskog pitanja" ne bi li imala priliku da Crnu Goru drži u svojoj ropskoj zavisnosti (Andrijašević, 2016, p. 402). Knjaz Danilo je smatrao da se rješenje „crnogorskog pitanja" može postići širenjem na okolne teritorije u skladu sa istorijskim pravom, kako bi Crna Gora postala ekonomski nezavisna, što bi joj omogućilo i vođenje nezavisnije politike u odnosu na velike sile. Ovakav njegov program svakako nije odgovarao velikim silama, pogotovo Rusiji, koja je u knjazu Danilu vidjela ne samo mogućnost za jače provođenje svoje politike u susjednoj Bosni i Hercegovini već i mogućnost da u skladu sa ruskim potrebama, stalnim sukobima sa Turcima odvlači njihovu pažnju i dodatno otežava globalni položaj. Smrt knjaza Danila obilježena je dozom kontroverze jer je ipak bila velika slučajnost da se atentator mogao sakriti od austrijske policije i doći do Kotora, gdje je boravio knjaz, tim prije što je atentator Kadić bio poznat policijskim vlastima, koje su ga nekoliko nedjelja ranije otjerale iz grada (Vukčević, 1948, pp. 266-267). Očigledno, smrt knjaza Danila kao autoritativne ličnosti, kako za Crnu Goru tako i za region, ne samo da nije previše pogodila Austriju već ni Rusiju.

Danila će zamijeniti njegov sinovac Nikola I Petrović, koji će se samo nekoliko dana nakon stupanja na prijesto pismom obratiti ruskom caru Aleksandru II riječima: „Po primjeru mojih predaka, ja držim za prvu i najsvetiju moju dužnost preporučiti se i predati mene i moj narod pod zakrilje vazdašnjeg visokog i moćnog pokroviteljstva Vašeg Veličanstva. Najmilostiviji gospodaru! Crna Gora i njeni vladatelji bili su i ostaće svagda veoma priznateljni svetoj pravoslavnoj Rusiji za silnu potporu i velika i neprekidna blagodjelanija koja nam je svugda ukazivala i sačuvala ne kroz stoletija" (Andrijašević & Rastoder, 2006, p. 83).

LJETOPIS CRNOGORSKI

Knjaz Nikola je odmah shvatio važnost Rusije u rješavanju „crnogorskog pitanja". Prve godine njegove vladavine obilježene su crnogorsko-turskim ratom, koji je došao kao posljedica širenja ustanka u Hercegovini. Ruska vlada, koja je pokušavala da kontroliše crnogorsku politiku u okruženju, energično je radila na tome da Crnogorce primora na održavanje mira (Andrijašević & Rastoder, 2006, p. 83). Crnogorsko-turski rat te 1862. godine završen je intervencijom Rusije kod velikih sila, čime je zaustavljen Omer-pašin pohod na Cetinje. Nakon završetka krize Rusija je predložila crnogorskom knjazu da ubuduće nacionalnu politiku usklađuje sa srpskom (Andrijašević & Rastoder, 2006, p. 84). Ovakav status Crne Gore bio je aktuelan narednih nekoliko godina do trenutka kada dolazi do promjene u vanjskopolitičkim prioritetima Srbije, nakon čega Crna Gora opet dobija na značaju za rusku politiku na Balkanu. Ruska podrška Crnoj Gori bila je od ogromne važnosti u vrijeme Velike istočne krize i crnogorsko-turskog rata (1876–1878), a Mirovnim ugovorom u San Stefanu marta 1878. godine Rusija je uspjela da natjera Tursku da prizna nezavisnost Crne Gore i da pristane na stvaranje velike Crne Gore (Andrijašević & Rastoder, 2006, p. 86). Nakon reakcije Velike Britanije, kojoj nije odgovarao Sanstefanski mirovni sporazum, velike sile su pristale na održavanje kongresa u Berlinu, nakon kojeg će Knjaževini Crnoj Gori konačno biti priznata državna nezavisnost. Prvi diplomatski zastupnik jedne strane zemlje koji je došao sa akreditivima na Cetinje bio je ruski poslanik Aleksandar Semjonovič Jonin, tadašnji ruski konzul u Dubrovniku (Andrijašević & Rastoder, 2006, p. 89). Crna Gora je imala povlašćeni status u ruskoj vanjskoj politici prema Balkanu do početka XX vijeka, kada dolazi do krize u odnosima zbog uspostavljanja boljih veza između Crne Gore i Italije. Krizu u odnosima između Crne Gore i Rusije najviše je podgrijavao ruski vojni agent u Crnoj Gori Potapov, u čijim dnevnicima su nađeni uglavnom negativni izvještaji o Crnoj Gori. U jednom takvom izvještaju Potapov izvještava da je knjažević Danilo, na dan odlučujuće rusko-japanske bitke kod Cušime, pio u zdravlje japanskog admirala Togoa (N. M. Potapov, 2003, p. 34) i njegove pobjede nad ruskom mornaricom. Knjažević Danilo, koji je zbog odsustva svog oca Nikole bio regent Knjaževstva, prethodno je odbio molbu ruskog otpravnika poslova da odloži svečanost otvaranja novog duvanskog (italijanskog) monopola (N. M. Potapov, 2003, p. 34). Krizi je dodatno doprinijela smjena na srpskom tronu i dolazak Karađorđevića na vlast u Srbiji, kada Crna Gora opet pada u drugi plan. Da bi povratio naklonost Rusije, kralj Nikola potpisuje vojnu konvenciju sa Rusijom 1910. godine, a dvije godine kasnije sedmi i posljednji put boravi u Rusiji, kada ga ruski car Nikolaj II imenuje za feldmaršala ruske vojske (Andrijašević & Rastoder, 2006, p. 93). Već iduće godine Rusija će favorizirati jaku slovensku državu na Balkanu. Naime, završetkom Balkanskog rata 1913. godine, ruska diplomatija je imala plan o prisajedinjenju Crne Gore Srbiji, detronizovanju kralja Nikole i stvaranju „Velike Srbije" (Andrijašević & Rastoder, 2006, p. 93). Dakle, narednih godina Rusija će intenzivnije nastaviti da radi na ukidanju Crne Gore, što se konačno i desilo održavanjem takozvane „Podgoričke skupštine" 1918. godine, kojom je, suprotno važećem Ustavu, ukinuta međunarodno priznata država Crna Gora a njena teritorija pripojena Srbiji. Desubjektiviziranu Crnu Goru, Srbija je, kao svoj sastavni dio, 1. decembra 1918. godine uključila u sastav novostvorene države jugoslovenskih naroda i zemalja – Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Šuković, n.d.) a kasnije i Kraljevine Jugoslavije do 1941. godine. Novim ustavom 1946. godine Demokratska Federativna Republika Jugoslavija mijenja naziv u Federativna Narodna Republika Jugoslavija i u njen sastav ulazi šest republika, među kojima i Crna Gora. Od ovog perioda do kraja Hladnog rata odnos na relaciji između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza biće obilježen napetostima u periodu 1948–1953. godine, nakon čega slijedi normalizacija odnosa, sa izuzetkom 1968. godine kada je Jugoslavija prilikom intervencije Sovjetskog Saveza u Čehoslovačkoj dala podršku ovoj zemlji.

Čak i površnim promatranjem istorijskog konteksta ruskih-crnogorskih odnosa uviđa se ista matrica, koja se „vrti" preko tri stotine godina. U osnovi ovog odnosa između Rusije i Crne Gore tokom čitavog perioda stajao je interes koji je uglavnom odgovarao i jednoj i drugoj strani. Dok je Crna Gora u ovom odnosu vidjela priliku za ostvarenje vjekovnog sna – faktičkog priznanja nezavisnosti, Rusija je u tome vidjela mogućnost da kontrolom „ratobornih" Crnogoraca kroz „otvorena pitanja" na Balkanu, a predstavljajući se kao nezaobilazan faktor, rješava svoje vanjskopolitičke ciljeve. Izreka Winston Churchill-a : „Istorija se ponavlja ali svaki put više košta", svoju punu potvrdu našla je u ovom odnosu Rusije i Crne Gore.

Manifestacije politike Ruske Federacije prema Zapadnom Balkanu nakon završetka Hladnog rata

Politika i dometi Ruske Federacije na Zapadnom Balkanu u periodu predsjedničkih mandata Borisa Jeljcina

Odmah nakon raspada Sovjetskog Saveza, događaja koji će četrnaest godina kasnije Vladimir Putin označiti kao „najveću geopolitičku katastrofu vijeka" (Putin, 2005), Jeljcinovoj administraciji prirodno se nametao zadatak „potrage za identitetom", mjestom i ulogom Rusije u međunarodnoj zajednici. Vođstvo Ruske Federacije, svjesno njenog položaja u međunarodnoj zajednici, akcenat vanjske politike stavilo je na jače povezivanje sa Zapadom, u prvom redu sa Sjedinjenim Američkim Državama. Međutim, neispunjena očekivanja u pogledu stvaranja velikoga strateškog partnerstva sa SAD i dobijanja ravnopravne uloge Rusije u međunarodnoj zajednici, kao i sve naglašenije unutrašnje kritike s obzirom na nerješavanje pitanja položaja Rusa u bližem inostranstvu (Čehulić-Vukadinović, 2010, p. 221), trasirali su pravce i ciljeve vanjske politike Ruske Federacije. Ovi pravci i ciljevi sadržani su u dokumentu „Koncept vanjske politike Ruske Federacije" (MID, Ruska Federacija, 1993). U navedenom dokumentu akcenat vanjske politike Ruske Federacije stavljen je na „oživljavanje" Rusije kao demokratske, slobodne države, na njeno puno i prirodno uključivanje u svjetsku zajednicu kao „velike sile", pozicije koju je Rusija imala kroz vjekove istorije, sa unikatnim geopolitičkim položajem, dovoljnom vojnom moći, značajnim tehnološkim, intelektualnim i etičkim potencijalom. Regionu Balkana gotovo da nije dat nikakav značaj, pa je bavljenje Zapadnim Balkanom bilo sporadično, uglavnom dezorijentisano i haotično, što će se najbolje očitavati u samom odnosu prema bosansko-hercegovačkoj i kosovskoj krizi.

Bosansko-hercegovačku krizu Ruska Federacija će u početku koristiti za približavanje stavovima Zapada u cilju prihvatanja Rusije kao strateškog i ravnopravnog partnera. Iz tog razloga Ruska Federacija je u prvoj polovini 1992. godine glasala za brojne rezolucije Vijeća sigurnosti UN, pa i za rezoluciju 757 o uspostavljanju sankcija SR Jugoslaviji. Integralni član SR Jugoslavije do 2003. godine bila je i Crna Gora, pa se odnos Ruske Federacije prema Crnoj Gori u ovom periodu ne može odvojeno posmatrati i predstavlja dio sveukupnih odnosa prema SR Jugoslaviji, u kojima je ipak dominantnu ulogu imao odnos prema Srbiji. Odluka ministra vanjskih poslova Kozirjeva da glasa za sankcije protiv SR Jugoslavije, proizvela je niz komentara nacionalistički nastrojene opozicije o „izdaji vjekovnog prijatelja Srbije za šaku američkih dolara". U odgovoru ministra Kozirjeva u Izvestiji od 8. juna 1992. godine, koji korespondira sa strateškim interesima Ruske Federacije, ruskoj ali i svjetskoj javnosti jasno je stavljeno do znanja u kom pravcu se kreće ruska vanjska politika. Tom prilikom on je naglasio da

LJETOPIS CRNOGORSKI

„ako bismo bezobzirno podržavali samo srpske nacionaliste-boljševike od svih Južnih Slovena, Ruska Federacija bi ostala u izolaciji i na Balkanu i u CSCE i u UN. Ne manje važno bi bilo što bi bila izdana sama Rusija. Na kraju krajeva, u Moskvi se danas konsoliduju iste snage kao i u Beogradu. Oni pokušavaju da nas potisnu u istu propast“ (Kozyrev, 1992, p. 1 i 4).

Međutim, bilo je i suprotnih mišljenja od Kozirjevljevog u samom ministarstvu vanjskih poslova, koja su bila posljedica inercije imperijalnog statusa Sovjetskog Saveza, ali u tom trenutku nijesu dolazila do izražaja. Takvo je bilo mišljenje Anatolija Adamišina, prvog zamjenika ministarstva vanjskih poslova od 1993. do 1994. godine, koje je nedavno izneseno u žurnalu „Russia in Global Affairs“. Prema Adamišinu, Ruska Federacija je trebala na Balkanu igrati svoju igru, baš kao i Njemačka (Adamishin, 2018). U istom tekstu, pod nazivom „The Yugoslav Prelude“, navodi se da su SAD shvatile da uloga glavnog arbitra za Balkan predstavlja „džekpot“ u balansiranju drugih otvorenih pitanja i da je za američkog predsjednika Clinton-a ta uloga bila atraktivna u cilju još jednog predstavljanja SAD kao jedine preostale supersile. U takvoj situaciji zadatak Rusije trebao je da bude sprečavanje oružane intervencije i podsticanje političkog rješenja krize kao alternative upotrebi sile, ali je u nekim ključnim momentima Rusija podlegla pritisku SAD. Prva takva greška, smatra on, napravljena je glasanjem za rezoluciju Vijeća sigurnosti UN u maju 1992. godine te se zapitao, u skladu sa ruskim nacionalnim interesom, koliko će te sankcije Rusiju da koštaju, a čak je imalo smisla pitati i Zapad kolika će biti njegova nadoknada za ruske gubitke. To svoje razmišljanje kasnije je testirao sa zamjenikom ministra vanjskih poslova Ruske Federacije Vitalijem Čurkinom, koji mu je potvrdio da nijedan ekspert u ministarstvu vanjskih poslova nije bio za sankcije protiv SR Jugoslavije, ali da javno to nijesu iskazivali (Adamishin, 2018). Iako predsjednik SR Jugoslavije Slobodan Milošević nije očekivao do zadnjeg momenta da će ga Rusija ostaviti, kako navodi Admišin, Rusija je naglo pristala na uvođenje sankcija (Adamishin, 2018).

Ovako oscilirajući vanjsko-politički stavovi usljed nepovoljnog unutrašnjeg socioekonomskog stanja u Ruskoj Federaciji bili su prisutni do 1993. godine i tzv. ustavne krize. Ova kriza je predsjedniku Ruske Federacije predstavljala signal da jačaju desničarske reakcionističke konzervativne snage, ali i da su takvi stavovi bliski i dijelu intelektualaca koji se ponovo nadahnjuju idejom panslavizma. Prema tome, za učvršćivanje Jeljcinove vlasti bila je neophodna promjena vanjske politike, a idealna pozicija za to je bila miješanje i nezavisniji, čak oštriji stav Rusije prema Zapadu u bosansko-hercegovačkoj krizi. Dakle, napori za regulisanje sukoba u Bosni i Hercegovini postajali su osnova ruske vanjske politike (Trapkov, 1997, p. 253). Oni su bili koordinirani s naporima zapadnih zemalja putem mehanizama Kontaktne skupine i Vijeća sigurnosti UN (Trapkov, 1997, p. 253). Učešće Rusije u Kontakt grupi doprinijelo je ublažavanju nekih stavova koji su se ticali Srbije, kao i odugovlačenju svih odluka, što je uvijek davalo vremensku prednost Srbiji, a posebno su odluke o eventualnoj intervenciji protiv bosanskih Srba bile odbijane (Biserko, 2008, pp. 283–284). Posredovanjem specijalnog ruskog predstavnika Vitalija Čurkina februara 1994. godine, bosanski Srbi su pristali na povlačenje svojih artiljerijskih trupa na 20 km od Sarajeva, a takva situacija shvatana je sa strane SR Jugoslavije kao pritisak isključivo na snage bosanskih Srba i žal zbog uspostavljanja novog svjetskog poretka u kojem nema Rusije kao velike sile. Ovo se moglo jasno uvidjeti iz izjave otpravnika poslova SR Jugoslavije u Moskvi Milana Roćena ruskom listu Kommersant: „pritisak na bosanske Srbe i prijetnje protiv njih nastavak su pogrešne ili naprotiv, namjerne politike vodećih zapadnih zemalja od samog početka jugoslovenske krize. Ovo je takođe posljedica kršenja globalne ravnoteže moći nakon pada Berlinskog zida, pada SSSR-a i promjena koje su se desile u istočnoj Evropi. Jedna snaga dobila je apsolutnu superiornost, a UN sve više postaje mehanizam za ostvarivanje ambicija ove moći. Posledni ultimatum NATO-a Srbima je manifestacija upravo ove politike“ (Roćen, 1994).

Međutim, stalno kršenje primirja i napadi bosanskih Srba na „sigurne zone“ pod zaštitom UN, stavljali su na iskušenje podršku Rusije, igrajući pritom na kartu ponosa Rusije kao velike sile koja neće dozvoliti jednostrano miješanje zapadnih sila u krizu. Ovakav stav takođe se očitavao iz istog intervjua jugoslovenskog diplomate u Moskvi koji je izražavao uvjerenje da se ruski predstavnici neće povući sa kursa koji podrazumijeva pronalaženje mirnog puta bez vojne intervencije NATO-a, iako u ovom pitanju ostaju sami na međunarodnoj sceni (Roćen, 1994).

Konačno, tragični sukob u Bosni i Hercegovini okončan je NATO operacijom nazvanom „Namjerna snaga“, odobrenom Rezolucijom 836 Vijeća sigurnosti UN. Vazdušni udari na vojne ciljeve snaga bosanskih Srba omogućili su prekid ratnih ofanzivnih operacija, te ponovno pokretanje mirovnih pregovora, koji su doveli do potpisivanja mirovnog sporazuma u Wright-Patterson vazduhoplovnoj vojnoj bazi u Deyton-u u američkoj državi Ohio. Rusija, koja je javno izražavala zabrinutost zbog napada NATO-a na položaje bosanskih Srba, kasnije je prihvatila da njene snage učestvuju u provođenju mirovne misije IFOR-a, što je bio veliki korak naprijed u saradnji Rusije sa NATO-om. Vojni zapovjedni aranžmani za ruske snage u IFOR-u dali su ruskim vojnim vlastima bolji pristup SACEUR-u, a time i više uticaja na planiranje i vođenje operacija koje uključuju ruske snage (Schulte, 1997). Istodobno sa ovim dešavanjima na prostoru Bosne i Hercegovine odvijaju se i pregovori oko pristupanja Rusije Programu Partnerstva za mir. Nakon potpisivanja Okvirnog dokumenta partnerstva, rusko rukovodstvo počinje borbu za specijalan, povlašćen položaj na sigurnosnom planu u odnosima sa Zapadom. Predsjednik Jeljcin je tražio specijalni ugovor sa NATO-om za Rusiju. Čelnici Sjevernoatlantskog saveza nijesu bili voljni nagraditi Moskvu nekim specijalnim statusom u okviru Partnerstva za mir (Čehulić-Vukadinović, 2010, p. 219). Želeći da ostvari svoj interes i dobije priznanje „specijalne sile“ u NATO-u, Rusija je dodatno pritiskala i kritikovala SAD i NATO zbog jednostrane akcije NATO avijacije protiv srpskih snaga u Bosni i Hercegovini radi zaustavljanja etničkog čišćenja u Goraždu. To je i bio razlog zašto ministar vanjskih poslova Kozirjev tokom aprila 1994. godine nije otputovao na potpisivanje programa pristupanja Rusije Partnerstvu za mir. Kada su uvidjeli da je NATO istrajan da onemogući dalju eskalaciju sukoba i omogući snagama UNPROFOR-a ulazak u Goražde, te da ga nikakav pritisak sa strane neće spriječiti u tome, Rusija je potpisala Individualni program Partnerstva za mir. U narednom periodu u vanjskoj politici Ruska Federacija je nastavila sa pristupom toplo-hladno u odnosu na politiku Zapada u sukobima u Bosni i Hercegovini, pokušavajući da sebi obezbijedi određene benefite, koje je koristila za unutrašnju upotrebu, budući da su duboka socioekonomska kriza i teškoće u tranziciji, zahtijevali finansijsku podršku MMF-a i Svjetske banke, što je bilo od odlučujućeg značaja za ponašanje Rusije u Vijeću sigurnosti (Biserko, 2008, p. 286).

Teška socioekonomska i politička kriza, koja je uslovila međunarodni pad Ruske Federacije, determinisala je pristup u vanjskoj politici Moskve, koji se, kada je Balkan u pitanju, ogledao u zaštiti srpskih interesa u bosansko-hercegovačkoj krizi u mjeri neophodnoj za ostvarivanje svojih nacionalnih ciljeva. Dakle, politika Ruske Federacije u ovom periodu koji se završava potpisivanjem Dejtonskog sporazuma 1995. godine oslikavala je periferni karakter ruskih interesa na teritoriji bivše Jugoslavije (Kurjak, 2000, p. 9).

Još očigledniji primjer nemoći Ruske Federacije da zbog nezavidne situacije na unutrašnjem planu

ostvari veću ulogu u rješavanju nekog otvorenog pitanja, očitovao se tokom kosovske krize. Otvoreni sukobi između srpskih vojnih i policijskih snaga i snaga kosovskih Albanaca na Kosovu i Metohiji prijetili su tokom 1998. godine da prerastu u ozbiljnu humanitarnu krizu sa nesagledivim posljedicama. Uprkos svim pokušajima i pritiscima na zaraćene strane, nije se uspjelo doći do rješenja mirnim putem. Posljednji od takvih pokušaja bila je konferencija u francuskom dvorcu Rambouillet pod pokroviteljstvom Kontakt grupe, u kojoj se nalazio i član Ruske Federacije Boris Majorski. Nakon sedamnaest dana bezuspješnih pregovora uslijedila je akcija NATO snaga prema SR Jugoslaviji. Vojna intervencija NATO-a u SR Jugoslaviji, izvedena sa ciljem regulisanja regionalnog međuetničkog konflikta, prva na evropskom tlu posle pedeset godina postojanja ove Alijanse, pokazala se kao dvostruka opasnost za ruske strateške interese. Ruska vladajuća elita, ali i javnost, „strahovali" su od povratne reakcije ove intervencije na unutrašnju nestabilnost zemlje, ali i zbog sigurnosti „spoljnih" granica. Još od rata u Bosni i Hercegovini u ruskim političkim i vojnim krugovima postoji veliki strah da separatistički pokreti na Balkanu ne postanu uzor sličnim (a i mogućim) tendencijama unutar ruske države (Kurjak, 2000, p. 9).

Tokom akcije NATO-a ruska diplomatija je imala motiv da kroz aktivnu ulogu u političkom rješavanju ovog sukoba dobije na međunarodnom priznanju u vidu nezaobilaznog faktora pri donošenju odluka. Međutim, različita interpretacija dešavanja na Kosovu u odnosu na Zapad, jeste sve što je ruska vanjska politika mogla da postigne u tom trenutku. Pored „emocionalne drame" premijera Primakova, iskazane u vidu „okretanja" aviona iznad Atlantika i otkazivanje posjete Washingtonu kada su otpočele vojne NATO operacije nad SR Jugoslavijom, sve akcije Ruske Federacije bile su simboličkog karaktera, prožete realnošću da ne zauzima tako važno mjesto u novom svjetskom poretku. Ovakav stav o ulozi Rusije u rješavanju kosovskog problema imao je bivši ministar vanjskih poslova Ruske Federacije Andrej Kozirjev izjavivši za srpski nedjeljnik Vreme:

„Rusija je danas na međunarodnoj sceni poput siromašnog rođaka koga delikatni bogati rođaci nastoje, po mogućnosti, da ne uvrijede, da ga trpe, ali ga u suštini ignorišu. Uvjeren sam da u rješavanju pitanja nanositi ili ne nanositi udare Srbiji ruski prigovori, ma kako odlučnim tonom se iznosili, nisu imali nikakvu ulogu" (Kozirjev, 1999).

Na odluke NATO-a nakon pokretanja akcija prema SR Jugoslaviji, nije mnogo uticao ni govor ruskog ambasadora pri Ujedinjenim narodima Sergeja Lavrova 24. marta 1999. godine tokom zasjedanja Vijeća sigurnosti Ujedinjenih naroda (United Nations Security Council, 1999). Izrazivši ogorčenje, on je osudio napade protiv SR Jugoslavije, navodeći da je došlo do kršenja povelje Ujedinjenih naroda, te da se mora prihvatiti ozbiljna odgovornost za napade koji su izvedeni bez odobrenja Vijeća sigurnosti UN. Dalje izlaganje obilovalo je sličnim konstatacijama o kršenju međunarodnog prava, ali bez realnih namjera i mogućnosti kontramjera Ruske Federacije kao odgovora na NATO reakciju prema SR Jugoslaviji. Sve što je Ruska Federacija napravila kao reakciju na NATO djelovanje po ciljevima u SR Jugoslaviji, bilo je povlačenje svog ambasadora iz Brisela koji je bio akreditovan pri NATO i odbijanje ratifikacije ugovora START 2, koji je imao veću važnost za Rusiju nego za SAD. Međutim, pokazalo se da su to sve bili taktički potezi jer je ovaj sporazum potpisan samo godinu dana kasnije (Biserko, 2008, p. 285). Dakle, u uslovima teške socioekonomske krize u državi, Ruska Federacija se odlučila za „dvostruku ulogu", koja se, sa jedne strane, oslikavala u verbalnom podržavanju Srbije u ovoj krizi, a sa druge, u održavanju krucijalno važnih odnosa sa međunarodnim finansijskim organizacijama, drugim institucijama i državama koje su joj bile neophodne za ostvarivanje sopstvenih ciljeva.

Tezu o dvostrukoj ulozi Ruske Federacije u kosovskoj krizi iznio je Zbigniew Brzezinski u svjedočenju u Senatu pred Komitetom za vanjske poslove. U svom viđenju akcentirao je ponašanje Rusije tokom sukoba na Kosovu, ističući neke uvjerljive indicije koje pokazuju da je po srijedi bio rusko-srpski dogovor (Brzezinski, 1999). Po Brzezinskom, postoje tri faze ruske politike prema kosovskoj krizi. Prva faza uključuje emocionalnu i gotovo instinktivnu solidarnost sa Srbijom, uz obećanje pomoći Srbiji, što potkrepljuje zahtjevom Dume za pomoć SR Jugoslaviji ako NATO pokrene napade. Tokom ove početne faze postojale su glasine, kako Brzezinski navodi u svjedočenju, da je ruski kontingent „volontera" otišao da se bori na srpskoj strani. Zapadni obavještajni izvori izvijestili su da je neka ruska vojna oprema dostavljena Srbima i da im je ruska vojska pružala savjete tokom akcije NATO-a. Ruski pristup ovoj krizi elaboriran je u novinama „Nezavisimaya gazeta", u tekstu od 25. marta 1999. godine u kojem se navodi kako je Rusiji u interesu dopustiti da se „Sjedinjene Države i NATO sa svojim dementnim zapadnim i istočnoeuropskim članovima uvuku što dublje u balkanski rat", te da će akcija NATO-a na Kosovu inicirati pad američkog globalnog carstva. Druga faza, prema Brzezinskom, počela je kada su u Ruskoj Federaciji shvatili da je NATO jedinstven i da neće odustati od napada. U tim trenucima Rusija je počela da prilagođava svoj stav kako bi bila dio odluka zajedno sa Zapadom. Treća, kritična faza završena je Miloševićevim prihvatanjem svih zahtjeva NATO-a za povlačenje srpskih snaga sa Kosova, nakon plana koji su mu predstavili specijalni emisar ruskog predsjednika Viktor Černomidin i Martti Ahtisaari specijalni predstavnik UN.

Sa druge strane, u periodu kada kriza na Kosovu uzima maha, Senat SAD ratifikuje odluku Clinton-ove administracije o proširenju NATO-a zemljama Višegradske skupine, dok se istovremeno u Ruskoj dumi organizuju partije koje zastupaju mišljenje da takav potez, u stvari, predstavlja prikriveni zapadni imperijalizam koji će ugroziti Rusiju. Ovo navodi na razmišljanje da iza žestokih ruskih reakcija nije bila sama kosovska kriza nego nezadovoljstvo Ruske Federacije zbog strategije daljeg širenja NATO-a na Istok, do samih njenih granica.

Kosovska kriza, dakle, označila je povratak u prešnje stanje nepovjerenja u odnosima Rusija–NATO i strah Rusije da ovakav pristup NATO-a može biti način rješavanja svih otvorenih pitanja u svijetu, pa i na prostoru nekadašnjeg Sovjetskog Saveza. Strah od podređenosti moći Zapada, prvenstveno SAD, proizvodio je retoričku oportunističku ulogu Ruske Federacije u odnosu na politiku Zapada prema kosovskoj krizi, koja je, sa jedne strane, davala šansu Rusiji da se, kroz ulogu mirotvorca, kao činilac donekle vrati na međunarodnu scenu, a sa druge strane, da bude iskorišćena za unutrašnje političke beneficije i jačanje određenih partijskih i vojnih struktura.

Politika Ruske Federacije prema Crnoj Gori u periodu obnove njene nezavisnosti i nakon toga

Početkom novog milenijuma SR Jugoslavija je praktično postojala samo na papiru, odnosno države koje su je sačinjavale bile su umnogome nezavisne jer su imale različite valute, sopstvenu policiju, carine i mnoge druge institucije svojstvene samostalnim državama. Dok je Crna Gora polako „tabala" svoj put prema nezavisnosti, postojala je bojazan vodećih država svijeta da ta težnja Crne Gore može dovesti do nove destabilizacije regiona, koja bi mogla nastupiti koju godinu kasnije nakon kosovske krize. Zato je, između ostalog, u prvom vanjskopolitičkom dokumentu „Konceptu vanjske politike Ruske Federacije", koji je odobren od „novomilenijumskog" predsjednika Rusije Vladimira Putina, definisano „fundamentalno važno očuvanje integriteta SR Jugoslavije i suprotstavljanje podjeli ove države usljed preveniranja mogućeg panbalkanskog sukoba sa nesagledivim posljedicama" (The President of the

Russian Federation, 2000). Istodobno, EU i SAD su, sa izvjesnim iznenađenjem, primili prijedlog crnogorske vlade da se odnosi Crne Gore i Srbije ubuduće uspostave na bazi dvije nezavisne i međunarodno priznate države, koje bi stvorile međusobni savez. Ambasadori zapadnih zemalja u Beogradu, visoki predstavnici EU, najzad – i tako važna međunarodna ličnost kakva je predsjednik Francuske Republike, u više navrata su ponovili da žele „demokratsku Crnu Goru u demokratskoj Jugoslaviji“ (Darmanović, 2001, p. 17). Diplomatski i svaki drugi pritisak na Crnu Goru očitavao se kroz uzdržaniji stav prema predsjedniku Crne Gore Milu Đukanoviću, koji je do tada bio ključni oslonac Zapada u pokušaju demokratizacije SR Jugoslavije. Slika takvog odnosa formirana je prilikom posjete Đukanovića Washingtonu početkom 2001. godine, kada je državni sekretar Colin Powell izbjegao susret sa njim opravdavajući takav postupak željom da se ne miješa u izborni proces u Crnoj Gori (Darmanović, 2001, p. 18). Druga važna forma političkog uslovljavanja bilo je nastojanje, prvenstveno EU, da se utiče na proces pregovora između Crne Gore i Srbije, kao i na uslove eventualnog referendumskog pitanja postavljajući standarde koji su iznad uobičajenih u demokratskim zemljama ili poznatih u praksi (Darmanović, 2001, p. 18).

Iako je crnogorska vanjska politika u periodu kada je ruskom vanjskom politikom rukovodio Jevgenij Primakov, ostvarila zavidne rezultate u približavanju svojih stavova o nezavisnosti stavovima Moskve, oprezniji stav EU i SAD, te odnos Ruske Federacije u novom milenijumu prema Balkanu i promjena režima u Beogradu, značili su da Crna Gora mora sačekati sa svojim zahtjevom za održavanje referenduma o nezavisnosti. O tome govori i generalni konzul Ruske Federacije u Podgorici:

„U uslovima unutar političkog popuštanja koje se pojavilo, crnogorski rukovodioci su se uzdržali od brzopletih koraka ka demontiranju jugoslovenske Federacije. U toku susreta sa njima prvi zamjenik ministra inostranih poslova Rusije A. A. Avdejev, koji je 18. januara 2001. u Podgorici rukovodio ceremonijom otvaranja Generalnog konzulata Rusije, obratio je pažnju na neophodnost odmjerenog, odgovornog pristupa prema situaciji u Republici i njenog uticaja na stabilnost regiona u cjelini“ (Bičkov, n.d.).

Donošenjem Ustavne povelje Državne zajednice Srbije i Crne Gore, 4. februara 2003. godine, prestala je da postoji SR Jugoslavija. Novostvorena država imala je jednu stolicu u UN, ali je svaka od republika imala sopstvenu carinu, ekonomsku i finansijsku politiku. Ambasadorska mjesta u važnim svjetskim centrima podijeljena tako da je Crnoj Gori pripalo mjesto ambasadora u Moskvi, Londonu i New Yorku, dok je Srbija dobila Washington , Pariz i Berlin. Crnogorci su i u bivšoj Jugoslaviji često pokrivali poziciju ambasadora u Moskvi počev od prvog poslijeratnog ambasadora Vladimira Popovića, preko Veljka Mićunovića i Marka Orlandića, pa se može reći da je to bio nastavak tradicije. Formiranjem Državne zajednice Srbija i Crna Gora, postalo je moguće govori o rusko-crnogorskim odnosima kao posebnom činiocu rusko-srpsko-crnogorske saradnje, te je počeo da se razvija aktivan rusko-crnogorski političko-ekonomski dijalog (Bičkov, n.d.). Upravo ovu činjenicu crnogorska politička elita je iskoristila da nanovo strateški približi Ruskoj Federaciji stavove o nezavisnosti Crne Gore. Prihvatanje tih stavova od strane Ruske Federacije značilo je promjenu u politici Rusije prema Balkanu, a što je na neki način nagoviješteno tokom prve posjete predsjednika Vlade Crne Gore Mila Đukanovića Moskvi sredinom jula 2003. godine kada je imao susret sa ministrom inostranih poslova Igorom Ivanovim. Međutim, za konačan stav o ovom pitanju neophodno je bilo pridobiti podršku „donosioca odluka“, predsjednika Vladimira Putina. To nije bilo jednostavno niti lako imajući u vidu činjenicu da iza vladavine Vladimira Putina stoji takozvano „silovik krilo“ Kremlja, uticajano društvo tajnih službi i vojnih činovnika. Ali, tragični događaji u Srbiji 2003. godine, te odnos predsjednika Vlade Srbije Vojislava Koštunice prema važnim demokratskim pitanjima i „racionalnost“ Vladimira Putina pri donošenju odluka, dali su povoda razmišljanju da Crne Gora može imati podršku Rusije za svoju namjeru. Čini se pak da je racionalnost predsjednika Putina bila vezana za ekonomski interes Ruske Federacije, prije svega kroz interesovanje za procese privatizacije velikih preduzeća u Crnoj Gori, kakav je bio Kombinat aluminijuma Podgorica, koji je generisao gotovo polovinu izvoza Crne Gore. Ovakav stav dobiće potvrdu u usmenoj poruci Vladimira Putina Milu Đukanoviću koju mu je 17. marta 2004. godine prenio zamjenik ministra inostranih poslova S. S. Razov. U njoj se posebno ističe da se:

„u Rusiji pridaje izuzetan značaj odnosima sa Republikom Crnom Gorom i Državnom zajednicom Srbija i Crna Gora u cjelini. Oni se oslanjaju na viševjekovnu tradiciju uzajamnih veza, duhovno i kulturno srodstvo naroda naših zemalja... U okviru međudržavnih odnosa Rusije i Srbije i Crne Gore, namjeravamo da razvijamo svestrane veze sa Crnom Gorom, prije svega u ekonomskoj sferi. Perspektivni pravci za uzajamno povoljnu saradnju mogli bi da postanu energetski i metalurški kompleks, učešće ruskog kapitala u privatizaciji industrijskih i drugih objekata. Investitori iz Rusije zainteresovani su za realizaciju zajedničkih projekata u turističkoj sferi. Smatramo da za aktiviranje rusko-crnogorskih odnosa postoje svi neophodni uslovi“ (Bičkov, n.d.).

Krajem septembra 2004. godine predsjednik Vlade Crne Gore Milo Đukanović sreśće se sa predsjednikom Rusije Vladimirom Putinom u Kremlju, pri čemu će posebna pažnja biti posvećena učešću ruskih kompanija Rusal i Sual u privatizaciji Kombinata aluminijuma u Podgorici. Zanimljivo je da se u srpskoj štampi govorilo o privatnoj posjeti crnogorskog premijera Đukanovića i da je u Moskvi vijest o posjeti prenio samo list "Kommersant", za koji se vjerovalo da ima bliske relacije sa određenim krugovima bliskim vrhu crnogorskog rukovodstva. Tokom ovog susreta u Moskvi za kopredsjedavajuće budućeg međuvladinog Komiteta za trgovinsku, naučno-tehničku i ekonomsku saradnju biće predloženi tadašnji ambasador SCG u Rusiji Milan Roćen i ministar za vanredne situacije Ruske Federacije Sergej Šojgu. Protokol o radu pomenutog komiteta podrazumijevao je da se nakon ostvarenja crnogorske nezavisnosti sjednice održavaju svake godine u drugoj državi. Međutim, rad Komiteta u narednim godinama stvoriće dozu kontroverze s obzirom na činjenicu da sjednice nijesu održavane od oktobra 2011. godine i na probleme u poslovanju Kombinata aluminijuma Podgorica, usljed kojih je fabrika uvedena u stečaj. Dakle, većinski paket akcija Kombinata aluminijuma nalazio se od 2005. godine „u rukama“ Rusala, jedine kompanije sa kojom je crnogorska vlada pregovarala i sa kojom je sklopljen ugovor klasifikovan kao poslovna tajna (Wood, 2006). Sličan model kojim je Rusija kroz sticanje ekonomskih benefita davala podršku u međunarodnim relacijama predstavlja primjer kupovine većinskog kapitala Naftne industrije Srbije od strane ruskog giganta Gasproma. Navedenom kupovinom ne samo da je obavljena kupoprodajna transakcija već je Beograd ovim, za Moskvu povoljnim sporazumom, kako je ruski dnevnik Kommersant tvrdio, platio rusku podršku na međunarodnoj političkoj sceni, tj. podršku za pitanje Kosova (Meyer-Feist, 2008). Dmitrij Medvedev, tada još kandidat za najviši položaj u ruskoj državi, protumačio je ugovor „u suštini kao element moralne i ekonomske podrške Srbiji, koja je zbog zapadnih težnji suočena s problemom da Kosovu otvori put do nezavisnosti“ (Reljić, 2009, p. 29).

Dakle, Ruska Federacija je kroz opisane slučajeve zatvorenih kanala komuniciranja, sa jedne strane, uvodila zemlje Zapadnog Balkana u sferu ekonomske zavisnosti, a sa druge, pokušavala da, kroz upotrebu energetike u vanjskoj politici, vrati svoj značaj nezaobilaznog međunarodnog faktora u otvorenim pitanjima u svjetskoj politici.

U aprilu 2005. godine predsjednik Vlade Crne Gore Milo Đukanović, najaviće održavanje referenduma o državno-pravnom statusu Crne Gore, koristeći klauzulu o referendumu za nezavisnost sadržanu u Beogradskom sporazumu. EU se nije mogla protiviti rješenju kome je, tokom utvrđivanja Beogradskog sporazuma, i sama doprinijela, te se aktivno uključila u potragu za zakonskim modelom po kojem bi se referendum u Crnoj Gori održao (Darmanović, 2006, p. 16). Nakon utvrđivanja preporuka Komisije za demokratiju putem prava (Venecijanska komisija Savjeta Evrope) o kvalifikovanoj većini koja bi bila prihvatljiva za obje strane, bilo je jasno da se u stvorenoj napetoj atmosferi „suprotstavljene strane" ne mogu dogovoriti o pitanju nezavisnosti. Zato je i imenovan specijalni izaslanik za praćenje referenduma o nezavisnosti, ambasador Miroslav Lajčak, koji je pred suprotstavljene blokove iznio preporuku EU da većina za odluku bude 55% od broja izašlih birača, te da će ovaj procent najbolje odražavati stanje na terenu i nikome neće davati prednost. Na ovaj način Crnogorci su prvi put u istoriji izbornih procesa bili svjedoci fenomena da „većina" nije polovina plus jedan glas od broja izašlih glasača, već je većina 55% posto. Nakon napornih pregovora prihvaćen je ovakav izborni model, koji nikada do tada, a pokazaće se ni kasnije, nije primijenjen u demokratskoj praksi. U diplomatskim krugovima se tada pojavila informacija da je ministar vanjskih poslova Ruske Federacije Sergej Lavrov imao odlučujući uticaj na crnogorske independističke partije da prihvate neprincipijelne uslove za održavanje referenduma. Ako je ovu ideju Javijera Solane i prihvatio, Sergej Lavrov je kasnije odbio da nanovo interveniše kod crnogorskog rukovodstva kako bi ono prihvatilo prijedlog za odlaganje održavanja referenduma. Crna Gora će obnoviti svoju nezavisnost 21. maja 2006. godine, a Ruska Federacija će biti treća država koja će je priznati.

Čvrsto uvjeren u ispravnost ovakvog strateškog pristupa, da kroz ekonomske investicije, koristeći neosporan uticaj u velikim ruskim kompanijama, ostvari politički uticaj van granica svoje zemlje, Vladimir Putin je i narednih godina težio podizanju ugleda Ruske Federacije i ostvarivanju multipolarne strukture međunarodnih odnosa. Potvrde ovakvog pristupa ruskog predsjednika kada je Crna Gora u pitanju, uslijedile su desetak godina kasnije kroz izjave zvaničnika o specijalnoj ulozi Olega Deripaske u podršci za održavanje referenduma o nezavisnosti Crne Gore. Ambasador SAD u Srbiji i Crnoj Gori u vrijeme ovih dešavanja Michael Polt izjavio je da je kupovina Kombinata aluminijuma Podgorica od strane Olega Deripaske „bio dio širih nastojanja da se utvrdi što će biti budućnost Crne Gore i ko će držati glavne ekonomske i političke poluge" (Forrest, 2017). Uloga Moskve u obnavljanju crnogorske nezavisnosti prepoznata je i od EU. Predsjedavajući Evropske komisije Jose Manuel Barroso apostrofirao je u zajedničkoj izjavi nakon EU – Rusija samita konstruktivnu ulogu Rusije u pogledu pitanja Crne Gore, navodeći da je Crna Gora dobar primjer kako unaprijed dogovorene odluke dovode do demokratskog rješenja. U narednim godinama pokazaće se da je jedna od osnovnih karakteristika ovakvog aranžmana bila ekonomska zavisnost Crne Gore o Ruskoj Federaciji, koja je pored metalske industrije imala svoje interese i u turizmu.

Nakon obnove nezavisnosti Vlada Crne Gore je iste godine definisala integracije u euroatlantske strukture kao jedan od vanjskopolitičkih prioriteta, smatrajući da ovaj sigurnosni okvir doprinosi jačanju mira i stabilnosti u zemlji i regionu, što je posebno važno uzimajući u obzir dešavanja tokom devedesetih godina prošlog vijeka. U skladu sa tako definisanim ciljevima, Crna Gora je postala članica Partnerstva za mir 2006. godine, dok je Misiju pri NATO uspostavila 2007. godine. Pitanje euroatlantskih integracija Crne Gore u narednom periodu biće jedno od otvorenih pitanja koje će opterećivati odnose sa Ruskom Federacijom. Međutim, ti odnosi će i dalje biti kvalitetni, što potvrđuje i izjava ministra vanjskih poslova Crne Gore Milana Roćena, data prilikom njegove prve posjete u tom svojstvu Ruskoj Federaciji:

„Uprkos strateškoj orijentaciji Crne Gore, odnosi sa Rusijom će uvijek biti među glavnim pravcima naše strateške vanjskopolitičke strategije. Niko ne može da zamijeni mjesto Rusije – ni Evropska unija, ni NATO. Ovo nisu prazne riječi. O tome svjedoči nivo naših političkih odnosa i kontakata, a to ukazuje i interesovanje za saradnju" (Roćen, 2007).

Na isti način, ističući izuzetno dobre odnose između dvije zemlje, u svim izjavama ruskih zvaničnika preovladavaće mišljenje da Rusija ne vidi smisao u širenju NATO-a, ali pristupanje će se smatrati unutrašnjim pitanjem Crne Gore.

Priznanje nezavisnosti Kosova početkom oktobra 2008. godine predstavljalo je još jednu tačku neslaganja između Crne Gore i Ruske Federacije u periodu nakon obnove crnogorske nezavisnosti. Dva dana pred samo priznavanje Kosova, predsjednik Vlade Crne Gore Milo Đukanović imao je telefonski razgovor sa ruskim ministrom vanjskih poslova Lavrovom. Department za informacije i štampu Ministarstva inostranih poslova Rusije objavio je tim povodom da su, pored izraženog „zadovoljstva dostignutim nivoom i dinamikom rusko-crnogorskih odnosa", u njihovom razgovoru razmatrani i neki međunarodni izazovi. Očigledno, tema razgovora bila je informisanje Ministarstva inostranih poslova Rusije o odlučnoj namjeri Vlade Crne Gore da prizna nezavisnost Kosova. Vijest o zvaničnom priznanju Kosova od strane Crne Gore u ruskim nacionalističkim krugovima dočekana je sa negodovanjem, pa je Jelena Guskova, rukovodilac Centra za izučavanje savremene balkanske krize Instituta za slavistiku Ruske akademije nauka, u intervjuu za RIA Novosti izjavila: „Crnogorsko priznanje nezavisnosti Kosova i Metohije je dokaz da ta država nije nezavisna u svojoj spoljnjoj politici i ostvaruje je pod protektoratom drugih država" (Guskova, 2010). Po njenim riječima, „to je protektorat, prije svega USA i NATO, koji su toj državi obećali skoro članstvo u Sjeverno-atlantskom bloku i prijem u EU" (Guskova, 2010). Ona je smatrala da je Crna Gora priznavanjem Kosova napravila veliku grešku, koja će biti signal za sljedeća proglašenja suvereniteta i teritorijalnog drobljenja Balkana. Oprečan stav Ruske Federacije o priznanju Kosova u odnosu na Crnu Goru bio je posljedica ostvarivanja ruskog interesa za kontrolisanje energetskih puteva preko Kavkaza i u tom smislu izjednačavanja kosovskog slučaja sa priznavanjem Južne Osetije, čije je odvajanje od Gruzije priznala jedino Ruska Federacija.

U narednom periodu bilateralni odnosi Crne Gore i Ruske Federacije bili su veoma dobri, naročito u vrijeme predsjedničkog mandata Dmitrija Medvedeva, koji je imao drugačiju viziju međunarodnih odnosa i nije iskazivao negativan stav prema crnogorskoj opredijeljenosti za euroatlantske integracije. Novi Koncept vanjske politike Ruske Federacije, odobren 2008. godine od predsjednika Medvedeva, daje potvrdu ovakvog stava jer se u navedenom dokumentu ovaj region pominje u kontekstu otvorenosti Rusije za daljnje širenje pragmatične i međusobno poštujuće saradnje sa državama središnje, istočne i jugoistočne Europe, uzimajući u obzir iskrenu spremnost da to učini sa svakom od njih (President of Russia, 2008).

Odnos Ruske Federacije prema NATO integracijama Crne Gore u kontekstu pokušaja širenja svog uticaja na globalnom nivou

Prve korake na širenju svog globalnog uticaja Ruska Federacija preduzela je nakon modernizacije vojnih snaga, poznate kao „New Look", čija je osnovna karakteristika predstavljala mogućnost upotrebe sofisticiranih, asimetričnih, ne-kinetičkih sposobnosti, tj. nevojnih sredstava u postizanju političkih i strateških

ciljeva (Defense Intelligence Agency, 2007). Aktivnija primjena ovih sofisticiranih metoda u cilju širenja globalnog uticaja Rusije na štetu SAD i drugih zapadnih zemalja uzela je maha nakon ponovnog dolaska Vladimira Putina na poziciju predsjednika Ruske Federacije 2012. godine (Stronski & Sokolsky, 2017, p. 2). Jedna od zona širenja uticaja koja nema dominantno mjesto u tom smislu, ali je veoma pogodna, jeste i nestabilno područje Balkana. Ova regija, kojoj pripada najveći dio bivšeg jugoslovenskog prostora, predstavlja povoljnu priliku za promociju ruske strategije koja podrazumijeva upotrebu otvorenih međunarodnih pitanja u cilju ostvarivanja svojih interesa.

Proces pristupanja Crne Gore NATO-u predstavljao je idealno mjesto za primjenu nove ruske strategije koja za cilj ima da oslabi sigurnosno-političke euroatlantske institucije, uzdrma euroatlantsko jedinstvo i u krajnjem – spriječi dalje širenje NATO-a. Ovaj proces pristupanja politički stratezi Ruske Federacije željeli su predstaviti u međunarodnoj javnosti kao otvoreno pitanje za čije je rješenje potreban konsenzus velikih sila, u čemu su vidjeli ulogu Rusije.

Iako je zvaničan stav Ruske Federacije o NATO članstvu Crne Gore do septembra 2015. godine bio da je „izbor Crne Gore suvereni izbor koji će Ruska Federacija poštovati“ (Služba za odnose sa javnošću Vlade CG, 2015), kasnije će se pokazati da ovakav stav nije bio u skladu sa stvarnim namjerama Rusije, koje će vrhunac imati u dešavanjima tokom održavanja parlamentarnih izbora u Crnoj Gori 2016. godine.

Nekoliko mjeseci prije ministarskog sastanka NATO-a u decembru 2015. godine, kada je postalo očito da će Crna Gora dobiti pozivnicu za NATO, održani su opozicioni protesti na ulicama Podgorice. Kampanja koja je prvobitno naglašavala neophodnost održavanja prijevremenih izbora pretvorila se u svojevrsnu javnu anti-NATO kampanju, čija je namjera generalno bila predstaviti proteste kao opšte i pokazati Zapadu da Crna Gora ne želi ući u NATO.

Svoje učešće u ovim akcijama uzeli su Srpska pravoslavna crkva, brojne ruske medijske kuće instalirane u Beogradu, odakle su imale nesmetan pristup Podgorici, društvene mreže i mnoge nevladine organizacije koje su insistirale na vojnoj neutralnosti i održavanju referenduma o članstvu Crne Gore u NATO. Insistiranje na neutralnosti Crne Gore predstavljalo je samo drugo ime za „bolju povezanost s Rusijom“, jer nijedan od aspekata bilo kojeg oblika neutralnosti: stalnog, međunarodno pravnog slobodno izabranog, nametnutog ili vojnog, Crna Gora nije mogla ispuniti iz jednostavnog razloga – nemogućnosti samoodbrane.

Akcije ove politike u potpunosti su otkrivene u oktobru 2016. godine tokom predizborne kampanje za parlamentarne izbore u Crnoj Gori. Na sami dan parlamentarnih izbora kampanja je uzela takve razmjere da su posredstvom Vibera i WhatsApp od „nepoznatog pošiljaoca“ građani Crne Gore dobili poruke sa elementima govora mržnje, budući da je akcenat stavljen na pripadnike manjina (Bošnjaci i Albanci), što je rezultiralo odlukom Agencije za elektronske komunikacije i poštansku djelatnost da zabrani upotrebu ovih aplikacija u određenom vremenskom intervalu (EKIP, 2016). Krajnji rezultat takve kampanje, koja je duboko podijelila crnogorsko društvo, bili su neredi na ulicama Podgorice s ciljem pokretanja procesa nasilnog preuzimanja vlasti i skretanja Crne Gore sa kursa euroatlantskih integracija. Posljedice tih akcija u Crnoj Gori trebale su ujedno i da obeshrabre donositelje odluka u NATO-u u pogledu proširenja na Zapadni Balkan, ali i da stvore sličan osjećaj u vezi s euroatlantskim integracijama kod susjednih država iz regije, Makedonije, Bosne i Hercegovine, Kosova, a posebno Srbije.

Crnogorske tužiteljske vlasti identifikovale su nacionalističke srpske i ruske strukture kao organizatore ovih nestabilnosti, a dva ruska agenta vojne obavještajne službe GRU kao ključne faktore operacija. Jedan od ovih agenata je već imao istoriju sličnih

aktivnosti: posljedica otkrića njegove uključenosti u obavještajne djelatnosti u Poljskoj bila je proglašenje za „personu non grata“. Novinar „Sky News“ Alistair Bunkall opisao je u svom članku ovo otkriće kao „posljednji komad u slagalici“ ruske veze sa organizacijom državnog udara na dan parlamentarnih izbora u Crnoj Gori u oktobru 2016. godine (Bunkall, 2017). Sličnu potvrdu o umiješanosti ruske obavještajne službe dao je i Dobrohotov, urednik „Insajdera“, ruske publikacije koja je u saradnji sa istraživačkom grupom Bellingcat objavila otkriće da je agent GRU preko Western Uniona poslao novac grupi u Srbiji koja je osumnjičena za pokušaj državnog udara u Crnoj Gori (The Senate Armed Services Committee, 2017) (Radio Slobodna Evropa, 2018), te da je koristio adresu vojne obavještajne službe GRU na nalogu za isporuku.

Danas se u Crnoj Gori vode dva sudska procesa, jedan za planiranje državnog udara u Crnoj Gori, a drugi za pranje novca upotrijebljenog za finansiranje izborne kampanje političkih partija koje su uzele učešće u organizaciji državnog udara tokom izbornog dana. Na ovaj način, koristeći sofisticirane hibridne metode u ostvarivanju uticaja, za sada još zvanično neosuđene nacionalističke strukture bliske određenim obavještajnim krugovima u Ruskoj Federaciji, namjeravale su skrenuti Crnu Goru sa puta euroatlantskih integracija i obustaviti dalje širenje NATO-a na prostor Zapadnog Balkana. Ulaskom Crne Gore u NATO, Ruska Federacija je izgubila dio sfere svog uticaja i samim tim dio svojih moći koje je imala u ovom dijelu svijeta, ali je pokazala da će ubuduće koristiti svaku ukazanu priliku da ostvari drugačiju raspodjelu moći u strukturi međunarodnih odnosa.

Zaključak

Ovim radom potvrđena je početna teza da je osnova za oblikovanje politike Ruske Federacije na Zapadnom Balkanu ruski nacionalni interes, koji se mijenjao i dobijao oblik koji je odgovarao određenom vremenskom trenutku u kojem su se nalazile ove države. Da bi slika ruske politike prema ovom regionu bila jasnija, najprije su opisani neki od faktora koji su uticali na determinisanje ove politike. Iz analiza faktora kao što su geografija, religija, istorija i slovenski identitet, uvjerili smo se da se interes kao vezivno tkivo provlači kroz čitav period ovih odnosa, te da je svaki pokušaj oslanjanja Crne Gore na neku drugu veliku silu proglašavan izdajom bratskog slovenskog naroda. U tim periodima ruska strana je često zauzimala ponižavajući odnos prema crnogorskim vladarima, koji je u ekstremnim situacijama poprimao i zavjerenički oblik. Ovim je jasno pokazano da partnerstvo dvije nacije nesrazmjerne po snazi i prestižu u sistemu međunarodnom odnosa, neće dati ravnomjernu raspodjelu koristi, već će velika sila uvijek koristiti egzistencijalne izazove manje nacije za održavanje tog partnerstva i sprovođenje svojih ciljeva.

Konkretne akcije ruske politike prema Zapadnom Balkanu obrađene su detaljnije u periodu nakon završetka Hladnog rata, kada je ruska politika prema ovom regionu bila sporadična, neprincipijelna i nedefinisana. Za takvu poziciju zaslužno je bilo teško socioekonomsko stanje u ruskom društvu i neprihvatanje novih okolnosti u pogledu raspodjele moći u strukturi međunarodnih odnosa. U tom periodu Ruska Federacija se povremeno ponašala kao liberalno demokratska zemlja, koja se pridruživala rezolucijama Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija, ali je često njenu politiku karakterisala i radikalna devijacija ponašanja u odnosu na politiku Zapada prema ovom regionu. Izazovi nastali izbijanjem bosanskohercegovačke i kosovske krize pokazivali su svu nemoć Ruske Federacije u vrijeme predsjedničkih mandata Borisa Jeljcina.

Ruska politika prema Crnoj Gori, ali i generalno prema međunarodnoj zajednici, u vrijeme predsjedničkih mandata Vladimira Putina bila je konkretnija,

sa jasnijim ciljevima i mjerama, čemu su doprinijeli realističan pogled na strukturu međunarodnih odnosa ruskog predsjednika, povoljna ekonomska situacija, te reforma ruskih vojnih snaga. U tom periodu ova politika prema Crnoj Gori imala je svoje uspone i padove, koji su se, u zavisnosti od trenutnog interesa, kretali od podrške crnogorskoj nezavisnosti do osporavanja njenog puta u NATO. Iako je Ruska Federacija odigrala jednu od ključnih uloga u obnovi crnogorske nezavisnosti, pokazalo se da je podrška predstavljala kompenzaciju za ostvarivanje ekonomskih interesa u privatizacijama crnogorske metalske industrije.

Nakon obnove nezavisnosti, Ruska Federacija je proces pristupanja Crne Gore NATO-u tretirala kao unutrašnje pitanje Crne Gore, međutim – u kasnijoj fazi željela ga je predstaviti kao otvoreno međunarodno pitanje, stvarajući sliku nezadovoljstva crnogorskog stanovništva zbog pristupanja NATO-u. Dakle, trgujući otvorenim pitanjima Zapadnog Balkana, koji predstavlja samo jedno od „bojnih polja“ na globalnom nivou, Ruska Federacija je pokušavala ostvariti svoje interese koji se odnose na sprečavanje širenja NATO-a i jačanje svog uticaja, te vraćanja uloge aktivnog sudionika u definisanju novog svjetskog poretka. Osnovna karakteristika ovog novog svjetskog poretka trebala bi biti uspostavljanje multipolarnog sistema međunarodnih odnosa, koji bi zamijenio sadašnji unipolarni sistem i takozvanu benignu dominaciju jedine preostale supersile nakon Hladnog rata, Sjedinjenih Američkih Država.

Literatura

Andrijašević, Ž., 2016. *Dinastija Petrović Njegoš.* drugo izdanje ed. Beograd: Narodna knjiga.

Andrijašević, Ž. & Rastoder, Š., 2006. *Crna Gora i velike sile.* prvo izdanje ed. Podgorica: Zavod za udženike i nastavna sredstva.

Andrijašević, Ž. & Rastoder, Š., 2006. *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003. godine.* Podgorica: Centar za iseljenike Crne Gore.

Batrićević, B., 2018. *Bog našeg nacionalizma.* Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost/Nova Pobjeda.

Berdjajev, N., 2006/1946. *Ruska ideja (prevod Ivan Varga).* Zagreb: Demetra.

Biserko, S., 2008. Rusija i njen uticaj na Blakanu. In: S. Biserko, ed. *Snaga lične odgovornosti, Svedočanstva br. 32.* Beograd: Zagorac, pp. 267-300.

Brzezinski, Z., 1999. *The Lessons of Kosovo – Testimony of Zbigniew Brzezinski,* Washington DC: Center for Strategic & International Study.

Cvrtila, V., 2004. *Politička geografija i geopolitika.* Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

Čehulić-Vukadinović, L., 2010. *Euroatlantizam i suvremeni međunarodni odnosi.* Podgorica: CID/Politička kultura.

Darmanović, S., 2001. Crna Gora i međunarodna zajednica od klijenta do „troublemaker“. In: S. Ivandic & A. Vežic, eds. *Yearbook of the Balkan Human Rights Network.* s.l.: Balkan Human Rights Network, pp. 15-28.

Darmanović, S., 2006. Crna Gora – Nova nezavisna država na Balkanu. In: Z. Vujović, ed. *Referendum u Crnoj Gori 2006.* Podgorica: CEMI, pp. 9-21.

Defense Intelligence Agency, 2007. *Russia Military Power, Building a Military to support great power aspirations,* Washington D.C: Defense Intelligence Agency.

Dimitrijević, V. & Stojanović, R., 1996. *Međunarodni odnosi.* četvrto izmenjeno i dopinjeno izdanje ed. Beograd: Službeni list SRJ.

EKIP, 2016. *Odluka Agencije za elektronske komunikacije i poštansku djelatnost broj: 0406-5982/2 od 16.10.2016. godine.* Podgorica: EKIP.

Frankel, J., 1963. *The making of foreign policy: an analysis of decisionmaking.* Oxford: Oxford University Press.

Guliga, A. V., 2018. *Творцы русской идеи.* 2-е изд ed. Москва: Молодая гвардия.

Hobsbawm, E., 2002. *Doba ekstrema, Istrorija kratkog dvadesetog veka 1914–1991, prevod Predrag J. Marković.* Beograd: Dereta.

Kozirjev, A., 1999. Vreme br. 438. [Online] Available at: https://www.vreme.com/arhiva_html/438/3.html [Accessed 28 Februar 2019].

Kozirjev, A., 1992. *На чьей стороне Россия находится в югославском конфликте.* Moskva: Известия.

Kurjak, J., 2000. Srbija, Crna Gora, Rusija na Balkanu. In: S. Biserko, ed. *Helsinške sveske 3.* Beograd: Heksinški odbor za ljudska prava u Srbiji, pp. 1-16.

Lalić, R., 1961. O tradicionalnim vezama između Crne Gore i Rusije. *Istorijski zapisi, knjiga VII,* Juli–Septembar, Volume 7–9, pp. 273-293.

Lo, B., 2002. *Russia Foreign Policy in Post Soviet Era Reality, Ilusion and Mythmaking.* New York: Palgrave Macmillan.

Lo, B., 2015. *Russia and The New World Disorder.* London: Chatam House/Brookings Institution Press.

MID, Ruska Federacija, 1993. *KONCEPT vanjske politike Ruske Federacije.* Москва: Дипломатический вестник. No 1–2. Спецвыпуск. С. 3–23.

Morgenthau, H. J., 2014. *Teorija međunarodne politike.* Podgorica: CID.

N. M. Potapov, 2003. *N. M. Potapov, Ruski vojni agent u Crnoj Gori, Tom II, dnevnik 1906–1915 g, prevod: Saharov, A. H.; Raspopović, R.* Podgorica–Moskva: Институт русской истории Российской академии наук, Preduzeće „Sanus“ Podgorica, Российский государственный военно-исторический архив.

Northedge, F. S., 1968. *The Foreign Policy of The Powers.* London: Faber&Faber.

Pavićević, B., 2007. *Petar I Petrović Njegoš.* Podgorica: CID.

President of Russia, 2008. *The Foreign Policy Concept of The Russian Federation.* [Online] Available at: http://en.kremlin.ru/supplement/4116 [Accessed 16 September 2018].

Reljić, D., 2009. *Rusija i Zapadni Balkan.* Beograd: ISAC fond.

Schulte, G. L., 1997. Former Yugoslavia and the new NATO. *Suvirval,* 39 (spring 1997), pp. 19–42.

Stronski, P. & Sokolsky, R., 2017. *The Return of Global Russia:An Anlitical Framework,* Washington D.C: Carnegie Endowmwnt for International Peace, Publications Department.

The President of the Russian Federation, 2000. *Federation of American Scientist.* [Online] Available at: https://fas.org/nuke/guide/russia/doctrine/econcept.htm [Accessed 31 October 2018].

The Senate Armed Services Committee, 2017. *S Armed Services Hearing On Tthe Attemped Coup In Montenegro and Malign Russian Influence On Europe,* Lanham: Political Transcript Wire; Lanham (CQ Roll Call).

Trapkov, Z., 1997. The Yugoslav Crisis and Russian Policy: A Field for Cooperation or Confrontation?. In: A. Clesse, ed. *The future role of Russia in Europe and in the world.* Luxembourg: Luxembourg Institute for European and International Studies, pp. 250–255.

United Nations Security Council, 1999. *United Nations - Meeting Coverage and Press Releases.* [Online] Available at: https://www.un.org/press/en/1999/19990324.sc6657.html [Accessed 1 November 2018].

Vukadinović, R., 1980. Osnovni okviri istraživanja vanjske politike. U: R. Vukadinović, ed. *Politička misao: Časopis za Politologiju.* Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta, pp. 159–174.

Vukadinović, R., 2009. *Teorija međunarodnih odnos – Izabrana djela I–III.* Podgorica: CID.

Vukčević, J., 1948. O ubistvu knjaza Danila. *Istorijski zapisi, knjiga I,* maj–jun, Volume 5–6, pp. 264–271.

Traganje za zlatnom sredinom u poimanju hospitaliteta u filozofiji Richarda Kearneya

piše: Lana Pavić

Uvod

Premda na našim prostorima nedovoljno (pre) poznat[16], Richard Kearney jedan je od najznačajnijih zapadnih filozofa današnjice. Rođen u Irskoj 1954. godine, još kao mladić zavolio je filozofiju, isprva kroz poduke iz književnosti koje su mu davali svećenici benediktinci. Oni su ga upoznali s Camusom, čije je djelo *Stranac* na Kearneyu ostavilo trajan i dubok dojam. Po završetku srednje škole obrazovanje je nastavio na dublinskom i Sveučilištu McGill. Doktorirao je na Sorboni, a posljednja dva desetljeća redoviti je profesor na američkom Boston Collegeu. Autor je više od 20 knjiga te urednik ili suurednik jednakog broja filozofskih i literarnih publikacija[17]. Najvažnija tema kojom se bavi u svom akademskom radu jest hospitalitet, složen pojam, ali i načelo koje omogućuje otvaranje prostora za prevladavanja stranosti i neprijateljstva među ljudima, proizašlo iz dugog razvoja europske filozofije, religije i prava. Također, zanima ga fenomenologija stranca, kao i odnos teizma i ateizma kojeg sveobuhvatno i kritički sagledava zahvaljujući metodi koju naziva dijakritičkom hermeneutikom. Ona je, prema Kearneyu, najprimjereniji suvremeni odgovor na dva hermeneutička pola kakva su se etablirala od kraja 19. stoljeća naovamo. S jedne je strane radovi „romantičara" poput Wilhelma Diltheya i Hans-Georga Gadamera, a s druge postmoderno, radikalno razumijevanje hermeneutike kakvo Kearney prepoznaje u radovima Jacquesa Derride i Johna Caputa,. Premda je s Derridom i Caputom u stalnom dijalogu jer se obojica bave hospitalitetom i (a)teizmom, Kearney njihovo viđenje drži prezaoštrenim, a ono romantičnih hermeneutičara s početka stoljeća preblagim za borbu s interkulturalnim, internacionalnim i interreligijskim izazovima današnjice. Usmjerenost prema traženju svojevrsnog srednjeg hermeneutičkog puta Kearney je naslijedio od profesora i mentora, francuskog filozofa Paula Ricœura, budući da ga je, prema vlastitom svjedočenju (vidi Feld, 2017: 151), nadahnjivala Ricœurova posvećenost filozofiji, ali i svakodnevnim, političkim problemima. Sedamdesetih godina prošlog stoljeća Kearney je slušao Ricoeurove seminare o hermeneutici kakvu su zagovarali Martin Heidegger i Hans Gadamer, prateći istovremeno Ricoeurov društveno–politički angažman. Djelujući uuntar šireg kruga europskih hermeneutičara, Ricoeur je bio tip intelektualca kojemu je „bilo stalo" (152) pa je na političke probleme svog vremena pokušavao odgovoriti filozofijom koja je uzimala u obzir različite dimenzije i aktere. Time je trajno utjecao na Kearneyev daljnji rad, kojeg je, uz Ricoeura, snažno obilježila etika još jednog od velikana francuske filozofije, Emanuela Levinasa, inače člana povjerenstva za ocjenu Kearneyeve disertacije. Levinasov zahtjev za primatom odnosa prema drugome u skladu s najvišim etičkim standardima koja nadilaze načela temeljena nad ostalim filozofskim disciplinama, u prvom redu metafizici, Kearney (vidi isto) je ugradio u vlastito razumijevanje lingvističkog i religijskog hospitaliteta, čime je, nakon Derridine i Ricoeurove smrti početkom dvijetisućitih, nastavio širu akademsku raspravu o odnosu apsolutnog naspram uvjetovanog hospitaliteta.

Preuzimajuću model javnog djelovanja kakav su promovirali njegovi intelektualni uzori, Kearney je u Irskoj, ali i diljem svijeta, postao ugledan član ne samo akademske, nego i šire javne zajednice, borac za mir i prevladavanje neprijateljstava, kao i zagovornik međureligijskog dijaloga. Sudjelovao je u sastavljanju prijedloga Sjevernoirskog mirovnog sporazuma 1983., 1993. i 1995. godine te je za svoja mirovna nastojanja odlikovan i u Irskoj i u Velikoj Britaniji. Tijekom godina održao je brojna predavanja, imao radijske i televizijske nastupe kojima je pozivao na transformaciju sukoba i gradnju mostova među nekadašnjim neprijateljima. Na pitanje o tome što bi bio „filozof akcije", Kearney (153) je odgovorio kako smatra nužnim spajati teoriju i praksu ne bi li time doprinio rješavanju aktualnih sukoba. Drugim riječima, djelujući putem teksta, ali i putem javnog nastupa, Kearney primarno želi biti dosljedan službenik žive misli koja omogućuje (su)život i zacjeljivanje rana. U tom kontekstu ovaj esej prikazuje najvažnije zaključke Kearneyevih akademskih i popularno-znanstvenih radova objavljenih u razdoblju 2000–2018. godine. U prvom redu riječ je o trilogiji koju čine djela: *Moželbitni Bog* (*The God Who May Be*, 2001.), *Stranci, bogovi i čudovišta* (*Strangers, Gods and Monsters*, 2002.), *O pričama* (*On Stories*, 2003.) i *Anateizam* (*Anatheism*, 2012.). Ovakvim izborom željela sam pokazati koliko je vrijedan Kearneyev doprinos razumijevanju još uvijek neriješenih problema migracija, terorizma i vjerskog fundamentalizma s kojima se Zapad, a poglavito Europa, intenzivno susreće u prvim desetljećima 21. stoljeća. Slijedeći tematiku navedenih djela rad sam podijelila na tri veće cjeline. Prvo se tematizira Kearneyevo viđenje zapadnog straha od drugog o čemu govori odjeljak „Strah od stranca"; potom se prikazuje filozofski odgovor na neprihvaćanje drugoga kroz Kearneyevo tumačenje načela hospitaliteta, o čemu govori odjeljak „Lingvistički hospitalitet"; naposljetku je riječ o Kearneyevu razumijevanju odnosa prema (a)teizmu, o čemu govori odjeljak „Između sebstva i drugosti". Temeljna metodu koju sam koristila u analizi Kearneyeva djela bila dijakritička hermeneutika, metoda koji i sam Kearney zagovara. Njome sam se koristila ne bi li čitajući „između, kroz i preko unutarznačnosti odnosa prihvata drugog" (Kearney, 2012: 181), drugim riječima, vršeći mikročitanje izabranih tekstova, mogla jasnije uvidjeti dosege filozofske misli koju nam Kearney ostavlja u nasljeđe. Bit ovakve metode (vidi Kearney, 2002: 176), sastoji se paralelnom korištenju svih pet temeljnih funkcija koje, za razliku od nekih prijašnjih nudi suvremena formi hermeneutike. Temeljne funkcije koje navodi su: kritička, kriterološka, lingvistička, dijagnostička i karnalna, a njihovim korištenjem zahvaća se punina značenja teksta[18]. Hermeneutičko čitanje na taj način postaje model za tumačenje ne samo složenog filozofskog, religijskog, pravnog ili književnog teksta, nego i složenih odnosa među ljudima, na kojima treba raditi tako da se kritički promatraju sve sukobljene strane. Tek u procesu kojim se uvažava, ali ne apsolutizira ni sebe ni drugoga mogu se graditi mostovi kojima se različitosti prevladavaju a da se ne negiraju.

---

16 U hrvatskom prijevodu objavljena je samo jedna Kearneyeva knjiga – *On Stories* (hrv. *O pričama*) u nakladi Jesenski i Turk, 2009. godine.

17 Biografski podaci preuzeti su s mrežne stranice Richarda Kearneya: https://richardmkearney.com/bio-2/#bio

18 Prema Kearneyu (2012: 181), kritička funkcija nadovezuje se na tri Kantove kritike, suvremenu kritičku teoriju Maxa Horkheimera, Waltera Benjamina, Jürgena Habermasa i Michela Foucaulta. Ovakva se kritika odnosi na pojmove poput rase, klase, spola, vlasti/moći i nesvjesnog, a oslanja se na radove Sigmunda Freuda, Karla Marxa i Friedricha Nietzschea kako bi istražila uvjete mogućnosti razumijevanja teksta i prokazivanja *maskiranih* (prikrivenih) sila koje stoje iza procesa liberalizacije i pravednosti. Kritički kriterij je sociološko-etičko-politički aspekt koji nedostaje standardnim hermeneutičkim metodama Wilhelma Diltheya, Martina Heideggera i Hansa-Georga Gadamera, a prisutan je u hermeneutici sumnje Paula Ricoeura i hermeneutici subverzije Giannija Vattima. Kriteriološka funkcija omogućuje prosuđivanje koje je od suprotstavljenih značenja točno putem hermeneutičkog razmatranja ranijih sjećanja i svjedočanstva, ali i budućih utopističkih, mesijanskih i eshatoloških namjera. Određeni narativi, bilo da je riječ o antičkim ili modernima, omogućuju razboritost (grč. *phronesis*) putem oglednih paradigmi i uzoraka prema kojima odmjeravamo, sudimo i djelujemo. Primjerice, Ahilej označava paradigmatskog junaka za razumijevanje hrabrosti, Tirezija mudrosti, Penelopa strpljenja, a svi oni pomažu nam razlikovti ispravno od neispravnog djelovanja. Lingvistička funkcija omogućuje mikro-čitanje, odnosno razlikovanje najmanjih jezičnih nijansi poput grafema i naglasaka koji označuju drugačije značenje riječi. Dijagnostička funkcija odnosi se na etimologiju riječi dijakritičko. Grčki pojmovi *dia-krinein* i *dia-krisis* označavali su medicinsku ili terapeutsku praksu dijagnosticiranja simptoma različitih stanja i promjena na tijelu koje su otkrivale prisustvo bolesti. Izvorno, dijakritička hermeneutika, sukladno poimanju terapeutske funkcije filozofije (po uzoru na Ludwiga Wittgensteina), predstavlja metodu koja nas (duhovno) liječi. Karnalna, odnosno tjelesna funkcija posljednja je karakteristika dijakritičke hermeneutike. Označujući stranca, Drugog, kao drugog bića dajemo mu ljudski, životinjski ili božanski lik, određujući time i mogućnost za prihvatom ili neprijateljstvom, s obzirom na stupanj stranosti koje određenom biću pripisujemo. Kearney napominje kako dijakritička hermeneutika ima dva „sveca zaštitnika": Hermesa koji ljudima prenosi poruke bogova i psa Arga koji prepoznajući nakon brojnih godina svog vlasnika Odiseja, može pouzdano prepoznati tko je prijatelj, a tko neprijatelj. Od nebeskih visina boga Hermesa do samog dna pakla, ovakva metoda ne ostavlja u potpunom mraku (neznanja), već barem u polusvjetlu, omogućuje okvirnu spoznaju forme. Pri tome je ključan prefiks dija (grč. *dia* - preko) u dijakritičkom. On pokazuje fundamentalnu *dia-logiku/dijalog* koji se uspostavlja između sebe i Drugog (čovjeka, životinje, boga).

Strah od stranca

Drugost godinama zaokuplja Kearneya. Drugi kojeg srećemo na rubu, na granici, na brisanom prostoru, na mjestima gdje obitavaju druga, nepoznata, mitska bića kojima dajemo različita imena u rasponu od stranaca, tuđinaca, izvanzemaljaca, bogova ili čudovišta. Takvi drugi oduvijek su oni koji plaše, ali i izazivaju znatiželju. Kako ističe Kearney (2005: 151), bez obzira na to nazivamo li drugost strancima, bogovima ili čudovištima, ona predstavlja iskustvo ekstremnog koje nas dovodi do ruba, rušeći ustaljene predodžbe i kategorije u koje smještamo poznato. I strance i bogove i čudovišta uvijek susrećemo na rubnim mjestima nesigurnosti zbog čega moramo ponovo promišljati sve ono što znamo o sebi jer se naše ustaljeno znanje suočava s onim nepoznatim koje prijeti i izaziva strah. Važno je reći da strah od nepoznatog o kakvom govori nije suvremena kategorija, već je, pokazuje Kearney, transepohalna konstanta unutar zapadnog diskursa kojeg razumijemo kao onaj koji započinje s grčkom civilizacijom, a time i s grčkim razumijevanjem drugosti. Grci su stranost otkrili unutar sebe samih jer su, dijeleći se na mnoštvo polisa, jedni druge smatrali strancima. Pa ipak, takva se stranost mogla relativno lako prevladati putem određenih intersubjektivnih normi, u prvom redu zahvaljujući načelu zvanim *xenia*. Grci antičkog doba međusobno su se sukobljavali i ratovali, ali su u isto vrijeme i trgovali, sudjelovali su u panhelenskim svečanostima poput Olimpijskih igara, održavali su obiteljske i političke veze te su surađivali na niz načina zbog čega su jedni drugima bili dovoljno poznati da ne izazivaju samo strah i odbojnost, nego i ljubav i prijateljstvo. Međutim, stranost s kojom se antički Grci nisu znali najbolje nositi, ticala se drugosti koja je u pravilu izazivala nepovjerenje, nerazumijevanje, sukobe i strah, a odnosila se na one koje nisu jezično, a često ni kulturno i politički razumjeli. Takve *radikalne* druge, Grci su nazivali barbarima, usađujući do danas u ovaj pojam određeni vid odbojnosti i pocjenjivanja kakav se javlja u susretu s onima koji ne pripadaju *našoj* zajednici. U tom kontekstu, Kearney (vidi isto) navodi kako su Grci imali barbare, da bi potom Rimljani imali Etrušćane, a Europljani novog vijeka prekooceanske divljake u suprotnosti s kojima su mogli učvrstiti pojam *mi*. Svi ovi narodi teško su se mirili s činjenicom da su onima koje su smatrali stranima, neciviliziranima i drugima i sami bili takvi jer su "stranci jedni drugima gotovo uvijek oni drugi" (158).

Međusobna je drugost još od antike omogućavala demoniziranje nepoznatih zbog čega je zapadna civilizacija prepuna mitova u kojima su čudovišta glavni protagonisti. Kearney tumači kako je važnost postojanja čudovišnih drugih bila u tome da omogući identifikaciju sebstva kako bi se ono razlikovalo od "neprirodnosti, transgresivnosti, bestidnosti, kontradiktornosti, heterogenosti i ludila" (166). Čudovišta takve vrste, tumači Kearney (vidi isto), liminalna su bića koja zaposjedaju naše nesvjesno, drže nas budnima po noći i nervoznima tijekom dana, podsjećajući da „čak i kada su naši ciljevi nebeski, ishodište nam je zemaljsko".

Kearney pojašnjava kako, da bismo se s njima uopće mogli nositi, ne mogu svi nepoznati, zastrašujući drugi biti čudovišta pa one najzagonetnije, čija nadnaravna moć nadilazi naše shvaćanje, mitologija i religija proglašavaju božanstvima. Pred takvim bićima ničice padamo na koljena, slaveći ih i kada su dobronamjerni i kada okrutno kažnjavaju. Temeljna značajka takvog tipa stranosti razlikuje se, prema Kearneyu (173), i od običnih stranaca „koji nam dolaze s leđa" i od čudovišta „koja dolaze iz podzemlja" utoliko što bogovi dolaze iz svijeta koji je iznad našeg. Prekoračujući sve zakone vremena i mjesta, bogove karakterizira besmrtnost zbog čega imaju brojna lica. Ona nas, ako ih se uopće usudimo pogledati, mogu zaslijepiti i iznenaditi, ali nije na nama da ulazimo u razloge božanskih namjera i transformacija.

Kearney ističe kako većina stranaca, bogova i čudovišta, kao i njima slični duhovi, fantomi ili utvare, predstavljaju pukotine unutar ljudske psihe. Zahvaljujući njima znamo da smo „podijeljeni na svjesno i nesvjesno, poznato i nepoznato, isto i drugo" pa možemo izabrati što učiniti u susretu sa stranošću. To znači da naše iskustvo s drugima možemo pokušati razumjeti i prilagoditi ga trenutku ili ga možemo potpuno odbaciti nauštrb autsajdera. Nažalost, ljudi su, tumači Kearney (180), prečesto izabirali potonju mogućnost, čime su doprinosili paranoidnim iluzijama. One su se, pak, opravdavale pomiješanim osjećajima zahvaljujući kojima je bilo moguće stvarati crno-bijele slike stranosti. Baš takve, jednoobrazne slike, prisutne od antike do suvremenog zapadnog diskursa borbe protiv zla, ono su što Kearneyeva filozofija želi dokinuti. Njen temeljni cilj jest izazvati polarizaciju kakva nastaje pri strogim podjelama *mi – oni*, a koja je sve prisutnijima u današnjem društvu „prijetvornosti i spektakla". Ono dijakritičko u hermenutici stoga poziva na razborito razlikovanje između različitih vrsta sebstva i različitih vrsta drugosti, a to je, naglašava Kearney (189), izuzetno važno u suvremenoj kulturi koju karakterizira neizvjesnost i u kojoj je sve teže razlikovati sebe od drugoga. (Ne)svijest o isprepletenosti sebstva i drugosti jedno od temeljnih Kearneyevih teorijskih polazišta slijedom čega precizira (vidi isto) da na razini nesvjesnog drugima često dajemo ona svojstva kojih se plašimo u nama samima. Umjesto da sebi samima priznamo kako smo odgovorni za drugost koja nas uznemirava, smišljamo različite strategije suočavanja s problemom. One se, tumači Kearney (196), najčešće odnose na proces kojim nepoznatog pretvaramo u žrtvenog jarca, preobražavajući stranca u čudovište ili u onoga koga idealiziramo. Problem je u tome što u oba slučaja odbijamo prepoznati konkretnog stranca pred nama kao jedinstvenog drugog koji odgovara na jedinstvenu drugost u svakom od nas. Apsolutno negativnim, odnosno apsolutno pozitivnim pogledom na stranost, „odbijamo priznati nas same kao druge, slijedeći time europsku metafizičku tradiciju koja je stoljećima zanemarivala problem drugoga".

U postmoderno doba, brojni autori koji doprinose Kearneyevom interdisciplinarnom pogledu na stranost, pokušali su odgovoriti na ovakav nedostatak. Kearney (212) navodi kako su time obogatili umjetnost, religiju i psihologiju (posebno psihoanalitički pristup) koje su se trudile dati obol u rješavanju odnosa prema drugome, ali ne i filozofiju koja još uvijek traga za pravim odgovorima na odnos sebstva i drugosti. Takvi odgovori prvenstveno bi trebali doprinijeti boljem razumijevanju i sebstva i drugosti, odnosno specifičnoj vrsti razumijevanja koja, ističe Kearneyu (221), mora uključivati najbolje od europske filozofske tradicije: Aristotelovu praktičnu razboritost, Kantovu reflektirajuću rasudnu snagu, ali i novije hermeneutičke modele narativne spoznaje kakve su zagovarali Ricœur, Hannah Arendt ili Charles Taylor. Samo tako, naglašava Kearney (227), može doći do prosvjetljenja koje se nije dogodilo s prosvjetiteljstvom, već je ostalo trajnom zadaćom. Kako bi se u tom procesu uspješno savladavala svaka sljedeća stepenica, suvremena filozofija, prema Kearneyu (vidi isto), ne smije zanemariti različite pristupe i discipline, poput psihoanalize, dekonstrukcije, religijske antropologije, fenomenologije te same hermeneutike, koja označava prvu i posljednju instancu ovakvog promišljanja o stranosti. Ono, tumači Kearney (296), omogućuje spoznaju da sva sebstva nisu nužno loša, kao što ni sve drugosti nisu bezgrešne. Svaka razborita kritika sebstva trebala bi, dakle, neophodno ići ruku pod ruku s razboritom kritikom drugosti. Bez takve dvostruke kritike Kearney (303) ne vidi nikakvu mogućnost istinskih odnosa čovjeka s čovjekom ili čovjeka s drugim bićem, poput životinje ili boga. Naime, tek obostranim naporom možemo se približiti jedni drugima kako bi se suprotstavili „silama koje prožimaju

našu globalnu konzumerističku kulturu" (vidi isto). Pritom dvostrana kritika omogućuje da ono nepoznato postaje poznatije, kao što poznato postaje stranije, čime se, prema Kearneyu (318), sebstvo dovodi na istu razinu kao i drugost. Na taj način ne prepušta ih se neravnopravnom odnosu u kakvom je jedan na velikoj nadmorskoj visini, a drugi duboko ispod razine mora jer ni na jednom od takvih ekstrema nema mjesta onom najvažnijem načelu na kojem inzistira Kearney – hospitalitetu. Drugačije rečeno, Kearney teži pronalasku onog mjesta s kojeg je moguć susret i suživot. Oni počinju tamo gdje je moguće poželjeti dobrodošlicu strancu, ali i poštovati boga, kao i prepoznati čudovište (319), bez da se potpadne pod utjecaj mistike ili ludila (461). Ključno djelovanje za ovakvo pronalaženje svojevrsne zlatne sredine, za Kearneya (vidi isto) je dijalog koji je nužno uspostaviti između sebe i drugoga ne bi li se izbjegla redukcionistička dijalektika egologije, predvođena logosom sebstva (eng. *the Same*). Odvažimo li se pogledati između logosa Prvoga i anti-logosa Drugoga, pronaći ćemo, prema Kearneyu, *dia-logos* „sebstva kao drugoga" (vidi isto).

Ovakav tip dijaloga Kearneyu je važan kako u interpersonalnim odnosima, tako i u odnosima među religijama i narodima koji su često opterećeni bespogovornim povjerenjem u mitove. Važno je naglasiti da mitovi, sami po sebi, nisu Kearneyevi neprijatelji jer veliki broj europskih mitova u srži nosi temu hospitaliteta. Kao filozofu s instinktom teoretičara književnosti, Kearneyu je izrazito važan pojam mita (grč. *mythos* – priča) za kojeg pojašnjava (vidi Kearney, 2009: 18) da se još u antici podijelio na dvije grane – pripovijedanje povijesti i pripovijedanje izmišljenih događaja. Zajedničko objema granama bila je mimetička funkcija koja je uključivala puno više „od pukog zrcalnog odraza stvarnosti" (21). Na taj način *mimeza* je ostala povezana s mitom koji „shvaćamo kao ono što unosi zaplet u raštrkane događaje i tansformira ih u novu paradigmu" (vidi isto). Preuzevši dvostruku ulogu *mimeze* i mita, naracija je, ističe Kearney (22), omogućila slušatelju / čitatelju da likove i događaje priča promatra s distance, ali i da prema njima osjeća empatiju. Na taj način stvara se dvoslika koja „nam je nužna da otputujemo s onu stranu zatvorenog ega prema drugim mogućnostima bivanja" (vidi isto). Premda formativni mitovi zapadne civilizacije danas izgledaju daleki te bi malo tko pomislio da utječu na suvremene društvene i političke procese, filozofska struja kojoj pripada Kearney snažno zastupa tezu da su priče o nastanku zapadnih društava ili nacija još uvijek snažno prisutne u našoj (pod)svijesti. Kultura, jezik, književnost, znanost i religija u nas upisuju određene vrijednosne sustave, kao i određuju način na koji prihvaćamo vlastiti i tuđi identitet. Svojevrsni paradoks formativnih mitova, bilo biblijskih ili onih zabilježenih u velikim djelima zapadne književnosti poput Odiseje ili Eneide, leži u tome da im je u srži tema pružanja hospitaliteta, namjesto isključivosti. Time se pokazuje da je pored koncepata hegemonije, granica ili izabranog naroda koji nerijetko imaju negativan ili pojednostavljen odnos prema drugome, europska civilizacija zaslužna i za jasno zagovaranje prevladavanja stranosti. Europski mitovi često su priče o ratovima, izdajama ili sukobima, ali i susretima različitih naroda koji su morali naći zajednički jezik i osigurati suživot, čak i nakon okrutnih zvjerstava. Problem nastaje u tome što u takvim pričama, pri prvom čitanju ili pri pojednostavljenim reprodukcijama, na površinu nužno ne izbija pokušaj približavanja stranaca, već zagovaranje specifičnog identiteta kojim se Prvi snažno razlikuje od Drugoga. To se događa zato što je, prema Kearneyu (2009: 94), izvorna svrha mitologije svih velikih carstava, ali i nacija bila želja za pružanjem osjećaja izvornog identiteta. Ritualnim pripovijedanjem mitova o podrijetlu popunjavale su se pukotine u sadašnjosti, „invocirajući neki pradavni događaj koji se zbio na početku vremena – *in illo tempore*" kojim se budio „osjećaj prvobitnog jedinstva i pripadnosti"

(vidi isto). Priče o postanku bile su, dakle, povezane s pričama o domovini kako bi oživjele moć mrtvih generacija i uvjerenje „u kontinuitet vlastite tradicije" (vidi isto)[19]. Pa ipak, najveći problem takvih mitova nije bio povratak u prošlost, već ovisnost priča o kasnijoj interpretaciji. U tom kontekstu Kearney (95) naglašava da *mythos* ide u dva smjera: jedan može odvesti u izopačenost, zadrtost, rasizam i fašizam, dok drugi može odvesti u oslobođenje, odnosno u „reaktivaciju autentičnog društvenog imaginarija otvorenog prema univerzalnim horizontima" (vidi isto). Mitovi stoga nužno trebaju dvostruku proces, kako onaj demitologiziranja, tako i remitologiziranja jer se time, zaključuje Kearney, postiže razlikovanje autentične i neautentične primjene pripovijedanja mitova. Ovakav uvid posebno se odnosi na priče o podrijetlu koje su „katkada reakcija na represiju", a „katkad i same mogu dovesti do nove represije". Zbog toga je, prema Kearneyu (96), ključno uvidjeti da mitovi o postanku „mogu osloboditi ili zatočiti" stvarajući simbole koji daju snagu, ali i „idole koji bacaju čini".

„U najboljem slučaju, priče o podrijetlu Grčke, Rima i drugih formativnih kultura pozivaju nas da ponovno zamislimo svoju prošlost na načine koji dovode u pitanje status quo i otvaraju prostor za alternativni način razmišljanja. U najgorem slučaju, iz njih se rađaju fanatične fraze o fiksnom identitetu, blokirajući dijalog sa svime što nisu one same. Bez velikih priča o podrijetlu – klasičnih ili biblijskih – nama na Zapadu prijeti opasnost da kapituliramo pred slijepim komformizmom činjenica. Točno. Ali ako se idoliziraju kao ideološke doktrine, i ako se odvoje od stvarnosti, iste te priče mogu mutirati u drugu vrstu konformizma. Zato naša mitološka sjećanja moraju uvijek biti u kritičkom dijalogu s povijesšću. I zato svaka kultura mora i dalje pripovijedati priče, uvijek nanovo otkrivati svoj naslijeđeni imaginarij, kako se njezina povijest ne bi okoštala u dogmu." (Kearney, 2009: 96)

Kao što mu je važan stalni dijalog i razborito sagledavanje sebstva i drugosti, Kearnyu (129) je važno baviti se hermeneutičkim analizama priča kako bi dijakritička, odnosno dijaloška hermeneutika imala puni smisao. Kada se susretnu sebstvo i drugost u svrhu mira i izbjegavanja razornih sukoba, nužno je uspostaviti dijalog među njima, ali i među njihovim pričama koje prečesto stoje onkraj svijesti oba pojedinca. Naime, bez obzira na tehnologiju ili uvjerenje prema kojem bi se „povijesne znanosti trebale odreći svih narativnih funkcija iz obzira prema objektivnim normama i kodeksima", priče će, smatra Kearney, i dalje imati značajno mjesto u životima ljudi. Zato on inzistira na njihovoj analizi, braneći „nezatomljivo umijeće priče" (130) koje se pokazalo ključnim u preživljavanju načela hospitaliteta. Ako ni zbog čega drugoga, formativne priče europske civilizacije poput *Odiseje*, *Eneide* ili *Knjige postanka*, vrijedne su zbog promoviranja načela hospitaliteta pa završno valja navesti pet važnih argumenata kojima Kearney brani vrijednost priča. Prema vlastitim riječima, imenuje ih u skladu s pojmovima preuzetima iz Aristotelove poetike – „prvog pokušaja u zapadnoj filozofiji da se formulira model za pripovijedanje" (vidi isto). Riječ je o grčkim pojmovima *mythos* (priča, ali u ovom kontekstu i zaplet), *mimesis* (stvaranje), *catharsis* (oslobođenje), *phronesis* (razboritost) i *ethos* (etika). Za ovu raspravu važna su, držim, posljednja dva pojma jer se upravo oni provlače unutar šire hermeneutičke rasprave o odnosu sebstva i drugosti.

Lingvistički hospitalitet

Razboritost je za Kearneya ključan pojam jer omogućuje jasnu granicu između zbilje i fikcije. Slijedeći Aristotelovo razumijevanje pojma *phronesis*,

[19] Kearney (2009: 94) drži da su uvjerenja koja su se održala u dužem vremenskom slijedu postajala nacionalni mitovi o suverenosti koji su osiguravali da prošlost nikada ne postane sasvim prošla. One koji su ih prepričavali i u njih vjerovali distancirali su „od profanog vremena", vraćajući ih u „Sveto doba velikog početka".

Kearney (2009: 143) tumači kako je ono „vrsta praktične mudrosti koja istodobno poštuje jedinstvenost različitih situacija i početnu univerzalnost vrijednosti kojima ljudski postupci teže“. Djelovati razborito, prema tome znači shvaćati da se „povijest i pripovijest u određenoj mjeri poklapaju“ kako bi i jedna i druga bile vjerodostojne. Između pukog nabrajanja činjenica i pukog izmišljanja postoji sredina u kojoj se naši doživljaji stvarnosti ispreplicu s onim što se oko nas objektivno događa. Kada našu osobnu priču (a isto je i s poviješću) želimo nekome ispričati, u tom ćemo procesu sudjelovati kao pripovjedač/ica, ali će on zahtijevati i slušatelja, priču samu, kao temu o kojoj se pripovijeda. Na taj je način svaka (pri)povijest ovisna o četiri uloge koje mogu biti uključive ili isključive za ostale. Kearney (150) ističe kako je najrazboritiji pristup koji zagovara dijakritička hermeneutika onaj koji drži u ravnoteži „sve četiri koordinate narativnog procesa“. Da bi u tome uspjela, nažno je, uz razboritost, inzistirati na razumijevanju pojma etike. Kearney (155) navodi da svaki put kad reagiramo na neku priču polazimo od vlastitih etičkih pretpostavki. Ni pripovijedanje ni slušanje zbog toga nije etički neutralno. Moralne vrijednosti likova i odnosa važu se pri nastanku priče, kao i pri njenom slušanju zbog čega se stalno odvija proces koji Kearney (154) naziva „odobravanjem ili neodobravanjem prema nekom mjerilu dobrote ili pravde“. Ono do izražaja posebno dolazi u pričama o hospitalitetu, složenom načelu pomoći i prihvata drugoga kroz proces umanjivanja stranosti koje u sebi krije aporiju pa bismo ga barem donekle razumijeli moramo se vratiti daleko u europsku prošlost. Naime, Kearney (2011: 168) drži kako je tradicija hospitaliteta prisutna u samim korijenima abrahamskih religija (judaizma, kršćanstva i islama), ali i u indoeuropskim jezičnim i filozofskim začecima, što hospitalitetu daje bogato nasljeđe dugo gotovo tri tisuće godina. Unatoč tako dugom teorijskom razvoju, praksa proizašla iz etičkog i religijskog načela prihvata stranca nije se bitno mijenjala kroz stoljeća, obzirom da je hospitalitet, od samog nastanka u sebi sadržavao vlastitu suprotnost[20]. Nastavši od latinskih pojmova *hospes* (gost, ali i domaćin) i *hostis* (isprva gost, stranac, potom neprijatelj), u hospitalitet (lat. *hospitalitas*) je bila upisana suprotnost. Drugim riječima, pojam hospitaliteta dijelio je od samog nastanka korijen s pojmom neprijateljstvo (lat. *hostilitas*, engl. *hostility*), prizivajući time stalnu unutarnju borbu. Stranac koji je čekao pred tuđim vratima osjećao je strah i tjeskobu, kao što je i onome pred čijim je vratima čekao uzrokovao mučnu dvojbu: što učiniti u susretu s potrebitim strancem – otvoriti mu vrata jer tako nalaže etika gostoprimstva ili zalupiti vrata jer tako nalaže načelo samoodržanja. Ako se drugome vrata moraju otvoriti do kada ona trebaju ostati otvorena? Je li hospitalitet načelo apsolutne otvorenosti prema drugome ili je prihvat drugoga uvjetovana?

Navedena pitanja aktualizirala su se u različitim razdobljima zapadne filozofije, ali je druga polovica dvadesetog stoljeća, nakon stoljetne razorne koncentracije na pojam nacije nasuprot pojmu univerzalnog čovječanstva, ponudila najzanimljivije odgovore. Započevši u Francuskoj na temeljima etike kakvu je razvijao Emmanuel Levinas, ova je rasprava dovela do formiranja dva tabora – onoga predvođenog Jacquesom Derridom koji je zagovarao apsolutni hospitalitet nasuprot, primjerice, Paulu Ricœuru i drugim zagovornicima uvjetovanog hospitalita kakav je, još za vrhunca njemačkog prosvjetiteljstva, osmislio Immanuel Kant. Temeljna Kantova (2000: 127) teza odnosila se na hospitalitet kao pravo na zaštitu i utočište bilo gdje u svijetu svakom strancu kojem je u vlastitoj državi ugrožen život. Uvjetovanost ovakvog *prava posjeta* (njem. *Besuchsrecht*) odnosila

[20] Teško je dati kratku i jednoznačnu definiciju hospitaliteta s obzirom da ovaj pojam predstavlja zahtijevno načelo kojim se tijekom razvoja europske političke teorije i prakse označavalo niz razina prihvata stranca, odnosno drugog. Tako je hospitalitet predstavljao široki dijapazon odnosa od pomoći smještaja i okrijepe strancu u nevolji pa sve do prihvata stranca koji je u nedomicilnoj sredini s vremenom mogao postati ravnopravni član zajednice.

se na ponašanje stranca, kao i na procjenu ugroze strančeva života. Ako je nekome negdje na Zemlji ugrožen život, on ima pravo tražiti zaštitu bilo gdje drugdje, pod uvjetom da se ponaša miroljubivo. Kant je ovime odbacio tradicionalno poimanje hospitaliteta kao čina (kršćanskog) milosrđa jer je slijedivši širu osamnaestostoljetnu raspravu prosvjetitelja hospitalitet vidio ključnim načelom kozmopolitskog prava. Pa ipak, Kant je razlučio pravo posjeta od *prava gostoprimstva*, odnosno trajnog useljavanja (njem. *Gastrecht*), ali nije dao jasne upute što konkretno činiti sa strancem koji želi ostati u nedomicilnoj sredini i nakon prestanka izravne ugroze za život, niti koje sve uvjete stranac treba ispuniti ako želi iskoristit *pravo gostoprimstva*. Kantova nedorečenost do danas je omogućila stalne teorijske prijepore, kao što je rasplamsala jednu od najznačajnijih etičkih debata suvremene filozofije. U njoj Kearney zauzima posebno mjesto.

Premda jasno zastupa hermeneutičku inačicu uvjetovanog hospitaliteta koju preuzima od Ricœura, Kearney nije Derridin protivnik. Štoviše, držim da je onima koji se tek trebaju upoznati s nerijetko teškom i neprohodnom Derridinom mišlju, kao i njegovom specifičnom tehnikom čitanja koja se naziva dekonstrukcijom, Kearney odličan tumač. On polazi od Derridine potrebe za etabliranjem zaoštrenog, neuvjetovanog hospitaliteta kao etički najviše postavljene ljestvice na osnovi koje se može prosuđivati o pravičnosti svake pojedinačne odluke o (ne)pružanju azila ugroženom strancu. Derrida (vidi 2000: 25) uspostavlja apsolutni hospitalitet kao etički ideal koji od nas traži da svoj dom otvorimo strancu, ali i apsolutno nepoznatom, anonimnom drugom, bez ulaženja u pakt hospitaliteta kojim tražimo recipročnost, odnosno protuuslugu. Ovakav zakon apsolutnog hospitaliteta nema ništa s praksama hospitaliteta, niti kantijanskim hospitalitetom kao pravom na azil, premda ne bježi od Kantova nasljeđa. Štoviše, Kantova pravno-politička teorija Derridi je polazišno mjesto s kojeg želi popraviti anomalije međunarodnog prava u kojem namjesto pojedinca primat imaju države. Kantu je razvoj javnog prava, kao trojstva državnog, međudržavnog i kozmopolitskog prava, bio jedan od temeljnih teorijskih zadataka, međutim Derrida daje primat pravednosti umjesto pravu jer vjeruje da pravednost u suvremenom svijetu iščezava iz odnosa među državama, kao i iz odnosa države s državljanima. Obzirom da države na različite načine ograničavaju slobodu i ugrožavaju vlastite građane, potrebiti stranac, izbjeglica ili migrant imaju minimalne šanse da ih strana država uistinu zaštiti. Tražeći otvaranje vrata svima, Derrida poziva na promišljanje o nepravednim postupcima države koja opravdava svoju svemoć tako što građane drži u stalnoj pripravnosti, plašeći ih uvijek novim strancima i neprijateljima, čime, u svrhu zaštite nacionalne sigurnosti, otupljuje svaku oštricu otpora prema represiji i isključivosti.

Kearney je itekako svjestan vrijednosti dekonstrukcijskog čitanja između redova zbog čega Derridinu teoriju ne odbacuje, već joj, prema osobnom viđenju, daje zrnce razboritosti. U dijalogu s Derridom želi pokazati da apsolutni hospitalitet u inzistiranju na pravednosti, paradoksalno dopušta potpuni moralni relativizam, odnosno ne dopušta etičko razdvajanje dobrih i loših stranaca. Drugim riječima, Kearney (2002: 12) pojašnjava da ako hospitalitet (čak i samo na razini koncepta) treba omogućiti svakome, onda nećemo moći razlikovati svece i psihopate, one koje donose mir nasuprot onima koji teroriziraju i uništavaju.

„Ako postoji razlika između Isusa i Jima Jonesa, između Sv. Franje i Staljina, između Melene i Menegela, između Siddarthe i de Sadea – a vjerujem kako većina nas želi u to vjerovati – tada su potrebne dublje filozofske refleksije ne bi li se nadopunila dekonstrukcijska nesklonost prosuđivanju kakva stoji u temelju apsolutnog hospitaliteta. Ovakva nesklonost treba biti nadopunjena hermeneutikom

praktične razboritosti, kako bi pomogla u boljem razlikovanju dobra i zla. Jer, ukoliko nam je potrebna logika neodlučnosti kako bismo bili tolerantni, odnosno kako bi nas spriječila da se postavimo kao glavni vhrhovni egzekutori, utoliko trebamo etiku moći rasuđivanja koja bi nas obvezala na što ispravnije djelovanje" (Kearney 2002: 14).

Kearney inzistira na drugoj vrsti hermeneutike, manje radikalnoj, koja dopušta da ponekad kažemo ne te da vrata pred kojima stoje drugi ostavimo zatvorenima. Na taj način podsjeća da drugi nije ni apsolutno transcendentan ni apsolutno imanentan, ni apsolutno zlo ni apsolutna žrtva, već se nalazi negdje između. Za etiku je, tvrdi Kearney, nužna barem minimalna doza samopošotvanja jer bez njega sebstvo ne može biti moralni činilac, sposoban održati obećanje dano drugome. Bez osjećaja vlastitog identiteta i postojanosti sebstvo se ne može sjećati vlastite prošlosti niti se zamisliti u budućnosti zbog čega ne može preuzeti obveze koje je obećalo učiniti. Narativni identitet koji podržava ideju sebstva ne treba odmah odbaciti niti ga pogrešno povezati s dominacijom nad drugim, već ga, prema Kearneyu (27), treba promatrati kao narativ koji jamči odanost drugom. Pritom naglašava da je najbolji način za približavanje (engl. *de-alienate*) drugome istodobno prepoznavanje sebstva kao drugosti i drugosti kao (barem djelomično) drugog sebstva. Ovakvo međusobno prepoznavanje osnova je uspostave univerzalnih prava i dužnosti zbog kojih postajemo ravnopravni partneri čime onemogućujemo da jedan bude gospodar, a drugi rob. U to ime hermeneutika nas poziva da s obje stane usmjerimo ego prema sebstvu kao drugosti, jamčeći da će tako i jedan i drugi Drugi zadržati protočnost i određenu višeznačnost. Tek tako Drugi neće izbjeći pozornost sebstva jer neće biti ni preblizu ni predaleko, ni preintiman ni prestran pa neće potpasti pod sebstvo niti se prognati u nepristupačnu stranost drugosti. Nastavljajući na ovaj način graditi na Ricœurovim filozofskim temeljima, Kearney želi upozoriti da pristajući na hermeneutičko rješenje problema stranosti sebstva i drugosti, otvaramo prostor etičkom dodiru čiji je cilj barem malo umanjiti stranost drugoga i tako pokušati pravedno procjeniti kakav je onaj drugi koji pred nama stoji.

Proces približavanja izrazito je zahtjevan, ali postoje modeli u koje se na putu suradnje s drugim(a) možemo ugledati. Jedan od takvih modela jest postupak prevođenja koji omogućuje ono što je Ricœur (2006: 23) nazvao *lingvističkim hospitalitetom*. Cilj ovakvog hospitaliteta je u tome da se pri pokušaju dokidanja stranosti i neprijateljstava među različitima političkim, religijskim ili kulturnim drugima stavimo u poziciju prevoditelja. Naime, stručnjak koji prevodi tekst s jednog jezika na drugi mora biti vjeran i jednom i drugom jeziku kako ne bi prevodio doslovno, već u duhu svakog jezika. Premda je jezik ključni element grupnog identiteta i društvene kohezije, čovječanstvo je oduvijek pronalazilo načine suradnje koji su uključivali one mimo pojedinačnog jezičnog kruga. Ljudi su oduvijek prevodili, pazeći da to ne čine doslovno jer su time mogli uzrokovati nova nerazumijevanja i neslaganja. Upoznati novi jezik značilo je biti sposoban djelovati unutar specifičnog konteksta koji omogućuje ne samo puko sporazumijevanje, već poznavanjem nečijih običaja i pogleda na svijet. Da bi se kvalitetno prevodilo bilo je potrebno odustati od svake lingvističke apsolutizacije, ali to za prevoditelje nikada nije bilo jednostavno jer se moglo činiti da time odustaju od vlastitog jezika i identiteta. Kako bi onaj koji prevodi mogao biti pomiren s djelatnošću prevođenja važno je pred sobom imati viši cilj zbog kojeg je moguće odžalovati gubitak, ne bi li se potom osjetila radost zbog komunikacije koja inače ne bi bila moguća. U tom kontekstu, prevoditelj treba odustati od želje za savršenim prijevodom jer je takav prijevod za Ricœura (5) obična iluzija. Original nije moguće kopirati pa svakim činom prevođenja dobivamo i gubimo, doživljavajući u isto vrijeme i vjernost i izdaju. Kako se procesom prevođenja povezuju dvije strane koje čine autor i primatelj teksta prijevod uvijek služi dvojici gospodara zbog čega zahtijeva silan intelektualni, ali i etički napor za održanjem balansa među dvjema stranama. Zbog toga je, zaključuje Ricœur (10) prijevod uvijek dobro provjeriti putem ponovog prijevoda koji udvostručuje posao, ali služi kao vježba i korektiv prvom prijevodu.

Kearney (2007: 157) preuzima Ricœurovo razumijevanje prevođenja kao modela u različitim vrstama hospitaliteta. Naziva ga *interlingvističkim hospitalitetom*, izvodeći pet temeljnih etičkih funkcja hermeneutike prevođenja. Prva se odnosi na *etiku hospitaliteta* zbog koje smo u stanju preuzeti odgovornost i zamisliti se u tuđim pričama. Druga se odnosi na zauzimanje za *etikom narativne fleksibilnosti* čime se izbjegava dogmatiziranje povijesnih i mitskih događaja. Treća funkcija odnosi se na *narativnu pluralnost* koja ne znači nepoštovanje pojedinačnih povijesnih, kulturnih ili religijskih doživljaja, već nas otvara višestrukim perspektivama. Četvrta funkcija odnosi se na preobrazbu prošlosti kakva omogućava da platimo svoj dug mrtvima ili im damo glas. Posljednja funkcija odnosi se na *oprost* kao onaj odnos s drugim koji je snažniji i od empatije i hospitaliteta. U ovakvom određenju veze hospitaliteta i prevođenja jasno se uočava Kearneyeva pozicija suvremenog mislioca religije koji model interlingvističkog hospitaliteta drži izrazito važnim u promišljanjima o velikim sukobima koji se događaju na Zapadu uslijed nerazumijevanja pozicije vjere u odnosu na sekularni život. Naime, Kearneyu je interlingvistički model hospitaliteta ona nužna spona koju treba uspostaviti među kršćanima i muslimanima jer njihove odnose stoljećima opterećuju međusobni sukobi i želja za dominacijom jedne konfesije nad drugom koju najčešće smatraju kulturno i/ili moralno inferiornom. Da bi u tome uspjeli, Kearney drži nužnim da jedni i drugi naprave odmak od vlastite religije putem *anateizma* - specifičnog ateističkog pogleda zahvaljujući kojem sebe i druge možemo promatrati razboritije.

Između sebstva i drugosti

Anateizam Kearneyev ßsvojevrsni je nastavak djela *The God Who May Be*, ali među njima stoji desetljeće *sukoba civilizacija*, terorističkih napada, fundamentalizma i paranoje koji su obilježili odnose s radikalnim drugim. Pišući *Anateizam*, Kearneyev cilj bio je uspostaviti dijalog među neprijateljima kako bi ponudio filozofski lijek za histeriju koja se u Sjedinjenim Američkim Državama, a potom i u Europi, razvila nakon terorističkih napada u rujnu 2001. godine. Uključujuću u koncept anateizma sve važne značajke Derridine i Ricœurove misli, ostajući tako u stalnom dosluhu s njima, Kearney se ovim djelom istovremeno osamostalio od oba intelektualna uzora. Na taj je način dao najveći originalni doprinos temi hospitaliteta pružajući teorijski recept za izgradnju mostova među religijama koji mogu umanjiti strah i traumu kakvi se javljaju pri susretu s nepoznatim drugim.

Različitost religija, prema Kearneyu (2010: 28) nije ono što u suvremenom svijetu uistinu predstavlja problem, kao što nije upitno imaju li različite religije jednako pravo vjerovati da baš one pružaju najbolji put do božanske istine i apsolutnog. Problem nastaje samo tada kada one polažu ekskluzivno pravo na istinu, odnosno „apsolutni pristup Apsolutnom" (vidi isto). Tada, smatra Kearney, jedni drugima više nismo stranci, nego neprijatelji, a upravo takav diskurs dominirao je raspravama koje su se vodile posljednjih godina. Kearney (16) ističe kako je za dobrobit međureligijskog hospitaliteta potrebno podsjetiti da velike monoteističke religije: judaizam, kršćanstvo i islam odnos prema stranosti promatraju na sličan način. Svete knjige sve tri religije temelje se na susretu čovjeka i Boga koji se objavljuje u liku stranca. U takve susrete utkana je neizvjesnost jer stranac obično dolazi iznenada ili noću čime riskira da ga ubiju ili dočekaju neprijateljski. Dvojba koja pred domaćinom stoji, a odnosi se na nasilan sukob ili miroljubiv zagrljaj, za Kearneya

(18) je simbol susreta čovjeka i Boga. Priroda takvog susreta poziva na radikalno hermenutičko kockanje (engl. *wager*) zbog čega su monoteističke religije povijest izbora „ili – ili“ (vidi isto), a vjera neodvojiva od lika stranca, onog ranjivog, nezaštićenog i slabog (19). Prirodna reakcija na nepozvanog gosta je strah i neprijateljstvo pa hospitalitet prema radikalnom drugom, tvrdi Kearney (vidi isto), ne dolazi sam po sebi (u brojnim religijskim pričama Bog stalno mora intervenira kako bi zaštitio nepozvana stranca), već zahtijeva sposobnost imaginacije i vjeru. Da bi u međureligijskom smislu hospitalitet bio moguć važno je prisjetiti se sličnosti među monoteističkim religijama i njihovom poimanju hospitaliteta, ali tako da se ponovo promisli o samom Bogu. Da bi interreligijski hospitalitet uspio potrebno je napustiti stare paradigme o svemogućem Bogu i teodiceji, drugim riječima, „Bog treba umrijeti kako bi se rodio Bog koji omogućuje interreligijski hospitalitet“. Na mjestu religije koja je služila kao oružje infantilnog straha i ovisnosti, Kearney (30) želi vidjeti međureligijskog, postdogmatskog Boga zbog čega zagovara „snažnu ateističku kritiku deističkog izopačenja religije koje se s vremenom dogodilo kako bi se olakšao povratak oslobađajućem Bogu oslobađajućih religija“ (vidi isto). Povratak Bogu nakon ateističkog okreta Kearney stoga naziva *anateizmom*, odnosno povratkom Bogu nakon Boga. Pritom, prefiks *ana* u anateizmu govori o važnosti stalnog ponavljanja i povratka na iskonsko kockanje koje se nalazi u korijenu vjerovanja (6) pa je anateizam „poziv za ponovnim promišljanjem o primarnoj temi religije koja se tiče susreta s radikalnim Strancem kojeg prihvaćamo ili odbijamo nazvati Bogom“ (7).

Anateizam, ističe Kearney (2009: 166), nije cilj nego sredstvo, odnosno treći put koji prethodi, ali i nadilazi krajnosti dogmatskog teizma i militantnog ateizma. Nije samo epistemološka forma niti povlastica intelektualne elite, nego se njime može koristiti svatko tko je “iskusio trenutak ozbiljne dezorijentiranosti, sumnje ili straha zbog kojih više nismo sigurni tko smo ili kuda idemo“ (5). S obzirom na to da nijedan čovjek ne može biti apsolutno siguran u apsolutno (vidi isto), anateizam nije namijenjen samo vjernicima, niti predstavlja novu religiju, već skreće pažnju na božansko u strancu koji stoji pred nama (166). “To je poziv za novom akustikom, podešenom tako da može čuti prisustvo svetog u krvi i mesu. To je *amor mundi*, ljubav prema živom svijetu, utjelovljenje beskonačnog u konačnom, transcendentnog u imanentnom, eshatologije u ovom trenutku“ (vidi isto). Važan je jer u međureligijskim debatama ne zagovara napuštanje Boga, kao što ni obrnuto ne zagovara napuštanje svjetovne pozicije. Nije ni neka vrsta panteizma (antičkog ili *New Age*) koja sljubljuje svjetovno i vjersko, a da među njima ne pravi razliku. Anateizam poziva da vidimo kako vjersko nije svjetovno, ali da je u svjetovno ugrađeno ono vjersko, da je premreženo vjerskim i da su jedno prema drugome okrenuti. Kearney svjesno ide toliko daleko da kaže kako je vjersko, premda različito od svjetovonog, od njega neodvojivo, što ih ne čini istima, nego neraskidivo povezanima (vidi isto). Ovakav uvid nužan mu je kako bi na kraj izašao s neučinkovitim raspravama o primatu jedne ili druge opcije, kakva se često postavlja pri susretu zapadnog i islamskog svijeta. Umjesto da vjeru promatra samo kroz prizmu liberalnog sekularizma, anateizam poziva da se okrenemo zajedničkom u različitim kulturama, odnosno načelu hospitaliteta kakvo je tijekom vremena bilo prisutno u gotovo svim svjetskim civilizacijama. U različitim kulturama i društvima, tumači Kearney (167), može se pronaći priča koja govori kako se čovjek morao odreći povjerenja u poznatog Boga i otvoriti vrata strancu. Time je stranac nadišao svemoćnog i apsolutnog, Boga, prikazavši ga onakvim kakvim su ga tijekom 18. stoljeća vidjeli prosvjetitelji, kritični prema „pobjedonosnom božanstvu koje vlada nad svim stvorenjima i dijeli kazne i nagrade“ (vidi isto).

Demistifikacija onog vjerskog temelj je anateizma jer, prema Kearneyu (170), njime započinjemo razborita hermeneutička razmatranja koja stoje u teističko–ateističkim debatama. Osim što uviđa sve strahote koje se čine u ime religija, anateizam pokazuje kako su religije, ako se temelje na istinskoj vjeri, nadi i ljubavi, puno više od vlastite izopačenosti. Novo tumačenje religija izrazito je važno u suvremenim raspravama koje je, ističe Kearney (172), obilježeno razumijevanjem drugosti na temelju razlikovanja prijatelj–neprijatelj. Aktualizirano, među ostalim, u djelima Samuela Huntingtona i američkom „Ratu protiv terorizma“, takvo je razlikovanja upravo ono čemu se anateizam želi suprotstaviti, pokazujući da Bog nije uvijek moj saveznik, a stranac neprijatelj (vidi isto).

Kearney (174) smatra kako religija u trećem mileniju treba značiti više od skupa univerzalnih pravila. Pravila su, pojašnjava Kearney nužna, ali ne i dovoljna pa ono od čega treba započeti jesu nepoznanice i različitosti svake od religija. Međureligijski hospitalitet, naglašava Kearney (vidi isto), tada je onaj koji poštuje svačije različitosti, ali i onaj koji prihvaća da postoje stvari koje su svima zajedničke. „Bez ovakve jednadžbe, ne bi mogli postojati gosti koje treba pozvati, niti domaćini koji mogu dočekivati“ (175), ali da bi hospitalitet bio uistinu moguć presudno je priznati da postoje različiti načini putem kojih svaka od tradicija dolazi do zajedničkih etičkih ciljeva (vidi isto). Ako ne priznamo međusobne duboke religijske i kulturne različitosti, za Kearneya je nemoguć hospitalitet među religijama, kao što nije moguće postojanje stranca, a time ni otvorenosti prema onome tko nam nije jednak. Nadalje, nužno je priznati da religije osvjetljavaju put prihvatu stranca, ali u sebi nose i suprotnost prihvatu jer mogu težiti „zatvaranju, isključivanju i progonu“. Time se omogućuje „radikalna samokritika nasilnih sklonosti svake od religija ne bi li se spasio potencijal za istinskom tolerancijom i emancipacijom u njenoj srži“. Posljedično, niti jedna religija ne smije drugima nasilno nametati svoju verziju Apsolutnog jer je temeljni razlog traženja zajedničkih nazivnika svih religija potraga za „univerzalnom etikom mira koja se temelji na zlatnom pravilu prema kojemu s drugima postupamo kao prema sebi samima “ (176). Kearney zaključuje kako je reciprocitet ključ vjere pa je za upoznavanje s vlastitom religijom najbolje izložiti se drugim religijama, ali i ateizmu jer na taj način sebe izlažemo stranom, kao što i strano unosimo u sebe (178-179). Time, prema Kearneyu (vidi isto) dobijamo najučinkovitiji protuotrov fundamentalističkim izopačenostima kojima je sklona svaka religija.

Zaključak

Bogat teorijsk opus Richarda Kearneya ne zaslužuje kratke prikaze, ali oni su nužni kako bi, onima koji njegov rad (još) ne poznaju ukazali na važnost ovog irskog filozofa koji desetljećima neumorno radi na širenju mira i prevladavanju stranosti među ljudima. Započevši akademsko djelovanje pod okriljem velikog hermeneutičara Paula Ricoeura, Kearney je upijao najbolje od europske kontinentalne filozofije, spremno ulazeći u debate s onima, poput Derride, koji su europsko metafizičko nasljeđe stalno izazivali. U raspravi vođenoj za primat sebstva naspram drugosti i obrnuto, Kearney je težio i još uvijek teži trećem putu, svojevrsnoj zlatnoj sredini koja onemogućuje apsolutizaciju jedne ili druge strane, svjestan da postoje tek rijetke sasvim crne ili savim bijele pojave i stvari. U radu je pokazano kako u širokoj paleti Kearneyevih akademskih interesa dominira složena transepohalna tema hospitaliteta u koju je nemoguće do kraja proniknuti, ali je moguće raditi na promociji načela hospitaliteta kako bi se potaknuo dijalog među ljudima koji se međusobno doživljavaju strancima. Tamo gdje među nepoznatima postoji barem pokoja riječ koja se izmijeni ili pokoja ruka koja se pruži ostvaruje se početak procesa prevladavanja stranosti koji može dovesti do prestanka

sukoba ili pružanja utočišta. Kearney često ističe da se takvi procesi odvijaju dugo i uz mnogo obostranog truda. Važno je samo da su i sebstvo i drugost spremni na prvi korak, na traganje za zlatnom sredinom koja možda zvuči neostvarivo i idealistički, ali za ravnopravne odnose nema alternativu.

Literatura

Derrida, Jacques, 2000: *On Hospitality: Anne Durfourmantelle Invites Jacques Derrida to Respond* (s francuskog na engleski prevela Rachel Bowlby), Stanford University Press, Stanford.

Feld, Alina N., 2017: Thinking in Action: An Intervju with Richard Kearney, u: *Review of Contemporary Philosophy* (16) 1: 150–171.

Kant, Immanuel, 2000: *Pravno–politički spisi* (s njemačkog na hrvatski preveo Zvonko Posavec), Fakultet političkih znanosti, Zagreb, biblioteka Politička misao.

Kearney, Richard, 2001: *The God Who May Be: A Hermeneutics of Religion*, Indiana University Press, Bloomington i Indianapolis.

Kearney Richard, 2002: Strangers and Others – From Deconstruction to Hemeneutics, u: *Critical Horisons* (3) 1: 7-36.

Kearney, Richard, 2005: *Strangers, Gods, and Monsters*, Routlege – Taylor & Francis e - Library, London i New York.

Kearney, Richard. 2007: Paul Ricœur and the Hermeneutics of Translation, u: *Research in Phenomenology* (37) 1: 147-159.

Kearney, Richard, 2009: *O pričama*, Jesenski i Turk, Zagreb.

Kearney, Richard, 2011: *Anatheism – Returnig to God After God*, Columbia University Press, New York.

Ricœur, Paul, 2006: *On Translation* (s francuskog na engleski prevela Eileen Brennan), Routlege – Taylor & Francis e - Library, London i New York.

Biti pokoran bogu od žute ilovače

piše: Dinko Delić[21]*

Kada u noveli *Carska noć* 1933. godine riječju anonimnog "druga" iznosi tvrdnju da: "moj bog je vjera u ono što neumitnim okretanjem velikog životnog točka dolazi", Hasan Kikić nesvjesno određuje ključni detalj drame odigrane u korpusu "lijeve" (ali i "desne") inteligencije na prostoru bivše Jugoslavije od 1928. do 1952. godine[22]. Drame sa brutalnim posljedicama u životu ljudi toga prostora od označenog vremena do danas.

Jer estetičko (i metafizičko) pitanje kao kamen spoticanja u borbi za političku moć tehnokratske elite, što se, polarišući deklariše "lijevo" ili "desno", nisu, nažalost, gnoseološki problem utkan u civilizacijski code, već isparcelisan strateški prostor u kome se "historija otkriva kao spas"[23]. A politika kao usud. Na ruševinama evropske kulture nakon prvog svjetskog rata tradicionalno kolonizirani južnoslovenski Balkan grca u potrazi za identitetom. Raskršće trgovačkih i kulturnih puteva otprije zatvoreno sa zapada zbog osvajačkih pohoda Turske, biće izolovano i sa istoka otkud dolazi duh revolucije i staljinizma.

Zato je Kikić pisac "između"[24] u svojim lutanjima od Krleže do soc-literature i novog realizma, iz folklornih motiva do u pragmatičnost[25]. Kikić tematizira islam, bošnjačku tradiciju i kulturnu baštinu[26] u "Putokazu", ali "likvidira" Boga u liku Hajdinbega Vrsnića[27] koji gine pod euforijom pravednog revolucionarnog ateizma. Taj nestabilni položaj Kikić duguje porijeklu bošnjačkog "urlapčeta" sa periferije života[28] koje umjetnički talenat doživljava češće kao kaznu nego kao dar:

> …lako je biti čudo od djeteta kad ne moraš već u sedmoj godini napasati tuđa goveda cijelo ljeto za jedne jedine gaće od ćetenije.[29]

Službujući po provinciji[30], i pored stalnog prisustva u književnom životu Zagreba i Sarajeva, nešto rjeđe i Beograda, Kikić nije "plandovao" u epicentru kulturalne pažnje, a sigurnost, koju bi stekao u zrelim godinama kao etabliran pisac, onemogućila je smrt u borbi sa fašistima, dostojna ratnika koji je bitku počeo držeći se za pero i goveđi rep.

*

Kikićev stil bio je prepoznatljiv i provokativan. Sa biografijom američkog pisca kakvu je imao Stephen

[21*] *Dinko Delić* je rođen 1957. godine u Slavonskom Brodu. Gimnaziju je završio u Gradačcu, a Filološki fakultet u Beogradu 1980. godine. Studirao je postdiplomski kurs sociologije književnosti (1982-1986) na Filološkom fakultetu u Beogradu i kurs postmoderne književnosti (2002-2006) na Filozofskom fakultetu u Tuzli. Do 1993. radio je u Gradačcu kao profesor književnosti, pisao, bavio se muzikom i pozorištem. Od 1993. živi u Tuzli, sarađuje s medijima, nevladinim organizacijama i radi honorarno u izdavaštvu. Bio je predsjednik Savjeta Gradačačkih književnih susreta (2003-2006) i urednik časopisa "Diwan" (1999-2006). Saradnik je Međunarodnog foruma Bosna, član Društva pisaca BiH i Društva pisaca Tuzlanskog kantona.
Tekstovi su mu prevođeni na engleski, poljski, njemački, malajski i makedonski jezik. Objavio je zbirke kratkih formi *Opljačkani sarkofag* (1998) i *Bosanska knjiga mrtvih* (2001). A u pripremi mu je multimedijalna zbirka blues balada, *Daroga za Katmandu* i knjiga izabranih pjesama *Gitarske i druge pjesme*. Uvršten je u pregled "Savremena bošnjačka književnost", časopis CYM (*Spisanie za umetnost*), br. 38, Centar za kulturnu inicijativu, Štip 2003. godine; u antologiju "Poezija i humanizam" malajskog Instituta za jezik i književnost 2004; antologiju biblioteke "Harfa" Međunarodnog centra za mir u Sarajevu 2006; antologiju "Treća riječ: postsocijalistička poezija", Monsoon Edition, Calicut (Kerala, India) 2007; antologiju Marka Vešovića "Da je barem devedeset treća", Dobra knjiga, Sarajevo 2009; antologiju Hadžema Hajdarevića, "Do potonje ure", panorama novog bosanskohercegovačkog pjesništva, Centar za djelatnosti kulture "Vojislav Bulatović - Strunjo", Bijelo Polje 2010. i antologiju Ervina Jahića "Zašto tone Venecija", bošnjačko pjesništvo od 1990. do naših dana, KDBH Preporod, Zagreb 2012.

[22] Stanko Lasić: *Sukob na književnoj ljevici 1928-1952*, Liber, Zagreb 1970.

[23] Ibidem, str. 13.

[24] Mato Lončar: *Za kritičku projekciju* (fragment neautorizovane riječi), III Kikićevi susreti, Gradačac 1975, Zbornik 1973-1977, KOPC "Vaso Pelagić", Gradačac 1977, str. 59.

[25] Vidi radove Jovana Kršića i Meše Selimovića.

[26] Kasim Suljević: *Publicistički rad Hasana Kikića*, IV Kikićevi susreti, Gradačac 1976, KOPC "Vaso Pelagić", Gradačac 1977, str. 54.

[27] Hasan Kikić: *Mrkaljuško oslobođenje*, djela III, Svjetlost, Sarajevo 1969, str. 213.

[28] Učiteljska škola u Derventi i Zagrebu 1926; pravni fakultet, vanredno u Beogradu 1938, u 33-oj godini života.

[29] H. Kikić: *Vunderkind*, "Putokaz", 1/1937, 2, 57-59.

[30] Hajdarevići, Rogatica, Gornji Sjeničak, Pisarevina, itd.

Crane ili Theodore Dreiser, iskušavajući život vlastitom kožom, pisao je o ljudima na dnu, o izrabljivanju, prostituciji i bijedi. U tekstu *Nekoliko svijetlih i nekoliko opskurnih imena u BE-HA literaturi* iz 1936. Kikić upoređuje Uptona Sinclaira i Kaimiju stvarajući bizaran duhovni most od bošnjačke i bosanskohercegovačke soc-literature ka grupi američkih pisaca ("skupljači prljavštine" - *The Muckrakers*) iz koje izvire Sinclaire. Sa barbarogenijem američkog pisca u kome dominira proživljena invencija, a ne akademski nerv[31], Kikić je bio nesofisticiran, ali sasvim privlačan autor. Na tragu Jacka Londona[32], i Erskinea Caldwela zanimao ga je animalni sloj[33] ljudske prirode što se nagonima opire strukturi poretka (i tlačenju), a čezne za prirodnom i socijalnom slobodom.

Domaća kritika uočavala je uticaje Maksima Gorkog[34], Emila Zole[35], Bertolda Brechta i Franza Junga[36] prateći Kikićev komunistički engagement. Uočavali su Kikićev afinitet tako isto prema Krleži ili Cesarcu[37], ali estetska građa koju je pisac iz Gradačca sinestetički snažno zidao po papiru prevladavala je oktroisanu političku tendencioznost:

A znaš li ti šta je to sifilis?

Ne znam - kažem.

To ti je gospodska riječ za ljubav.[38]

Taj estetički naboj čini Kikića intrigantnim i svježim književnikom kada zanemarimo ideološki balast. Naročito u jeziku i senzibilitetu. Neupadljivo, njemu se dopao Crnjanski[39], zaljubljenik u Panoniju, na čijem rubu zjapi Posavina i kroz blato stere ravnicu ka trebavskom brdu. To ravničarski mutno stanje svijesti Crnjanskijevih likova omami Kikićeve Kokine i Vidičane, dok iznad magle i šume sjaji "beskrajni plavi" kao "pregolem modar krug"[40].

U slobodnom stihu, inače neujednačenih pjesama, buntovni Kikić radije istražuje prozni zvuk nego sentimentalni[41] cliché kao u pjesmi *Božji ljudi* gdje su neposrednost i jednostavnost uslov za autentično osjećanje revolta. Ili u erotskim: *Za dobrotu puti* i *Ljubav njegova* gdje punim žarom plamti Kikićev temperament, ali i sjeta. Visoko poetski spoj, u naizmjeničnoj upotrebi dominantnog 9-erca sa varijacijama 11, 13 i 8, pjesmi *Ljepota ljetnja* daje osebujan ritam svakodnevne životne proze koja prikriva strastveni jamb:

Ko bi se njivama odmetnuo kroz žita,

dubokim će se vodama kraj šuma

kupati gole djevojke;

ako im cikom ciknemo,

poskakaće redom u vode. [42]

Ova antičko-renesansna slika, arkadijska vizija prirode i seljančića za ordinarni Kikićev inventar izgleda kao incident. I nije poetski anahronizam, već dragocjena ekscentričnost koja profinjuje paletu emocija ovog naturalistički-pastoralnog pisca.

*

Erotske sekvence, apokaliptični grč u svijesti poniženog čiji "zubi se krešu jedan o drugi", dok "grad

31 Skender Kulenović: *Eseji*, Veselin Masleša, Sarajevo 1971, *Junaci ubiše pisca*, str. 241.

32 Radovan Vučković: *Problemi, pisci, dela*, Veselin Masleša, Sarajevo 1974, str. 288.

33 Staniša Tutnjević: *Uniženi svijet u pripovijetkama H. Kikića*, Izraz, br. 10, XXVI, XIII, oktobar 1969.

34 Rizo Ramić: *Budna Bosna*, Svjetlost, Sarajevo 1966, str. 26.

35 R. Vučković: *Problemi, pisci, dela*, Veselin Masleša, Sarajevo 1974, str. 288.

36 Ibidem, str. 286-287.

37 M. Selimović, Ismet Smailović, J. Kršić.

38 H. Kikić: *K. und K. goveda*, djela II, Svjetlost, Sarajevo 1969, str. 98.

39 U kritici Kašaninovog romana *Trokošuljnik* Kikić oštro sudi o Rastku Petroviću i Radetu Draincu, ali "obećavao" mu je Crnjanski *Pričama o muškom* i *Lirikom Itake*.

40 Vidi Kikićeva djela: *Idila* i *Sinovi prostrane domovine*.

41 Kikić ne pati od "sentmentalizma" – Mak Dizdar, preneseno iz: *Antologija bošnjačke pripovijetke*, Alef, Sarajevo 1995, predgovor Enesa Durakovića, str. 17.

42 Izabrana djela I, Svjetlost, Sarajevo 1969, str. 22.

liči na izmrcvareno steono živinče", govor koji prašti od ovlaš prikrivene psovke, argotizmi i neologizmi – sve to čini Kikićevu "magmu elementarnog doživljaja svijeta"[43], književnu radionicu na čulnom izvorištu stvaranja. Zanatske tajne: u žurbi nedorađeni tekst, hiperprodukciju "zagrcnutu materijom"[44], Kikić nije krio od očiju javnosti. Pohlepno objavljujući[45], pisao je bez ostatka, i pored učiteljskih i partijskih obaveza, strasno predan demijurgu kojeg je izabrao da slijedi.

A stvaralački *daimon* (njegova *dada*) blagoslovio je Kikića sposobnošću da boravi u tački pretvorbe haosa u kosmos. U polivalentnom bivstvovanju estetičkog rasprsnuća i sinkretičke moći ponovnog uspostavljanja tekstualne stvarnosti. Zato uzvici[46] i novostvorene riječi u toliko glagola[47] i boja[48]: "Dakle, 119 boja! Da je svaki naš književnik stvorio po 360 novih riječi, kamo bi smo dospjeli?"[49] "Izvrsni glumci intoniraju *ah* na 45 intonacijskih ravni (…) jedan jedini uzvik (…) može imati do 45 različitih značenja."[50]

Nažalost, kritika je metodološki pristup u ocjenjivanju Kikićevog djela, najčešće, zadržala u projekciji aktuelne političke ravni, ili opcrtan granicom osobnog horizonta.[51] Granicom ukusa.[52] Ne videći kako život bukti između korica Kikićevih knjiga tako nemaran i odbojan prema perfekcionizmu.

Kikić je htio da bude nov i drugačiji: "Literatura traži da se jezik podmladi"[53] "Stilom diktira temperament… Stil je fotografija psihološkog bila radnje."[54] Ali često je zbunjen reakcijama kritike[55], tražio izlaz iz nedoumice (*Liberalac na skretnicama*; *U K. und K. be-ha kaznioni*), ili pokušavao da se opravda (pismo J. Kršiću iz Rogatice, od 16.03.1931. godine). Dok naposlijetku nije oštro i neumjereno nasrnuo na književne veličine kao što su Andrić, Samokovlija, Dučić, Skerlić i Rastko Petrović, ne štedeći ni "mlade snage" kao što su bili Desanka Maksimović i Hamza Humo[56]. Kikićev "obračun" sa Grupom sarajevskih književnika[57] i sa nekadašnjim mentorom Jovanom Kršićem[58] u vremenu od 1930. do 1938. značio je konačno udaljavanje od provincijalne trpeljivosti i početničke skromnosti. Taj sukob sa velegradskom arogancijom pokazao je i konačnu spoznaju pisca da poniženje iz mladosti, hendicap raščovječenja može "izliječiti" jedino borbom gdje (gotovo i da) nema razlike između pera i puške.

Ali Kikić se dvoumio između "talenta" i "svrhe", između "htijenja" i "umijenja"[59] i, parafrazirajući Marxa, shvatao da "literatura kao izolovana nematerijalna snaga neće nikad promijeniti poredak stvari".[60] Sa Hegedušićem[61] u društvu, naš pisac bio je blizak

43 E. Duraković: *Antologija bošnjačke pripovijetke*, Alef, Sarajevo 1995, str. 17.

44 E. Duraković: *Mijene i konstante Kikićevog pripovijedanja*, Kikićevi susreti 1973-1980, Književni godišnjak br. 5, Centar za informisanje, obrazovanje i kulturu "Vaso Pelagić", Gradačac 1982, str. 55.

45 Oko 140 bibliografskih jedinica za života.

46 Ismet Smailović: *Jezik Hasana Kikića*, Glas, Banjaluka 1979, str. 117.

47 Ibidem, str. 93; 177.

48 Ibidem, str. 150.

49 Mate Šimundić: *Riječ u svojoj umjetničkoj funkciji*, Kikićevi susreti 1979-1980, Centar za informisanje, obrazovanje i kulturu "Vaso Pelagić", Gradačac 1981, str. 64.

50 Ibidem.

51 Drastičan primjer predstavlja Stanko Korać u: *Hrvatski roman između dva rata*, August Cesarec, Zagreb 1975, str. 235; 379; 380. Zatim časopis "Mlada Bosna" 1930. (*Hasan Kikić u Zagrebu*), te pojedini stavovi J. Kršića, Avde Hume, Momira Veljkovića.

52 Vidi radove I. Smailovića i M. Selimovića.

53 H. Kikić o Kašaninovom romanu *Trokošuljnik*, djela I, Svjetlost, Sarajevo 1969, str. 260.

54 Ibidem, str. 261.

55 Safet Krupić: *Mi, danas*, ARS 37, Zagreb 1937, str. 75-78. Krupić, rezimirajući radove o Kikiću, kaže da kritika piše "nestvarno", ne osjećajući i ne shvatajući Kikića koga "zbunjuju glupim i neznalačkim frazama".

56 Vidi kritičke i polemičke spise H. Kikića, djela I-III, Svjetlost, Sarajevo 1969.

57 H. Kikić: *Literarna fizionomija današnjeg Sarajeva* i *Nekoliko svijetlih i nekoliko opskurih imena u BE-HA literaturi* (II dio), djela I, Svjetlost, Sarajevo 1969.

58 H. Kikić: *Slučaj g. prof. dr. Jovana Kršića* i *Još jedan slučaj g. Jovana Kršića*, "Putokaz", 2/1938, 7-10.

59 H. Kikić: *O umjetničkom i neumjetničkom stvaranju* (1937-1940, zaostavština), djela III, Svjetlost, Sarajevo 1969.

60 H. Kikić: *Nekoliko svijetlih i nekoliko opskurnih imena u BE-HA literaturi*, "Almanah savremenih problema", Zagreb 1936.

61 Krsto Hegedušić ilustrirao je prvo izdanje *Provincije u pozadini* 1935.

krugu književnika oko Krleže.[62] Vaso Bogdanov, uz Zvonimira Richtmanna i Marka Ristića, najžešći "krležijanac" u sukobu na književnoj ljevici, piše za Kikića u "Hrvatskom kolu" 1932. godine da je nakon folklorne faze: "prišao teškom, mučnom životu seljačkih i radničkih masa".[63] Odlomci romana *Ho-ruk*, štampani u "Književniku" i "Hrvatskoj reviji", ili romana *Bukve* u "Putokazu", te, dodatno, i zbirka *Provincija u pozadini* sadrže zloslutne stranice na kojima se manifestuje nova, Kikićeva prijeteća književnost. Gnjevni duh proleterijata kondenzovao se u moć spontanog (pravednog) nasilja:

To mnoštvo krklja, okovana se snaga napinje kao para u tijesnom kotlu, glomazna, strašna, nezadovoljna živina koja bijesno škrguće jakim širokim kutnjacima i grči pesnice, to mnoštvo, mrko, strašno, jako kao zemlja koja ga drži, ono pljuje gadne kletve, ono se kesi, ono se nadima, ono hoće da prsne.[64]

Moralni dopust za silu Kikić je pronašao na egzistencijalnom dnu ispod beznađa i fiziološke iskre svijesti koju diktira glad, izgradivši likove nakazne kao Quasimodo, a bez iluzije dostojanstva kakvu bi mogli imati Josef K. ili Meursault.[65] Pasmandžija Kršo (*Drugo lice čovjekovo*) nije hrsuz[66] koga hapse i kome će suditi za počinjeni grijeh, već zvijer-štetočina izvan svakoga prava. Zato ubistvo Jove pandura nije zločin, nije osveta, ni pravda, već elementaran gest mesa ispred smrti: pasmandžijin grč pogibije ili življenja.

Revolucionarna borba i književna borba, dva pojma koji, ujedinjeni, obećavaju prevrat i političko razrješenje stanja potlačenosti, postali su ideal prihvatljiv radikalnom Kikiću, sredstvo koje izvire iz cijelog njegovog bića: "Danas je za nas važnija i rimovana parola nego cio Vjenceslav Novak."[67] Zato mu Partija bijaše utočište i organizirana snaga sposobna za gradnju novog poretka. "Imam dobroga tatu, gvozdenu radničku klasu", pjevao je Majakovski, pjesnik Oktobra. A "u kojem je obliku nužan jedan fanatizam i nama, možda će to vrijeme samo da rekne",[68] mislio je Kikić 1929, desetak godina prije nego će uzeti pušku, a ostaviti pero, zauvijek. Njegova odlučnost da se bori materijalnim sredstvom označila je smrt pisca prije pogibije čovjeka:

Neka ostave – k vragu! – pera i knjige… Neka nemaju nikakvih iluzija da išta drugo može odlučiti o našoj sudbini i o sudbini čovječanstva, do isključivo borba… Pod ledinu mi, ili fašisti.[69]

Bile su posljednje riječi izrečene bivšem saradniku iz "Putokaza" Rizi Ramiću kao oproštaj, jer je Kikić, godinu poslije, "smrću potvrdio svoju literaturu – postao njen glavni lik"[70], dokazao da i u životu književni likovi traže pisca, baš kao u Pirandellovoj drami.

*

Ali književnici na "lijevoj" barikadi već vode odsudnu bitku, međusobno, nagovještavajući "slom jednog mita", Istinu koja "se otkrila kao Laž"[71]. Zvonimir Richtmann, Vaso Bogdanov, Marko Ristić i Krleža – protiv Đilasa, Kardelja, Ognjena Price i shakspeareovskog zloduha Zogovića. "Danas" i "Pečat" nasuprot "Stožeru" i "Novoj literaturi". "Podravski motivi" – "Književne sveske"; *Antibarbarus* – protiv! Lik je književni robot koji obavlja "plemeniti" posao osvješćivanja, a prema softwareu inženjera-pisca.[72] Ili

[62] Kikić je objavljivao u "Danasu" 1934. i "Pečatu" 1939. godine.

[63] Preneseno iz: S. Tutnjević: *Socijalna proza u BiH između dva rata*, Veselin Masleša, Sarajevo 1982, str. 212.

[64] *Platne subote*, *Ho-ruk*, djela III, Svjetlost, Sarajevo 1969, str. 233.

[65] Likovi V. Hugoa, F. Kafke i A. Camusa.

[66] Kikić je pisao roman *Hrsuz* čiji rukopis nije sačuvan.

[67] H. Kikić (zaostavština): *O umjetničkom i neumjetničkom stvaranju* (1937-1940), djela III, 1969, str. 311.

[68] H. Kikić: *Besjeda o našoj desetogodišnjici* (anketa: Deset godina zajedničkog života), Zapisi, 3/1929, IV/I, 6-9.

[69] Sadik Šehić: *Hasan Kikić, učitelj, borac, književnik*, Glas, Banjaluka 1986, str. 36. Svjedočanstvo R. Ramića o susretu sa Kikićem u Sarajevu 1941.

[70] R. Ramić: *Sjećanja na Hasana Kikića*, Kikićevi susreti 1973-1977, KOPC "Vaso Pelagić", Gradačac 1977, str. 17.

[71] S. Lasić: *Sukob na književnoj ljevici 1928-1952*, 1970, str. 51.

[72] J. V. Staljin: pisci su "inženjeri duša".

autor, suprotno tome, "nesvjesno", u estetskoj slobodi luta, podložan unutrašnjem diktatu, umjesto Partiji što ekskluzivno čuva ključeve riznice Duha. Šta ako se likovi otmu kontroli i počnu da "žive" vlastiti život van autocenzure "poslušnog" pisca? Ko je na pravom putu? Oni što idu ka estetičkom razotuđenju prateći buntovnog Baudelairea, Rimbauda, Prousta, Sartrea i Malrauxa, ili materijalna snaga "novog realizma" na "liniji" Rabelaisa, Moliera, Beaumarchaisa, Balzaca, Zole, Heinea, Gogolja, Lessinga…?

Sukob na književnoj ljevici donosi sudbonosan prelom u kulturnim tokovima Balkana. Kao odraz raskida A. Bretona sa KP Francuske 1935. i negiranja Aragonovog *Povratka realnosti*.[73] Kao odgovor na obračun Ždanova sa Buharinom i Pasternakom 1936. ili Staljina sa Trockim ranije. Iako, zaista, ex-jugoslovenske književnosti jesu "periferija književnosti" i "ova diskusija tek periferija (…) svjetske diskusije"[74], identitet i istorija postaće prelomne tačke u književnom i javnom životu ljudi ovoga tla. Jer se politika umjetnosti nametnula kao arbitar - parametar vrijednosti i slobode.

Tito je intervenisao dva puta. U članku *Trockizam i njegovi pomagači*, maja 1939. ("Proleter" br. 1), on traži prekid spora. Već iduće godine, pišući *Za čistoću i boljševizaciju partije* ("Proleter" br. 3-4), Tito je, već imenovanim "pečatovcima" Richtmannu, Ristiću i Bogdanovu, dodao i Krležu uz opomenu da "partija bdi". Zbornik "Književne sveske", objavljen naknadno u avgustu 1940. sa radovima Kardelja, Đilasa i Price, značio je konačan "odstrel" neistomišljenika. I model discipline uma inkorporiran u društvu kao neophodan radi preuzimanja vlasti u borbi protiv fašizma, ali i decenijama nakon toga zbog – očuvanja vlasti.

Tri su Bošnjaka doprinijela razvoju događaja na ljevici i to u različitoj mjeri. Safet Krupić objavio je članke: *Problemi umjetničke kritike* u časopisu ARS 37 (Zagreb 1937, br. 1) i *Andre Gide*, takođe u ARS 37 (br. 2, iste godine). Zatim Avdo Humo: *Naša posljeratna ljubavna lirika (od Krkleca do Zogovića)* i A. Humo sa Punišom Perovićem: *Poslovanje Branka Teodosića* – oba u časopisu "Mlada kultura" (Beograd 1939, br. 1), te A. Humo sa Mirkom Davičom i P. Perovićem: *O Pečatu i besjedi o njegovoj svrsi*, opet "Mlada kultura" (br. 2). Ali Hasan Kikić, tek književnim prilozima u "Pečatu" 1939. biće označen kao "trockista" i "krležijanac"[75]. Značajno je i što u neobjavljenom (??!!) tekstu iz zaostavštine (1937-1940) *O umjetničkom i neumjetničkom stvaranju* Kikić negativno ocjenjuje priču Stevana Galogaže i pjesmu Jovana Popovića, istaknutih pripadnika soc-literature. Zatim "odgovara" Bratku Kreftu "braneći" Krležu kao "pečatovac" iz pozadine (*O novoj umjetnosti* – zaostavština). Istovremeno, javno, A. Humo kritički oštro cijeni *Bukve* ("Naša stvarnost", 1938), ulazeći u polemiku sa Melkom Erakom koji brani Kikića u "Putokazu" (2/1938,6 i 2/1938, 7-8). Član uredništva "Putokaza", S. Krupić već je pisao 1937. u odbranu Kikića (ARS 37). A da je Kikića trebalo braniti svjedoči Velimir Stojnić:

O njegovom držanju, u vezi s predratnim sukobima na književnoj levici, kružile su različite verzije, čak i u ratu. Hteo je, lično, da raspravi to pitanje.[76]

Apsurdna poza. Kikić, proleter – porijeklom i vokacijom, treba da dokaže "ljevičarstvo" aparatčikima, partijskoj eliti: "koji neprekidno brbljaju o ravnopravnosti, ali iz te ravnopravnosti uvijek isključuju sebe."[77] Jer većinom "socijalni literati govore s teorijskih pozicija proleterijata, a pišu s pozicija malograđana."[78] Apsurdna, ali autentična poza, jer dokazuje nemogućnost sinteze umjetnosti i revolucije u izdijeljenom čovjeku što politizira svoj razbijeni

[73] S. Lasić: *Sukob na književnoj ljevici 1928-1952*, 1970, str. 40.

[74] Ibidem, str. 9.

[75] Ibidem, str. 191.

[76] Velimir Stojnić: *Ratni dani H. Kikića*, Kikićevi susreti 1973-1982, Književni godišnjak br. 5, CIOK "Vaso Pelagić", Gradačac 1982, str. 92.

[77] S. Lasić: *Sukob na književnoj ljevici 1928-1952*, 1970, str. 84.

[78] Ibidem, str. 82.

svijet, egzistenciju koja izmiče.[79] "Dovoljno je biti kulturan pa da se bude čovječan", kaže Kikić u žrvnju između kreacije i političke borbe.

*

Štampajući "Putokaz" od 1937. do 1939. u svega 12 brojeva[80] i pod uticajem CK KPH, a sa redakcijom uglavnom od Bošnjaka (Šukrija Huskić, S. Krupić, S. Kulenović, R. Ramić, Mustafa Orlanović, Bakir Badnjević, i dr.), Kikić je dobio priliku (ili zadatak?) da opcrta kulturni profil muslimanskog pitanja u BiH. Ali "ljevičarske" dileme nisu iscrpljivale obim njegovog identiteta. Folklorna opsesija ranih Kikićevih pjesama i priča u uredničkoj koncepciji "Putokaza" preoblikovala se u napor bošnjačke inteligencije da promišlja nacionalne i socijalne teme "u službi svome narodu".[81]

Nekoliki značajni članci S. Krupića: *Današnjica i mi*; B. Badnjevića: *Islam i demokracija*; Š. Huskića: *Kultura i društvo*; S. Kulenovića: *Pogled na muslimansku omladinu* i *Jedna žalost i jedna potreba*; H. Kikića (Alija Korjenić): *O demokraciji* i M. Orlanovića: *Problem napretka bosansko-hercegovačkih muslimana* čine kapitalan kulturološki doprinos i "najviši bošnjački nacionalni domet između dva svjetska rata."[82] Čak, pripremajući "Kalendar Putokaza" za 1938, redakcija upućuje poziv za saradnju bošnjačkim intelektualcima u formi nacrta – "enciklopedije svih naših aktualnih pitanja".[83] Nacrt se sastoji iz 20-tak odjeljaka o položaju i razvoju Muslimana, o seljaštvu, zanatlijama i radnicima, ženama, omladini i inteligenciji, o kulturno-prosvjetnim društvima, štampi i književnosti, o islamu i nacionalitetu, o agrarnoj reformi iz 1918. i prirodnim bogatstvima BiH. Većina ovih tema nije istražena ni do danas što ističe značaj "Kalendara" kao "prvog bošnjačkog leksikografskog dokumenta".[84]

I, kuriozitet – "Putokaz" prikazuje bogumile kao socijalni pokret. Jer prema riječima Augusta Cesarca: "Naša linija nisu Zrinjski i Frankopani, naša linija su bogumili, Gubec i radnički pokret".[85] A time se hereza kao religijsko-kulturna odrednica bosanskog mentaliteta, zapravo, revidira na političku ravan. Još jedan dokaz kako dosljednost ni u jednom smjeru nije moguća.

Da li je Kikić ateista? I da li njegov interes za bošnjaštvo jeste samo zov krvi? U ocjeni knjige *Društveni razvitak Hrvata* D. Tomašića[86] Kikić ističe razvoj sociologije kao važne nove nauke i primjedbu Tomašića da je društveni razvitak Muslimana u BiH, takođe, nedovoljno istražen. Kikić poziva: "A i krajnje je vrijeme da se pitanju Muslimana BiH dadne ozbiljna naučna podloga." U pjesmi *Softe*, objavljenoj u Gajretu još 1928, uneseno je složeno osjećanje divljenja džennetskim putnicima zbog njihove nevine čistoće, "zehra" uzdržane zavisti prema nepomućenoj vjeri koju softe žive, ali i blaga ironija skeptika-intelektualca koji ne može a da ne žudi za zemaljskom puti:

Velike će im zasijati milosti
kad poslije nedužni umru
- naći će se s hurijama
u dženetu po baščama,
blago njima kad vjeruju." [87]

Slično tome, nostalgiju i sarkazam nalazimo u *Pesmi Ramazana* pisanoj nešto ranije u Samoboru 1926.[88] Ali indikativna je tek *Bajramluk velikoj djeci* gdje Kikić kaže: "A lijepo je vaše vjerovanje, prelijepo…" Dakle, ne manjka ljubavi prema "njihovom" vjerovanju, ipak iz te slike Kikić sebe isključuje, budući da je ekskomuniciran odavno i duhom kao što bijaše socijalnim porijeklom:

Imam i ja golemu družinu. I idemo mi, idemo, dobrotom se naše goleme duše radujemo. Jeda i nama dođe Bajram.[89]

Tako je Kikić "potonuo" u materiju. I po vlastitom izboru, kao socijalni pisac, zanemario "šaputanja duše" iako im svakodnevno prisustvuje kao svjedok-stvaralac na rubu estetskog koje transcendira prema apsolutu. Daleko iznad političke mimeze. Dionizijsku čulnost svojih likova, krik iz srži "golog života", praštavi jezik neponovljive zvučnosti, sirovo agresivan (do bola) – Kikić je smatrao materijalnom snagom, sredstvom za promjenu stvarnosti. Ne shvatajući da (već) kreira stvarnost. Da je mijenja.

Pokazujući materiju, pisci takvih dela kakvo je Kikićevo prizivali su su višu stvarnost i viši smisao života, pa iako im je filozofija strogo materijalistička, bili su revolucionari i idealisti-propovednici.[90]

Ovo lucidno zapažanje Radovana Vučkovića iz 1974. naslućuje ključ rješenja, ali zadržava još uvijek dominantnu ideološku nijansu. Dok Meša Selimović 1952, primjetivši Kikićevu moć cijepanja društvene krinke do primarnog nagona, do atavizma, naziva to "opasnim zalaženjem u mehanicistički, metafizički materijalizam", očito obuzet purističkim duhom *Derviša i smrti* (1966). Obuzet ličnom dramom, Selimović previđa da se vrata apsurda odškrinuti mogu i drugačije. Iako je već nagoviještio transformaciju tog fenomena koji su iskušavali Camus i Kafka, Gogolj, Sartre i Joyce, a u pozorištu Samuel Beckett, kasnije: *da se do kraja iscrpljena teza preoblikuje u svoju suprotnost*, Meša kod Kikića ne vidi da "metafizička materija" transcendira estetski izvan dileme što je pisac intelektom pokušava da riješi. A ubistvo Hajdinbega Vrsnića u priči *Mrkaljuško oslobođenje* (1932) konačna je tačka groteske koju odigra Kikićev lik Smajo, Tursin sin. Lud od groma i begovog nemilosrđa, on ne obara poredak u društvu, već se suočava s apsurdom. Smajo kao Kronos škopi Urana i mijenja strukturu Univerzuma:

Smajo opet vidi samo bega, glavom Hajdinbega Vrsnića. O, ne, opet ne! To je Bog, Bog, bradat, svilene, sijede brade, s malom rukom, ručicom…

Bog, bhroooggg![91]

U igri slova među riječima <u>*bog*</u> i <u>*beg*</u> Kikić dodiruje koordinate civilizacijskog ustrojstva. Jer "kao što je sunce vječno, vječan je i gospodin Goldberg"[92]. Tako isto Avakum Garina u svome kafeodžaku s pepeljasto-žutom bojom kože "liči na pomno izvajanog boga od ilovače."[93] Dakle, "logično" je da se idoli svrgnu i umjesto njih uspostavi doktrina Partije, vlast proleterijata koja, po Marxu, donosi napredniji svijet. Ali, ta ekonomska varijanta ranog hrišćanstva bila je dijalektička utopija materije, konačna prema drugim utopijama u nizu. Jer "od robovskih pobuna u starom svijetu do socijalističke revolucije, borba potlačenih se završila u uspostavljanju jednog novog 'boljeg' sistema dominacije".[94] Shodno tome, bitka na književnoj ljevici, vođena instrumentarijem pragmatizma i političke dogme – "trockisti" i "revizionisti" poraženi su autoritarno, a ne debatom – rezultirala je pirovom pobjedom sile sa ultimativnim pravom:

Teza o isključivosti jedne interpretacije bez (…) rizika, bez (…) tjeskobe, bez (…) mogućnosti pada vodi direktno teološkom viđenju svijeta, tj. metafizici, koja se naravno može zvati i dijalektički materijalizam, ali koja nije time ukinula svoju bit.[95]

---

79 Ibidem, str. 17.

80 K. Suljević: *Publicistički rad H. Kikića*, Kikićevi susreti, Gradačac 1973-1977, KOPC "Vaso Pelagić", Gradačac 1977, str. 53.

81 *Uvodna riječ*, "Putokaz", 1/1937, 1, 1-3.

82 Šaćir Filandra: *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo 1998, str. 153.

83 Ibidem, str. 150.

84 Ibidem, str. 152.

85 K. Suljević: *Publicistički rad H. Kikića*, Gradačac 1977, str. 54.

86 "Putokaz", 1/1937, 2, 63-64.

87 H. Kikić: *Softe*, Gajret 9/1928, 4, 52.

88 Rukopisna zbirka, Sabrana djela I, Univerzal, Tuzla 1987. str. 146-147.

89 H. Kikić: *Bajramluk velikoj djeci*, Gajret 9/1928, 11, 161.

90 R. Vučković: *Problemi, pisci, dela*, 1974. Vidi: *Romani H. Kikića*, str. 295.

91 H. Kikić: *Mrkaljuško oslobođenje*, Sarajevo 1969, str. 250.

92 H. Kikić: *Ho-ruk*, Izabrana djela II, Svjetlost, Sarajevo 1969, str. 250.

93 H. Kikić: *Bog od žute ilovače*, Izabrana djela I, Svjetlost, Sarajevo 1969, str. 230.

94 H. Marcuse: *Eros i civilizacija*, Naprijed, Zagreb 1985, str. 87.

95 S. Lasić: *Sukob na književnoj ljevici 1928 –1952*, 1970, str. 111.

A "desno" orijentisani pisci, "antisocijalne snage", prekrili su se plaštom istorije, baveći se prevashodno narodnim duhom i kulturom u herderovskoj projekciji vremena, egzistencijalnom mukom pojedinca pred katastrofom i zajednice pod tiranijom rata. Andrić, Crnjanski, Dučić, Alfirević, Muradbegović, A. Nametak – svaki iz svoje vizure – opirali su se majoriziranju klasnog kolektivizma i tendencije povlačeći se u tradiciju ili parnasovski elitizam. Očekivali su[96] da i poslije 1918. godine na stratištu imperija i krhotinama modernizma građanska Evropa može naći duh novog života. "Između umetnika i društva postoji, u malom, isti jaz koji postoji između Božanstva i sveta. Prvi antagonizam samo je simbol drugog", reći će Andrić 1935. u *Razgovoru s Gojom*. Andrić, uzvišen i gord – diplomata Kraljevine kao i Dučić. Shodno tome Crnjanski piše *Sumatru* 1920. i *Seobe* 1929, a Muradbegović istorijske drame. Njihova literatura i tropijski i tematski odstupa od principa socijalnog realizma. Ovi pisci stvaraju, višestruko: i opozicioni tok i književni pandan literaturi "ljevice" na Balkanu, ali i paradigmu epigonima nacionalnog utilitarizma koji će izrasti iz Andrićevog i Crnjanskijevog "kaputa" poslije drugog svjetskog rata. Kao nacionalisti i (pseudo)disidenti u komunizmu, književnu i političku egzistenciju s kraja XX vijeka steći će (na različiti način) Dobrica Ćosić, Matija Bećković, Ivan Aralica i Džemaludin Latić, npr. Ideja moderne o jedinstvu nacije, istorije i kulture, te o piscu "lučonoši" – probuđenoj duši naroda – izjednačava ulogu umjetnika na drugovrsnoj barikadi ideja. Jednako anahron, pseudo-prosvjetiteljski i politički čin.

A: "Zašto je ova Bosna pastorče!?" krikne Kikić 1929. godine u *Besjedi o našoj desetogodišnjici*, nezadovoljan stanjem u kraljevskoj Jugoslaviji. I, kritikujući baš Andrića i Alfirevića 1936, piše da se u Kalayevoj BiH: "'bošnjakovalo', 'srbovalo' i 'hrvatovalo' i na račun toga pljačkalo, kralo i otimalo, a uporedo još i s tim godine su prolazile i kroz njih se vukla takozvana narodna kultura kao jalova kravetina…"[97] Uočivši zamku "narodnjaštva" koje, najčešće, pod maskom naciona podvali "rđavu upotrebu umjetničkih izražajnih mogućnosti"[98], dakle – kič, Kikić se bošnjačkom nacionalnom pitanju obratio kritički i kreativno u skladu s Krležinom i Ristićevom tvrdnjom: da je vrijednost u čovjeku, a ne u vanjskim esencijama: Države, Boga, Naroda, Ideologije i Klase.[99] Zato, po Kikiću "islam nije (…) u (…) suštini smetnja društvenoj emancipaciji", već "oni koji ga tretiraju prema svojim uskogrudim prilikama."[100] A pravo nacije "neka je razmaknuto do granice prava čovjekova."[101]

*

Kikićev rad urodio je dvojako. U estetskom ispunjenju teksta koji snagom nadmašuje autorova htijenja i apsorpcionu moć aktuelne kritike. Čak i najstrože ocjenjene Kikićeve romane moguće je prevrednovati uvaživši tehniku politekstualnog kadriranja kao kod Dos Passosa i Bertolda Brechta:

Kikićeva koncepcija romana počinje u ekspresionističkoj viziji, (…) oslobađa (se) njene apstrakcije, zadržavajući elemente simfonijskog i sarkastičnog instrumentaliziranja agresivno izraženih i naturalistički oštro istaknutih detalja (…), to (je) koncepcija jednog novog konstruktivističkog naturalizma, odnosno postekspresionizma.[102]

Književno-istorijski Kikiću je usko u omeđenom prostoru soc-literature, čak iako on jeste bošnjački prvak u reprezentaciji sukoba na književnoj ljevici. Njegova tragična smrt pod nerazjašnjenim okolnostima[103] dokazuje da, na drugoj strani, kanibalizam revolucije "jede svoju djecu" i, takođe, iluziju o zajedništvu umjetnosti i politike. "Struktura artističke svijesti pokazuje da je ta svijest uvijek u sukobu s konkretnom revolucionarnom akcijom jer otkriva njenu relativnost."[104] Relativnost: kao težnju politike da od pisca načini podanika bez razlike kojoj ideologiji služi. Podanika pokornog bogu od žute ilovače.

96 "Očekivali su" – figurativno rečeno. Nemoguće bi bilo jednom riječju dovesti u vezu uvjerenja tako različitih pisaca.

97 H. Kikić: *Nekoliko svijetlih i nekoliko opskurnih imena u BE-HA literaturi*, djela I, Svjetlost, Sarajevo 1969, str. 273.

98 H. Kikić: *O kiču* (zaostavština), Sarajevo 1969, str. 312.

99 S. Lasić: *Sukob na književnoj ljevici 1928-1952*, 1970, str. 98-99.

100 H. Kikić: *Prilog jednoj diskusiji*, Pregled 2/1928, 4 (107), 89-90.

101 H. Kikić: *Besjeda o našoj desetogodišnjici*, Zapisi, 3/1929, IV/1, 6-9.

102 R. Vučković: *Problemi, pisci, dela*, 1974. Vidi: *Romani H. Kikića*, str. 294.

103 Vidi feljton S. Šehića: *Ko je ubio H. Kikića?* - "Oslobođenje" 1997, god. LIV, br. 17610 - 17615. Kikić je poginuo na zadatku dok su birokrate pisali parole u zemunicama.

104 S. Lasić: *Sukob na književnoj ljevici 1928-1952*, 1970, str. 107.

PRIČA

Ispit

piše: Zorko Popović

„Kad učiniš dobro djelo odmah zaboravi, a kad ti neko učini dobro djelo nikad ne zaboravi!“

Stara arapska izreka

– Možeš li viđeti Marti za prijemni. Znaš da želi da studira arhitekturu, pa sam mislila …

– Čula si valjda kako su mi roditelji, ne znam što ću prije! Upravo smo majku unijeli u kuću poslije kontrole! – Nadi, koja je telefonirala iz Crne Gore i odmah mi „sasula“ što zove (bio sam najbliži aparatu i digao slušalicu), pokušavao sam da predočim kakvih briga imam.

– Jesam, jesam, čula sam, rekla mi je Tetka, no sam mislila da bi ti …

– Pa znaš da ne radim na Univerzitetu, a s tog fakulteta baš nikog ne poznajem!

Zastadoh i taman sam bio zaustio da je to pitam, kad mi sama odgovori:

– Pitala sam ja već i Tetku, ali mi je odmah odsjekla kako Marko ništo ne može učiniti!

Shvatih da se za slamku hvata, jer je obično Tetka svakome i za svašto „kalauzila“ po Beogradu, a sad ispade da ne pomišlja ni na koji način da „upleka“ sina, inače profesora Univerziteta.

Rekoh da ću nešto pokušati, ali da se ne nadam mnogo, a nadao sam se zapravo da će oni otud naći neku drugu, sigurniju „vezu“ no što je ja – kome bi takvo nešto bila prvina u životu – mogu obezbijediti.

Bio je juni mjesec 96. godine. Majka je već bila panula u postelju i iz kuće smo je svakog utorka vozili na kontrolu protrombinskog vremena u Kliničkom centru. Iznoseći je iz stana i unoseći je u automobil, Jasna i ja imali smo samo dvije brige (jer, đeca su nam ostajala kod naše kuće, kako bismo ih bar donekle poštеđeli onoga što nas je tek čekalo, a vaskularni hirurg nije nam ni pokušavao uliti ikakvu nadu). Prva briga bila je kako ugrabiti jedna od svega troje kolica na ulazu u Centar. Njih je, na ličnu kartu kao „na revers“, svakog jutra najhitrijim srećnicima izdavao jedan glagoljivi bolničar, neprekidno ozarenog lica valjda zbog važnosti koju mu je pribavio pad svekolikog pa i medicinskog standarda. Druga briga bio je otac, jer bilo je prošlo već više od mjesec dana kako je prvi put otišao od kuće, a tek iza ponoći su ga nepoznati ljudi bili doveli, pa smo se sad svaki put pitali što li nas čeka pri povratku s majčine kontrole.

Nijesu ni puna dva dana prošla, a Nada me je ponovo zvala kod mojih roditelja đe smo dolazili svakog dana. Bio sam uzeo cio godišnji odmor, a i nemanje telefona (u novom naselju na Bežanijskoj kosi đe smo se bili ranije preselili) samo je tešku situaciju činilo još težom. Opet mi je naglasila da je njoj i Mirašu cilj samo da im se kći upiše, a imaće đe biti kod neke njegove familije u Beogradu. Odgovorio sam joj – više sebi upućenim pitanjem i čuđenjem – da bi svako trebalo bar svoje deficitarne kadrove da stipendira, kad ih već ne može školovati na svojim fakultetima, tim prije ako se radi o dobrom učeniku primljenom na neku konjunkturnu studijsku grupu. Dodao sam neodređeno da sam par ljudi kontaktirao, ali da se u jednog posebno uzdam, pa eto čekam da prikupim sve informacije. A zapravo sam prikupljao kuraž da telefoniram profesoru Šumanoviću, jedinom kojeg sam poznavao a da ima ikakve veze sa Arhitektonskim fakultetom. Naime, on je predavao na jednom od preostala dva tehnička fakulteta koji su dijelili zgradu sa Arhitektonskim. Očito, nije mi bilo druge nego da mu telefoniram … Poslije kraćeg razgovora u kojem se profesor i tom prilikom opet pozitivno izrazio o mom učešću na jednom projektu kojim je rukovodio, otkrio sam mu pravi razlog mog javljanja:

– Profesore, molio bih Vas nešto što ni za svoju decu ne bih tražio.

Nastupio je tajac, a nakon najzad „prokamenjenog“:

– Da, da, slušam Vas, kolega?

objasnio sam da imam rođaku iz Crne Gore, da je briljantan učenik i da ne sumnjam da će položiti prijemni ispit na arhitekturi, ali da se – zbog svake godine prisutnih glasina o namještanjima bodova na rang-listi na tom fakultetu – pribojavamo da je neko nepravedno ne „istisne“. Poslije profesorovog, učinilo mi se ne mnogo obećavajućeg, odgovora da će pokušati nešto da učini, razgovor se brzo završio.

Priznajem da sam bio zatečen kad me je nekoliko dana kasnije profesor Šumanović pozvao da mi kaže kako je dospio do referenta koji radi na obradi i kompjuterskom unosu rezultata prijemnog ispita i zajamčio mi da Marta ni u kom slučaju neće biti zakinuta u pogledu ostvarenih bodova. Čak mi je ubrzo telefonirao i da je Marta položila prijemni ispit, ali o svemu tome nijesam stizao da javljam u Crnu Goru, ne sumnjajući da će rezultate i sami odmah saznati. Jer, dok se majka tiho gasila, s ocem nijesmo znali što ćemo …

Nije mi bilo lakše, ali mi je bilo mnogo jasnije što se to s ocem događalo, kada sam (gotovo dvadeset godina kasnije) u posljednjem romanu Mirka Kovača pročitao poglavlje o njegovom nenadanom susretu s Ivom Andrićem u beogradskom parku Tašmajdan. Nakon što je pripomogao slavnom piscu koji je stajao na pošljunčanoj stazi i kao da nije znao kuda će, on mu se obratio riječima: «Odjednom nisam shvatao gde sam. Neki nepoznati grad, nepoznati svet. Kao da nema neba ni zemlje, samo hladni prostor. Dogodi li vam se to nekad, ili je to samo staračka boljka, početak silaska nizbrdo, na onu stranu sveta.» Upravo je tako započelo i očevo šestomjesečno „silaženje“, koje majka nije iščekala, a ja – kako mi je baš tim riječima kazao dr Kaluđerović, saosjećajan liječnik i Nikšićanin koji je jednog prijepodneva početkom avgusta hospitalizovao oca – samo zahvaljujući Jasni nijesam „zvijuknuo“. Istog tog dana, u popodnevnim satima, majka nas je tiho zauvijek napustila. Rodbini iz Crne Gore javili smo na vrijeme da budu obaviješteni, ali i suviše kasno da bi iko otud mogao doći na ispraćaj, jer bi svi tražili da vide oca, a njemu, po savjetu dr Kaluđerovića, nijesmo ništa govorili. Da majke više nema ocu smo kazali tek krajem avgusta.

* * *

Mnogo, mnogo godina ranije, dok je otac bio profesor na Filološkom fakultetu, obično bi mu se već potkraj avgusta počeli javljati iz Crne Gore, jer tada je upisni rok bio u septembru. Nije žalio truda da nekog upiše, ali je svakom ko bi mu se obratio (kao i studentima na početku školske godine) unaprijed naglasio da za ispit nikad ne traže protekciju, jer samo može biti stroži prema takvom kandidatu, budući da se i najmanja njegova blagost može krivo protumačiti. I odista, u vrijeme ispitnih rokova nijesu ga uznemiravali. A jednostavno objašnjenje za očevu mirnu savjest bilo je u tome što je nekada za „brucoše“ na Filološkom fakultetu postojao kolokvijum u januarskom roku, čije nepolaganje bi značilo i gubitak godine, tako da bi se vrlo brzo – nakon što se „đeca malo obikole u gradu“ – pokazivalo ko je zaista došao zbog učenja.

Jedini junski poziv – koji i dan danas pamtim, jer se otac od samog početka gotovo polusatnog razgovora neprekidno smijuljio znajući što će biti „na pošljetku“ – došao je od tada već etabliranog crnogorskog umjetnika, očevog kolege sa predratnih studija u Beogradu. Ali, kada je najzad svom sugovorniku saopštio:

– Bogami ti je šći jutros panula!

razgovor se prešekao „ka’ na trupinu“. Idućih mjeseci otac ju je nekoliko puta sretao na hodniku; samo

bi obarala pogled, ali je kroz dva roka sa visokom ocjenom položila ispit na kojem je on bio neumoljiv.

. . .

A ocu je smješak lebdio i jednog dalekog septembra, kada mu je u kabinet banula majka sa sinom, budućim studentom. U to vrijeme obavljao je dužnost prodekana, pa mu ih je bila uputila upravnica Odeljenja za studentska pitanja. No, baš tog dana sam stalno dolazio i odlazio do nepropisno parkiranog očevog „tristaća“ ispred samog Filološkog fakulteta i donosio mu i po policama u kabinetu raspoređivao pakete knjiga koje je želio da vrati od kuće; znao je da za ozbiljniji naučni rad neće neko vrijeme biti prilike.

Pred ocem su stajali šarenom maramom zagasitih boja zabrađena žena srednjih godina, u mantilu od balon-svile i njen sin, danas mi se čini još dječak, u skromnom smeđem odijelu i sa omanjim kuferom u ruci i „lumbrelom“, ogromnim kišobranom, baš onakvim kakav je i otac, po često ponavljanom kazivanju, imao kad je sredinom tridesetih godina pravo sa željezničke stanice banuo pred znamenitog matematičara Radivoja Kašanina, tadašnjeg upravnika Doma Kralja Aleksandra.

Kao kad neko „otoroži“ da bi iščerao sav jad koji mu se skupio, i majka je otvorila dušu jer su najzad naišli na nekog ko će da ih sasluša. S meni iznenađujućim strpljenjem otac je pratio putešestvije kako su oni krenuli iz neke bosanske zabiti i došli do prvog prijevoza, a potom i do Beograda …

Donoseći novi „kontingent“ knjiga i prolazeći kroz ogromno, tamno predvorje, kroz uvijek otvorena vrata kabineta čak sam i ja čuo kako iz aparata grmi glas svemoguće upravnice da završena medresa po statutu nije dovoljna za upis! Prije no što će spustiti slušalicu, otac je samo odsekao:

– Drugarice Čemerikić, upišite ga na moju odgovornost!!!

Znam da je u junu, nakon nepune četiri godine, taj momak s odlikom diplomirao i – opet sa majkom – došao da zahvali profesoru koji mu je vjerovatno „presudio“ što će biti u životu. Otac nam je to pričao sa gotovo slavodobitnim, ali i gorkim osmijehom, kao neko ko je došao do bolne spoznaje da je izgleda bolje dobro djelo učiniti potpuno nepoznatim ljudima …

No, u tom istom kabinetu, još početkom pedesetih godina, i ocu se bila „presuđivala“ sudbina. Naime, za njegov već duže vremena završeni doktorat nikako nije zakazivana odbrana, a pravi razlog saznao je iz razgovora koji je nehotice slušao dok je jednom prilikom hodnikom prilazio tom kabinetu. Šef katedre i još jedan redovni profesor, veoma uvažavani u akademskoj zajednici, glasno su se bavili pitanjem da li će dugogodišnji asistent, izdanak ugledne beogradske familije, ikad okončati tezu. U trenutku kad je otac zakucao i otvorio vrata, začuo je „rezime“ cijelog razgovora:

– Neka Popović pričeka!

Ipak, kada je nesuđeni doktorand u dogledno vrijeme smogao snage da odustane od univerzitetske karijere, oca su konačno pozvali da „pristupi doktorskom ispitu“, što mu je utrlo put za kasniju profesuru, pa i mjesto šefa katedre u tom dobro mu poznatom kabinetu.

Nijesam nikad dokučio da li je ocu teže bilo samo čekanje ili što je te riječi bio izgovorio Crnogorac, bratstvenik koji nam je i đeda dobro poznavao, a i navraćao u staru kuću na Popovića brijegu u Cerovu. Da li je to bila samo još jedna potvrda koliko Crnogorac može Crnogorcu da naudi i na strani, kad je vlastan da mu sudi? Ili je, ipak, ljepše povjerovati ponesenom kazivanju koje se čulo na izuzetno posećenom predstavljanju knjige jednog vrsnog crnogorskog pjesnika u jednom od naših novih inostranstava: »Mi Crnogorci se tražimo uzajamno i nađemo se svud. I volimo se više na strani nego kod kuće. Na strani smo iskreniji i prisniji, nekako bolji, nekako blagorodniji.«?

* * *

Primicao se decembar, a očevi trenuci lucidnosti bivali su sve rijeđi. Kad sam mu odnio taman odštampano četvrto izdanje jednog njegovog univerzitetskog udžbenika, odsutno ga je gledao i najednom je samo rekao: »I veći su ljudi kroz ovo prolazili!« … Na odlasku od oca, na izlazu sam susreo profesora Šumanovića i prvo me je upitao kako je budući arhitekta, a ja sam – u trenutku shvativši da zapravo nijesam imao nikakvih povratnih vijesti iz Crne Gore – samo smušeno odgovorio da je sve u najboljem redu. Ni on nije bio došao lijepim povodom, pa smo se rastali složivši se da ima puno istine u bugarskoj poslovici kako bi ljudi bili mnogo bolji kada bi jednom godišnje odlazili u bolnicu i na groblje. Idućeg jutra javili su da je otac u zoru preminuo …

Od oca smo se oprostili u krugu najuže rodbine i nekoliko njegovih najbližih prijatelja i kolega sa fakulteta. Iz Crne Gore je stigao i Mušo, očev najstariji sinovac. On je davnih dana bio odmjenio svoje razišle stričeve i tetke u svim brigama oko ostarjelih im roditelja i cijelog imanja i dohranio đeda i babu na Popovića brijegu.

Śutradan smo s Mušom obilazili familiju po Beogradu, pa smo svratili i do Tetkine kuće. Njen sin Marko, koji je predavao na Filološkom fakultetu, svoj mi je nedolazak na ujakov ispraćaj objasnio time što bi mu se moglo jako zamjeriti za nedržanje nastave baš u vrijeme sve glasnijih antimiloševićevskih studentskih demonstracija krajem 1996. godine u Beogradu. Ali je rekao da će uskoro doći do nas …

Primicalo se pola godine od očeve smrti kad su me obavijestili da će na Fakultetu uskoro biti održana komemoracija. Već pripremljene biobibliografske podatke i nekoliko očevih fotografija śutradan sam odnio gospođi Branki, njegovoj dugogodišnjoj sekretarici i desnoj ruci dok je bio šef Katedre. Kako novi šef Katedre nije želio da se preseljava, gospođa Branka bila se premjestila u nekadašnji očev kabinet. S vrata, koja su i sada bila otvorena, umjesto pozdrava rekoh:

– Ja malo odocnih!

To su bile očeve riječi kojih bi se gospođa Branka neizostavno śetila pri svakom susretu, pamteći kako je on sebe, a zapravo i druge, korio ako nešto ne bi pripremio u minutu kako je bio zamislio. Odmah se osmjehnula i prvo poimence pitala za sve članove moje porodice.

Dok je gospođa Branka razvrstavala sve priloge, u jednom sam trenutku, zbog nekakvog pojašnjenja, ustao i prišao njenom stolu i zapravo prvi put zapazio kako se kroz prozor kabineta savršeno vidi barokna kapija i ograda Studentskog parka. Taj prepoznatljivi motiv davno je bio našao svoje mjesto na koricama očeve knjige objavljene u okviru jedne, po mnogo čemu i danas neprevaziđene, edicije univerzitetskih udžbenika i priručnika. A upravo je, prema jednom od posljednjih očevih kazivanja, on u tom parku dugo śedio onoga dana kada je počelo njegovo „silaženje nizbrdo“ …

Došao je juni 97. godine. Jasna, kći i ja prolazili smo ispred Filološkog fakulteta i baš pod prozorom nekadašnjeg očevog kabineta gotovo se sudarismo s Markom, koji je bio žurno izašao iz zgrade. Nijesmo se ni izrukovali, kad on upita:

– A šta će budući student da upiše?

– Mislila sam engleski i španski ili …

Ono „ili“ odnosilo bi se na arheologiju, ali kći nije stigla ni da dovrši odgovor, jer je od Marka odmah dobila „savjet“:

– Najbolje bi bilo da se upišeš na bugarski ili albanologiju, a kasnije da se prebaciš na anglistiku!

Nastao je mučan tajac! Da li je trebalo da kažem kako ni u primislima nijesam očekivao Markovo „vraćanje duga ujaku“, koji ga je poodavno, nakon što je par godina zaludno studirao ekonomiju, bio

potaknuo da se prepiše na Filološki fakultet i da vrlo brzo i uspješno nadoknadi izgubljeno vijeme? A kći, nenavikla na bilo kakvo „podupiranje“, samo je treptala i ćutala i možda se baš tada odlučila za prijemni na arheologiju, đe je poslije po rezultatima bila ne samo „iznad crte“, nego i „na budžetu“. Ipak, Jasna je iskušanom ženskom intuicijom predośetila kako da spriječi da neugodna situacija postane još neugodnija i iznijela je spasonosnu konstataciju da svi žurimo s kojom smo se svi odmah i složili, a Marko je najavio da će, kako je obećao i prije više od pola godine, stići neđe do nas …

Valjda mi se sve bilo skupilo, obično se to naziva predinfarktnim stanjem, pa sam već desetak dana bio na bolovanju. Baš tada se Marko javio da nam dođu u davno najavljivanu pośetu; no povod, a čini se i pravi razlog, bio je što mu je supruga saznala od Tetke da smo presvukli staru ugaonu garnituru, pa je to valjda trebalo viđeti!? Samo da ih ne sačekam kod kuće, rekao sam Jasni da me „opravda“ time što su me tobože iz Instituta iznenada pozvali da što prije dođem i obavim korekturu nekog rada spremnog za štampu. A zapravo sam se uputio u još jedno dugo, preporučeno i svakog dana obavljano hodanje do Zemunskog keja, pa pored Kapetanije, uz Dunav, sve do nestvarne i iscjeljiteljske osame na ulazu u prostor Kluba Radecki …

Čim sam se malo vaspostavio, s bratom sam otputovao u Crnu Goru da roditeljske urne odnesemo u porodičnu grobnicu u očevom rodnom selu.

. . .

Dvije smo noći prekrčili u Mušovoj kući. Obdan bismo odlazili do seoskog groblja, đe smo još prvog dana spustili urne oca i majke u grobnicu koju je đed bio dao da se podigne prije trideset pet godina; sad smo obilazili kamenoresca koji je, ispod imenâ đeda i babe, ručno urezivao i imena naših roditelja. Kad je sve bilo završeno, već se pročulo kojim smo povodom doputovali iz Beograda i poneko bi navratio da se pozdravi s nama.

I Nada, Mušova kći, došla je iz Nikšića sa mužem i sinom. Śeđelo se pod velikim brijestom, između kuće i ljetnje kužine. Ona je cijelo vrijeme nešto poslovala u kući, izlazeći samo kada bi se trebalo upitati sa ponekim novopridošlim rođakom ili poznanikom koji je svratio da čuje kako su nam roditelji – činilo im se svima – tako brzo i nenadano otišli.

– A kako je budući arhitekt? – upitah kad je razgovor polako okrenuo i na uobičajene životne teme, jer neko započenu razgovor o žegi, pa o suši i tako redom.

– Pa nije položila prijemni! – suvo mi odgovori Miraš.

Nije gledao u mene, a pogled mu je bježao neđe udesno. Zabezeknuto sam ga posmatrao, a prvo što mi je palo na pamet bio je davno pročitani test u nekakvoj popularnoj literaturi da neko laže kad mu pogled, dok vam govori, „gađa“ udesno, a da istinu priča ako mu pogled odluta ulijevo. Muk koji je nastupio prekinulo je dijete, valjda još nenaučeno da ne ispravlja roditelje i kad krivo zbore:

– Jeste, tata, položila ga je, no nije bila na budžetu! – reče mu sin gotovo prijekornim tonom.

U magnovenju sam slušao o Martinom upisivanju na prava u Nišu, o traženju smještaja u domu, o kasnijem prebacivanju na takve studije u Podgoricu. Ośećajući da mi sve više dolazi „ključ na grlo“, naglo sam ustao kao da idem „izakuće“, ali sam se zapravo uputio prema obližnjem šumarku oniżeg jasenja i jedva stigao da se presamitim preko nekakvog prelomljenog suvatka; dok sam se u gotovo pravilnoj kadenci grčio, gledao sam kako žuto-zelena tečnost kopni i nestaje u prljušastoj zemlji između dva oštra kamena.

. . .

Ušao sam u ljetnju kužinu i nekim lončetom zahvatio malo vode iz pune lame da bih otjerao kiselkasti ukus u ustima. U taj čas je i brat ušao za mnom – valjda me je iz daljine primjetio kako se najzad vraćam, pa je htio da provjeri što me toliko dugo nije bilo. Taman je izgovorio kako me nikad ranije nije viđeo takvog, zelenog u licu, a onda smo, u tišini prostora ljetnje kužine, iz razgovora kojim se pod brijestom još „pojašnjavala situacija“, razabrali Mušove riječi:

– Nekako nije učinjen za svoje!

Zgledali smo se nijemo, ne znajući da će me za nepunih godinu dana viđeti i pepeljavog u licu kakav isto nijesam bio nikad prije …

Nataša Rašović: KAPIJA, (tuš, 22x14cm, 2019)

Knjige

Dimitrije Popović

Eros, krv i svetost

Zavod za udžbenike i nastavna sredstava
Podgorica, 2016.

piše: Pavle Goranović

I kao likovnog i kao književnog stvaraoca, uostalom - i kao svestranog tumača raznovrsnih interesovanja i karakteristika, Dimitrija Popovića podstiču oblici prožimanja svetog i profanog. Dok traga za njihovim brojnim odnosima, dodirima i mimoilaženjima, on iskazuje pripadnost rijetkim umjetnicima kojima nije dovoljno samo osjećanje i stvaranje djela, nego i put ka mogućim razumijevanjima. Riječju, umjetnost koja ne teži otkrovenju i koja nema određeni tajnoviti sastav nije intrigantna njegovom eruditskom karakteru.

Knjiga *Eros, krv i svetost* predstavlja sveobuhvatan nastavak mističnog korpusa velikog umjetnika, i to na jedan temeljit, multižanrovski način. Osim što potvrđuje da jedna fascinacija rađa drugu, ovaj rukopis nam se predočava kao neočekivana i dinamična mreža napisanog i naslikanog, te kao književno-likovno-teorijski vremeplov kroz vječita pitanja, čiju aktuelnost pribavlja autentičnim analizama i proniknućem u dio nezaboravnih svjetskih umjetničkih opusa. Ova knjiga je lozinka za ulazak u svijet velikih književnih i uopšte umjetničkih tema, no i šifra Dimitrijeve poetike značenjskog preplitanja čulnog i magijskog, a sve kroz odabrane scene i junake iz svete knjige.

Eros i svetost u mnogim događajima i njihovim likovnim interpretacijama se prosto zbližavaju, a nimalo slučajno u naslovu knjige (u samoj sredini, dakle) - stanuje krv. Taj upliv je očekivan, budući da su tragovi viđeni u umjetnikovom stvaralaštvu, i budući da krv simbolizuje mnoge od umjetnikovih fascinacija. Fridrih Niče govori: *Od svega što je napisano volim samo ono što je ko krvlju svojom pisao.* I nastavlja: *Piši krvlju: i ti ćeš uvidjeti da je krv duh…* Judita, Saloma i Marija Magdalena krvlju ispisuju svoju i sudbinu svijeta i ta boja određuje duh čovječanstva. Krv je tako trajni sastojak i strasti i smrti. Podsjetimo se ovom prilikom i jedne upečatljive slike iz pjesme Mladena Lompara posvećene Dimitriju, odnosno stihova u kojima *pulsira Crna Greda / pozivom da krv opet pocrveni*. Između vitalnosti i bola krv izvire i ispisuje/odslikava preokrete u umjetnost, čime se stalni obrti uspostavljaju kao kosmički red.

Studije o tri žene iz Biblije - Juditi, Salomi i Mariji Magdaleni donose mnoštvo mogućih ishoda i pogodan su povod za beskonačne dijaloge o umjetnosti. Ove stranice, posredstvom odraza fragmenata biblijskog teksta, postaju put umjetničkog, književnog i filozofskog saznanja. Bilo da su to studije o smrti ili rasprave o umjetnosti, cilj im je isti: dopiranje do sebe, do svoje krvi. Moguće da se to događa uz svijest o saznanju u Platonovom učenju: *Saznanje je sjećanje na susret koji smo imali sa oblicima prije nego što su naše duše postale zarobljene u našim tijelima*.

U čuvenoj Poslanici umjetnicima, Papa Jovan Pavle II podsjeća: *Tako je Sveto pismo postalo nekom vrstom "beskrajnoga rječnika" (P. Claudel) i "ikonografskoga atlasa" (M. Chagall), za kojim su posezali kultura i kršćanska umjetnost.* Kao takvog ga vidi i Dimitrije: njemu su Biblija i njeni likovi uporište za dodatne kreacije, za širenje oznaka. Onaj *savez između Evanđelja i umjetnosti* malo koji umjetnik danas tako znalački koristi kao Dimitrije Popović.

U tom kontekstu, dvije su važne teme ukupnog Dimitrijevog stvaralaštva: raspeće i preobražaj. Njima se autor bavio kako u likovnom, tako i u proznom izrazu i one obilježavaju vanvremenost motiva koji ciklično daju nova viđenja. Za Dimitrija je karakteristično prikazivanje smjena erosa i tanatosa, zatočenosti i otvorenosti, a svakako da su posebnim senzibilitetom zabilježeni i preobražaji strasti. Umjetnika zanima ona nit koja je blizu oba pola, koja ih prožima, spaja ili razgraničava. Raspeće čovjeka kroz vrijeme i mnogi preobražaji u slikama, takođe i u likovima, govore o svijetu kontrasta, o svijetu koji nam se uvijek drugačije predstavlja. Pri tom postupku, on dokazuje na koliko se načina može prikazivati i iskazivati jedan te isti lik, oslanjanjući se na dokumentarno, u ovim slučajevima – biblijsko. Potraga za novim temama pretpostavlja isključivo novinu razumijevanja.

Predmet ovog istraživanja tako postaje samo stvaranje (uz neophodnost razlike između Stvoritelja i Stvaraoca), koje otvara mnoga pitanja: u kakvom su skladu i sukobu tijelo i duh, i u njima stvarno i fantastično; potom i na koji način htonsko dospijeva u (ovo)zemaljsko. Uz to, Dimitrije ukazuje i na relacije među askezom i žudnjom, gdje se takođe ogleda mističnost postojanja. Komešanje medija i izraza odvija se uz jedinstveno Dimitrijevo umijeće i vanrednu upućenost u teme. Knjiga *Krv, eros i svetost* stoga jeste rasprava ne samo o umjetnosti nego i o metafizici, ukoliko su one usljed istog temelja ovdje uopšte i odvojive.

U Dimitrijevoj umjetnosti važna tačka jeste susret pojma lijepog s doživljajem smrti. On se pita što sve izvire iz čulnosti, kakve sve neočekivane veze mogu biti sa duhovnošću. Pune obrta su njegove vizije, pa se i pojam ljepote mijenja usljed suočavanja s opasnošću. Dimitrijeva erudicija je uvijek u funkciji prožimanja vremena, odabira vječnih tema koje su se, kako pokazuje i na reprezentativnim primjerima iz povijesti umjetnosti, različito manifestovale. Ovo je istovremeno i dokaz o beskrajnim mogućnostima umjetnosti, o načinu na koji ona uvećava horizonte. Sve to je i traganje za prapočetkom ali i onim trenom koji može i danas važiti. Stoga je u znanim junakinjama našeg doba i pronašao savremene Judite i Salome, Mariju Magdalenu.

Umjetniku je vrlo bitno da u ispoljavanju čari senzualnosti pronađe onu dimenziju kojom se predodređuje lični i opšti usud. Te dvojnosti iskušavaju i spoj s sa sadašnjošću, jer *Prožimanje biblijskog i sadašnjeg vremena*, u krajnjem traži sam Dimitrije u mnogim vanvremenim djelima – od Mikelanđela do Bejkona. Te veze nam posebno donosi ovaj *Imaginarni muzej* koji nas uči o trajnoj umjetničkoj težnji da objasni svijet. Zavodljivost i dramatika su jedno drugom podrazumijevajući i osnov su daljih poetizacija, pa i smisla umjetničkog djelanja.

Veoma važno je naglasiti da, u suštini, i u ovoj knjizi, Dimitrije ispisuje jedinstvenu pohvalu ženi, uz podsjećanje na istodobnost tragike i usuda unutar same ljepote. Kako i sam u jednom razgovoru naglašava: *Žena u sebi objedinjava lijepo i vitalno, senzualno i tajnovito.* Tri biblijska lika (ali i njihove sadašnje verzije) zato su sjajna osnova da maestro snagom doživljaja i izraza dotakne ove *intrigantne personalnosti*.

Bliskost erotizma i smrti jeste posebno iskušavanje svijeta. Nije li sve to žudnja za ženom, za tajnom, za svijetom životnosti. Osmotrimo kao slučajnost onu scenu iz pjesme *To kalon* velikog Ezre Paunda: *Čak ni u snima mojim nećeš da se predaš / I šalješ mi samo sobarice svoje*. Kao da Holoferno izgovara Paunda: ne zaboravimo onaj detalj da je Judita u njegov šator po spasenje došla sa služavkama. Zanimljiva je onda i koincidencija između naziva ove pjesme u dva reda i biblioteke u kojoj je objavljena Dimitrijeva knjiga. No, usud ljepote nadilazi sve, pa otud vojnici pred Holofernovim šatorom izgovaraju „Ko može prezret narod koji ima takve žene?“. Pa kako to umjetnost može zanemariti.

Na kraju, ukažimo i na briljantan postupak razmatranja obrade tri biblijske žene u svjetskoj umjetnosti. Svojim osobenim tumačenjem i znanjem,

senzibilitetom i nervom, autor izlazi iz slike, a s druge strane prepoznaje njene nepredvidljive slojeve. Više planova kompozicije uočava kao više nivoa pripovijesti. Do u detalj će Dimitrije sliku razložiti, dati joj drugačiji kontekst, pribaviti joj novi život. Osim toga, kako sam kaže, pronalazi i *slikarsku poeziju*. I dok analizira djela, kao da se te slike mijenjaju, približavaju nam se, nižu se mogućnosti njihovog pojavljivanja. Zanimljiv je proces proniknuća i objašnjenja, budući da on prati pokrete slike, zaviruje u njihovu unutrašnjost. I sa smirenošću i sa strašću, Dimitrije interpretira drugu stranu svete knjige i gradi ovaj oslobođeni brevijar, intimni - a univerzalni.

Nesuđeni golman i glumac, Papa i pjesnik iz Vadovica piše: „Svi su umjetnici svjesni duboke pukotine između djela njihovih ruku, čak najuspjelijih, i blještavog savršenstva ljepote, spoznate u trenutku stvaralačkog zanosa: sve što uspiju izraziti slikajući, kipareći i stvarajući, tek je bljesak ove svjetlosti, koja je na nekoliko trenutaka zasjala pred očima njihove duše.“ Vojtilin zemljak, nobelovac Česlav Miloš ovo je pismo smatrao čudesnim događajem i vjerovao je da će se pojaviti djela koja će pokazati njegovu opravdanost i istinitost: „I možda će nam se onda ono što nam djeluje nemoguće pokazati mogućim“. Baš kao u djelima Dimitrija Popovića.

Dimitrije Popović, *Labirinti sjećanja*,

Litteris, Zagreb, 2018.

piše: Sandra Katunarić

Labirinti sjećanja Dimitrija Popovića je knjiga zapisa i eseja o osobama koje je taj ugledni likovni umjetnik i pisac susreo tijekom života, s kojima je surađivao i prijateljevao, koje su ga nadahnjivale, koje je posebno volio i cijenio. Od Emila Ciorana, čuvenog rumunjskog filozofa čija je knjiga "Kratak pregled raspadanja" opčinila Popovića, obilježivši čitavu njegovu mladost, a s kojim se i osobno susreo u njegovoj pariškoj mansardi, do Ranka Marinkovića, umjetnika čija su ga djela potaknula na razmišljanja o čovjeku, izoliranosti i samoći, smrti...

Ta sjećanja na osobe koje, svaka na svoj način, zauzimaju posebno mjesto u autorovu životu bude u njemu čitav niz asocijacija i razmišljanja o raznim područjima, od filozofije i religije, estetike i metafizike, do stvarnosti i imaginacije, kojima se poslije vraća i analizira ih. Riječ je o upečatljivim i minucioznima opisima i mislima o pojedinim umjetničkim djelima i njihovim autorima, o povijesti ljudske egzistencije i civilizacije, o čovjekovu tragičnom zemaljskom postojanju... Posebno su dojmljivi zapisi o Danilu Kišu, koji pokazuju u kolikoj su mjeri bili isprepleteni životi dvojice umjetnika rođenih na Cetinju, u ljudskom i umjetničkom smislu.

Riječ je o vrlo emotivnim i dirljivim zapisima koji su, poput čitave knjige, mješavina dokumentarnog, esejističkog i poetsko-refleksivnog žanra, kao što su primjerice kod Kiša literarno vrlo dojmljivi opisi snova u kojima se Dimitriju Popoviću javljao čuveni pisac. Prijateljstvo s još jednim rođenim Cetinjaninom, Miodragom Dadom Đurićem, čitatelja odvodi na putovanje, ponovno u Pariz, odnosno u njegovu okolicu, gdje je taj slikar živio i stvarao svoj magični umjetnički svijet. Upravo je Dadova umjetnost nadahnula Popovića da podijeli s nama svoja razmišljanja o odnosu lijepoga i ružnoga, privlačnoga i odbojnoga, stvarnosti i mistike...

No u knjizi nisu zastupljene samo ozbiljne teme, šarmantan začin daju joj opisi Popovićevih dogodovština s putovanja i zanimljivih susreta s raznim poznatim i manje poznatim ljudima, a kroz knjigu se diskretno provlači i priča o ljubavi Dimitrija i Jagode Popović, čija se ljubav rodila još u studentskim danima. Knjiga je tako i svojevrsni dnevnik, iz kojega doznajemo niz zanimljivih i nepoznatih detalja iz autorova djetinjstva i mladosti, kada je, primjerice, za vrijeme studija na zagrebačkoj Akademiji likovnih umjetnosti znao namjerno šokirati studente i profesore svojim radovima. *Labirinti sjećanja* nisu samo vrijedno svjedočanstvo o susretima umjetnika i njihovim prožimanjima, nego je izvrsno napisano štivo koje produbljuje naše spoznaje o umjetnosti, znanosti, religiji te čitavome nizu raznolikih tema koje se spominju u razgovorima i koje postaju predmetom istinskog promišljanja u svakom vremenu.

Marko Špadijer, *Bibliotekar - cetinjski zapisi*,

Vijeće crnogorske nacionalne manjine Grada Zagreba, Skanner studio/Zagreb, Obod/Cetinje

piše: Dragutin Lalović

"Cetinjski zapisi" autentičan su ljetopis-roman jednog Cetinjanina o Cetinju, lijepa pripovijest u kojoj se Grad upisuje u povijest preko individualne sudbine svojeg "bibliotekara". Knjigu bi se nedvojbeno moglo čitati u politološkom ključu, kao svjedočanstvo o crnogorskom proljeću, u sklopu jugoslavenskog proljeća 1962-1972, sa sjajnim fragmentima u kojima se Partija obračunava sa svojom političkom policijom, famoznom UDBOM ("Brionski plenum", 1966), koja je, po Titovim riječima bila "zajašila Partiju" ("Udba ne vjeruje Partiji", bahati se načelnik Službe u ovom romanu). Nakon čega se nezaustavljivo otvara dotada blokirani prostor socijalne i nacionalne emancipacije, a u Crnoj Gori dramatičan slijed identitetskih, kulturnih i političkih raskršća, stranputice i dosega.

Nijesam ni književni kritičar, ni Cetinjanin, nijesam nikad živio u Crnoj Gori, a s obzirom na umjetničke kvalitete romana ne želim govoriti ni kao politolog. Izabirem da kao obični *čitalac* predstavim knjigu ograničavajući se na nekoliko varijacija.

Priča se gradi na dva temeljna dvojstva, kojima se može dodati i treće:

1) dvojstvo u pojmu bibliotekara (Petar Delja - Novak Simović);

2) dvojstvo duha i sile, knjige i moći, slavne prošlosti i svjetle budućnosti, dvojstvo koje ujelovljuju prijestonica Cetinje i glavni grad Titograd;

3) dvojstvo u samom glavnom liku (bibliotekar-omladinac)

Prvo, već *par titre* "Bibliotekar" je knjiga o Knjizi,

a glavni lik i povijesni glavni grad čuvari su smisla života i nacionalnog opstanka, čuvari bitka knjige. Jezgra je u suočeljavanju mladog Petra Delje s njegovim mentorom Novakom Simovićem, Velikim sveštenikom knjige i direktorom cetinjske Nacionalne biblioteke. Ali čiji se kult knjige reduktivistički instrumentalizira kako zbog njegova partijskog dogmatizma, tako i zbog poricanja crnogorskog identiteta podlijeganjem sirenskom zovu srpskog pijemontizma. A opet čovjek je silno učen i znanju predan, svojem štićeniku blizak i odan, premda "bez šarma i smisla za humor". Pa se pred Deljom otvara najosobnija dvojba o drevnom prokletom pitanju: kako tako veliko i istinsko znanje može doći u takav konflikt s moralom, kako se Knjiga može zloupotrijebiti i iznevjeriti sebe samu?

Meni se to dvojstvo u pojmu biblitekara čini glavnom duhovnom potkom ove autobiografske priče.

Drugo, ova knjiga nas izaziva na promišljanje povijesnog razdoblja u kojemu se činilo kako Cetinje neopozivo postaje grad prošlosti, slavne dakako, dok se nasuprot njemu naoko zajamčena socijalistička budućnost strateški premješta u Titograd, već i po nazivu simboličkoj prijestonici Titove Jugoslavije. Pa se mladom Cetinjaninu nerijetko čini da njegov grad "umire", da se život zbiva "negdje drugdje", gubi nadu da se Knjiga može oprijeti političkoj Moći, što ga navodi na sumorne misli da Biblioteka više "nije sjedište duha... sve više liči na faraonsku grobnicu". No mladi bibliotekar je komunistički idealist, "prijatelj knjige i naroda", ne predaje se pasivnoj jadikovki, nego snatri o duhovno preporođenom rodnome mediteranskom gradu, sjedištu kulturnoga i univerzitetskog života.

Treće, završno se dvojba očituje u dvojstvu glavnog junaka, kada primjerice piše: "Društvo iz muzeja, arhiva i biblioteke postaje kasta koja živi kao zatvorena, pomalo autistična intelektualna grupa. Iako je volonterski bio u političkim forumima, Delja je osjećao da sve više pripada tom krugu ljudi. Potrebno mu je da izađe iz kulture knjige, iz monologa autora u dinamični prostor realnog života, u interakciju i u sumnju. Mora uhvatiti zraka, koraknuti u stvarnost" (str. 311).

Delja, naime, nije samo bibliotekar, on je i politički aktivist, štoviše Predsjednik cetinjske omladinske organizacije i član Opštinskog komiteta SK Crne Gore. Kao takvome potrebno mu je poput zraka iskoračiti iz kaste i pasivnog kulta knjige, u političku stvarnost izgradnje novoga, humanog svijeta. Ta je dimenzija njegove "političke duše" uglavnom u romanu samo naznačena, napose kad se opisuje sekretara opštinskog komiteta Saveza komunista, poštenoga, hrabroga i mudrog radnika Vujadina Strahinju. I ako mi u ovoj knjizi nešto nedostaje, onda je to poglavlje u kojemu bi nam se predstavio lik Petra Delja kao predsjednika omladinske organizacije Cetinja. Ali onda bi ovi cetinjski zapisi možda prije bili ljetopisi jednog omladinca...

Da zaključim. "Bibliotekar" Marka Špadijera je duhovno instruktivan i književno uzbudljiv roman o intelektualnom odrastanju, u kojemu se naš junak vjerodostojno i s mnogo duha suočava s mukama života, u stalnom i nezavršivom samopreispitivanju, propitivanju i odmjeravanje krhke ravnoteže izmedju znanja i morala, između Platona i istine.

Dragan Radulović,

Po rubovima teksta,

Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske/Disput, Zagreb, 2017.

piše: Zoran Drašković

Uzmete li u ruke zbirku eseja *Po rubovima teksta* Dragana Radulovića u predgovoru ćete najprije zapaziti autorovu nadu da će pažljiviji čitalac u prostoru koji se "po rubovima značenja" otvara između dva odvojena teksta u eseju *Misterij proze Mirka Kovača* uspjeti da nasluti najavljeni „misterij proze". No drugim od ta dva, kako autor kaže, suprotstavljena teksta obreli smo se zapravo *Na gozbi kod Mnemozine*! Tako je u ovoj knjizi nevelikog obima i džepnog formata ukupni broj zbranih eseja sa osam narastao na devet. Nije li nam to autor – propitujući naše znanje da je Mnemozina majka svih devet muza i personifikacija pamćenja – želio zajamčiti kako ćemo morati dobrano napregnuti pamćenje ne bismo li proniknuli u misterij metaproze Dragana Radulovića? U potragu za Izvorom sjećanja krenuo sam ne dvojeći da će ona trajati duže negoli Mnemozinin treptaj dok je ta mudra namiguša zavela Zevsa, ali se nadajući i kraće od devet noći koliko je Mnemozina s njim ostala sljubljena prije nego li mu je porodila devet zaštitnica umjetnosti i nauke. Pri tom sam ozbiljno računao na podatak da muze nadahnjuju ne samo one koji stvaraju nego i one koji u stvorenome uživaju!

Kao što to poneki čine, ali rijeđi priznaju, krenuo sam s kraja knjige i po prvi put se susreo sa *Mišljenjem i viđenjem Vladimira Vukićevića*. Vjerujem da će mnogi biti iskreno zahvalni Draganu Raduloviću što je tako neporecivo ustvrdio da likovni stvaraoci "nijesu čisti provodnici nemušte genijalnosti ... kojima likovna kritika – kao da su nekakvi retardirani mutanti!? – tek treba da objasni što su postigli". Neko će Draganu Raduloviću jamačno biti zahvalan i što je, premreživši brojne tekstove u svijetu cijenjenog profesora estetike, kristalno jasno potcrtao razliku između apstraktnog i konkretnog slikarstva. Nekom će pak biti dovoljno već i to što nas je Dragan Radulović pozvao da se pri suočavanju sa umjetničkim djelom upustimo u avanturu odgonetanja i vanumjetničke realnosti, a ja ću se – priznajem, možda neuko – eto zapitati da li će glasoviti *fakulteti lijepih umjetnosti* (*Les écoles supérieures des beaux-arts*), zbog najavljivanog kraja *umjetnosti lijepoga*, morati biti podvrgnuti stanovitoj kurikularnoj reformi?

No, na razna odgonetanja – koja se nekad iskaju u dvosmislenostima, nekad se ogledaju u snalaženju u mnoštvu protivrječnih istina, a nekad se pretvaraju u razotkrivanje misterije – mami nas se i na drugim mjestima ove zbirke eseja, u kojima se autor držao jezuitskog pravila da se sve ono što se podrazumijeva ne spominje, ali i Andrićevog savjeta da treba pisati tako da riječima bude tijesno, a mislima široko. Tako iz *Književnih delicija Alberta Goldsteina* saznajemo da će samo onaj ko nauči da čeka pronaći ono što traži, ali i da će možda, kao Gabrijel Roseti, biti cinično upitan: "Kada nađete Sveti gral, što ćete uraditi s njim?". Ipak, kao profesoru filozofije gospodinu Raduloviću bilo je primjerenije da cinizam ukrije pitanjem: "Što će raditi Hegelov mudrac kada dosegne apsolutno znanje? Kada više ne bude bilo pitanja na koja nije moguće pružiti odgovor, a da cjelina svih odgovora tvori koherentan sistem bez ikakvih logičkih protivrječnosti?"

Međutim, profesor Radulović dobro zna da se neprotivrječnost neke teorije ne može dokazati u okviru te teorije nego iz tzv. metateorije, pa se možda zato u *Jeretičkim linijama Čeda Vulevića* ne susrećemo sa skrivenim bogom koji je nedostupan čovjekovom umu nego sa "postiđenim i uplašenim stvoriteljem koji je u kukavičkom bijegu od sopstvene tvorevine". Da li je to prilika da se i sami jeretički upitamo: ima li i Bog svoga metaboga? Ili je to samo naša utjeha zauvijek neizvjesni "čovjekov pokušaj da u svijetu

uništenih vrijednosti sačuva bar nešto od svoje ljudskosti"? A upravo takvo pregnuće prožima kratke priče Čeda Vulevića, za kojeg saznajemo i da je autor romana koji predstavlja "postmodernu istoriografsku metafikciju u najčistijem značenju pojma"! No, dok se u romanu "dominacija jedne istine pretvorila u pluralitet istina", u kratkoj priči – kako ističe Dragan Radulović – usud "junake neminovno vodi u ludilo ili smrt". A upravo se tako okončala i huda sudba danskog kraljevića čiji je udes – propitujući istinu o istini – Polonije kraljici opisivao riječima: "On je lud, to je istina; istina, to je šteta; a šteta što je ovo istina!".

Ne znam da li se konstatacija da je "postmoderna literatura ozbiljno istorijska i zainteresovana za prošlost" može odnositi i na *Opomene i upozorenja Danila Kiša*, ali vjerujem da prosvjetiteljski djeluje podsjećanje na Kišove "misli koje su i danas toliko aktuelne i upozoravajuće kao što su bile onda" kada je ocrtavao portret nacionaliste i nacionalističkog pisca. Nije li već i to bilo dovoljan razlog da se zbirka eseja Dragana Radulovića uvrsti u biblioteku *Luča*, čiji nas utemeljitelj i urednik prof. dr Dragutin Lalović često podsjeti da luča znači svjetlost i da je ona zaštitni znak za kantovsko načelo prosvjetiteljstva: "Usudi se misliti!".

Makar samo zbog rečenice Dragana Radulovića da "kada vjetar sve nosi, onda nigdje nema zavjetrine, u vremenima koja nemilosrdno preispituju same temelje čovječnosti nema mjesta "sveznajućem odmahivanju rukom i račundžijskom čekanju da neko drugi riješi stvar umjesto nas", poželio sam da prvom prilikom primjerak ovih zbranih eseja poklonim jednoj etabliranoj manjinskoj novinarki koja mi je, stojeći u prolazu između sjedišta u autobusu pri kolektivnom povratku sa jednog seminara upriličenog za pripadnike nacionalnih manjina, dugo i vatreno „tumačila" kako je to bilo bugarskom caru kad je, sukladno njihovoj narodnoj mudrosti da se treba skloniti kad bujica sve pred sobom nosi, morao prije sto godina da uđe u rat na pogrešnoj strani da bi na kraju rata izašao na pravoj strani. A zbog rečenice da "ne postoji autoritet koji čovjeka može osloboditi dužnosti da misli, da sumnja i kritički preispituje svijet u kome živi i ideje koje ga dominantno određuju", sebi bih poželio da ugrabim da pročitam još poneko djelo Mihaila Lalića, dok bih nama Crnogorcima poželio da upamtimo poruku Dragana Radulovića da bismo, ako u strahu od greške odustanemo od pokušaja da svoj svijet učinimo boljim, bili uprćeni i *Antropološkim pesimizmom Mihaila Lalića*, kao što nas je, čini se zanavijek, depresivnim optimizmom već uprtio dr Todor Baković u svojoj disertaciji. No nekima, obično najglasnijima ali vjerujem malobrojnima, trebalo bi poželjeti da pročitaju i najzad povjeruju kako bi mnogi voljeli da su "borbu protiv fašista vodili socijaldemokrati i liberali, građanski intelektualci i demokrate, a ne komunisti staljinističkog naboja, ali to nije bio slučaj".

Pristupajući, kako sam kaže, sa nekadašnjim studentskim marom *Građanskom iskušavanju države Dragutina Lalovića*, Dragan Radulović je, valjda u ime svih nas iz njegovog *tranzicionog Diznilenda*, upitao: "Kakve države imamo i radi koga one postoje?". Zatim nas je dao uljuljkati mišlju da "ako je domovina ono što se voli, onda bi država bila ono što se poštuje", ali je i obvezao pravog građanina da "državu čuva od uzurpacije vlastodržaca ne bi li mu duže trajala", jer ako bi država bila bez autoriteta neminovno bi se urušavala! E da bi nas osokolio da preuzmemo odgovornost za sve ono što se zbiva u sferi političkog, Dragan Radulović je naveo i riječi iz Talmuda: "Ako nećemo mi – ko hoće? Ako nećemo sada – a kada ćemo?", a kako se na ovim prostorima sve nerijetko završi kod ili zbog nekog neuropsihijatra, sjetimo se i proročkih riječi jednog nekad medijski eksponiranog specijaliste za glavu: "Ako nećete sami da pravite djecu, doći će drugi da vam ih prave!" Jer, nema te politike koju na kraju neće pobijediti biologija.

Jedino ne znam da li bi se išta i moglo i trebalo još reći nakon pročitanog eseja *Čekajući knjige sa carine* i pridruženog mu pisma prijatelja, koje se završava zdvojnim pitanjem: "Zar smo baš u svemu na samom početku?!" Nije li to samo još jedan prilog Ajnštajnovom uvjerenju da ako svemir možda i nije beskrajan, ljudska glupost svakako jeste?

Da li sam dosadašnjim *random* pristupom tekstovima Dragana Radulovića pokazao da sam bar nešto usvojio od gotovo *matematičkog* algoritma kojim on kao da nas upućuje u tajne kreativnog pisanja? Te tajne – koje danas vabe sa mnogih internetskih stranica – on je u eseju *Misterij proze Mirka Kovača*, a na primjeru romana *Grad u zrcalu*, uobličio u svojevrsno uputstvo koje nam pojašnjava da *nelinearno* pripovijedanje čini roman još enigmatičnijim, zatim nas upozorava da treba uspostaviti delikatni *balans* između središnje naracije i pripovjedačevih metanarativnih ekskursa tako da djelo ne gubi na *koherenciji*, što sve na kraju ima za *rezultat* razotkrivanje misterija dobre proze!

Ipak, da bih odgovorio na pitanje da li sam imalo pronikao i u misterij samog zbrajanja eseja Dragana Radulovića, moram priznati da sam se, pročitavši riječ *misterij*, zapitao – nesvjesno prizivajući Mnemozinu u pomoć – da li ću se, poput gledalaca fascinantnog i do danas enigmatičnog filma *Prošle godine u Marijenbadu* s početka šezdesetih godina, naći pred zagonetkom za koju svako mora pronaći svoj ključ? Da li bi se, prihvatajući mogućnost „pluraliteta istina", trebalo zadovoljiti konstatacijom u kasnijim *science fiction* uradcima – koji imaju mnogo više „vanzemaljske srži" nego što ju je filmska kritika pripisivala pomenutom filmu – da je „istina negdje drugo"? Ili samo odmahnuti rukom, sjetivši se da je neosporno mudar čovjek, pjesnik i nepatvoreni cinik Duško Radović davno zapisao da istina ima mnogo i raznih, dovoljno da svaki čovjek bude u pravu? Međutim, prigrlio sam riječi Dragana Radulovića da je "istina uvijek tamo gdje i žrtva"; one stoje u tekstu o knjizi anti-memoara *Pisanje ili nostalgija* u kojoj je Mirko Kovač pisao o moralnim izborima ljudi s kojima je i lično i književno prijateljevao u vremenima u kojima „ljudsku praksu" najviše pamtimo po tome što bi uvijek i neupitno spapunjala „naša ognjišta", a ponekad bi se dozvoljavala mogućnost da su možda gorjele i „njihove kuće"!

Da li sam bar naslutio misterij metaproze Dragana Radulovića? Da li je dovoljno reći da mi kao *fil rouge* pomeđu rubova njegovih zbranih tekstova palaca vječno zlo u čovjeku? Da li je dovoljno povjerovati da se tom zlu literaturom moguće oduprijeti? Ili barem poput Sokrata smatrati da je "bolje trpjeti zlo, nego ga činiti"?

Završavajući svoj ogled o tajanstvu pisanja Mirka Kovača, Dragan Radulović kaže: "Ako se vrijednost jedne knjige mjeri njenom sposobnošću da čitaoca podstakne na razmišljanje o temama o kojima inače ne bi razmišljao – onda je knjiga *Pisanje ili nostalgija* veoma vrijedna." Stoga ako sam uspio svojim osvrtom bar nekog da navedem da razmišlja o nečemu o čemu inače ne bi – smatraću da trud nije bio zaludan.

Danilo Ivezić,

Vrijeme je da se krene,

NZCH i Skaner Studio, Zagreb, 2017.

piše: Branko Lukovac

1. Najnovija knjiga Danila Ivezića jeste, kako autor ističe na samom početku, "svojevrstan omaž jednom vremenu i ljudima" - vremenu kada je NZCH pokrenula neke od najznačajnijih, jedinstvenih i veoma uspješnih aktivnosti vezanih za internacionalizaciju crnogorskog pitanja. Ova knjiga je mnogo više nego "omaž jednom vremenu i ljudima" - ona je svojevrstan putokaz, pokazatelj, hronika razvoja NZCH, njenih vrijednosti, mjesta, uloge i zadataka u njegovanju kulture, tradicije, osobenosti, identiteta naših ljudi koji žive u Hrvatskoj, te njihovog udruživanja i djelovanja. Ona je svjedočanstvo velikog angažovanja NZCH I njenih vodećih ljudi na istorijskom zadatku obnove nezavisnosti matične države Crne Gore. Ona, takođe, ilustruje kako je tekao postupak gradnje mjesta i ugleda naših ljudi u Hrvatskoj, za šta su dobili najveća priznanja u Republici Hrvatskoj. Knjiga je hronika i dokaz kako ljudi porijeklom iz Crne Gore i njihova Zajednica izrastaju u snažan oslonac i činilac gradnje dobrih, primjernih odnosa Crne Gore i Hrvatske, o čemu svjedoci obraćanje Danila na Lučindanskim susretima 2015. godine, ali i knjiga "Kronika NZCH – 1991-2011.

2. Od brojnih, uvodnih tekstova, pažljivo pisanih u svojstvu urednika "Crnogorskog glasnika", ali sa veoma jasnim porukama, Danilo je za ovu knjigu odabrao 40-tak onih: "... koji razmatraju temu nacionalnog identiteta manjine - često razapete između krajnosti asimilacije i getoizacije; te mjesta i uloge države – kako one gdje manjine sada žive, tako iI matične države. Tekstove o crnogorskoj manjini u Hrvatskoj, te zadacima NZCH, pri čemu se tretira i djelovanje pojedinaca sa ciljem da nanesu razdor i podjele (u tekstovima "Već viđeno", "On će nas tužit", "Zajedno", "Petrovdan". Čak je pod uticajem takvih ljudi bio i šef ranije misije Crne Gore u Hrvatskoj 2002. godinje, pa je odlučio da ne dođe na proslavu Nacionalnog praznika Crne Gore organizovanog pod pokroviteljstvom tadašnjeg Ministra vanjskih poslova Hrvatske Tonina Picule, što je težak promašaj i prekršaj (o čemu pišu tekstovi: "Savjetnici i misionari"; "Isprika", "Đe ste Crnogorci").

3. U knjizi "Vrijeme je da se krene", sukladno naslovu knjige, najviše tekstova je posvećeno težnji, nadi i angažmanu NZCH da Crna Gora bude nezavisna država. Nestrpljenje i želja da, konačno, Crna Gora krene putem ka nezavisnosti, snažan je poziv, potsticaj, ali i eho raspoloženja kakvo je narastalo u Crnoj Gori, nakon raspada zajedničke države. Nažalost, sve do 1997. i rascjepa u DPS, nijesu bile dovoljno moćne antiratne snage u Crnoj Gori, koje su se zalagale za njenu samostalnost i evropski put. Ostaje pitanje zašto je, od tada, trebalo gotovo čitava decenija da Crna Gora konačno odluci i krene putem nezavisnosti. Samo dio odgovora je u negativnom stavu Evropske unije, koja je, nakon pobjede DOS-a na predsjedničkim izborima, čvrsto stala uz Koštunicu i demokratsku opoziciju Srbije u njenom interesu da se očuva SRJ. Pri tome je faktor Solane, kao posrednika Evropske unije, bio dodatno nepovoljan. O odnosu međunarodnih moćnika prema Crnoj Gori, kroz istoriju, podsjeća tekst u ovoj knjizi "Nikako da krene". Ipak, konačna odluka bila je na političkim i državnim organima Crne Gore, a oni su pod pritiskom Brisela, lako odustajali od referenduma planiranog za 2001. i 2002.godinu. Tek kada je, godinu dana nakon formiranja Državne zajednice SCG, stvoren Pokret za nezavisnu, evropsku Crnu Goru, koji je okupio najšire snage u Crnoj Gori i izvan nje, nije više bilo prostora za uzmicanje i dalje odlaganje referenduma o nezavisnosti, što je, već na samom početku, jasno stavljeno do znanja svima, u Crnoj Gori i van nje. Istovremeno je tako

širok i snažan pokret dao snagu i argumente najvišim državnim predstavnicima u pregovorima sa EU i drugima, da više nema prostora za odlaganje Referenduma. Tako je, umjesto 2001. referendum o nezavisnosti održan pet godina kasnije. Ili 15. godina nakon što su takvu odluku donijele druge republike bivše SFRJ.

4. Već u ideji i prijedlogu o formiranju Pokreta, posebna pažnja i mjesto posvećena je što tješnjoj saradnji sa našim iseljenicima i njihovim organizacijama, kao i građanima Crne Gore koji privremeno borave u inostranstvu:

a) Najprije zbog toga jer su oni pouzdani oslonac za upoznavanje i pridobijanje domaće političke i šire javnosti o razlozima za opredjeljenje Crne Gore za nezavisnost, što je od posebnog značaja kada je riječ o susjedima, ali i veoma uticajnim državama Zapadne Evrope, SAD i prekomorskih država.

b) Naravno, zbog podrške koju mogu pružiti, ne samo Pokretu, već i sredinama Crne Gore iz kojih potiču.

c) kao i zbog učešća na Referendumu onih koji su imali boravak i pravo glasa, a u prilog opredjeljenju za nezavisnost.

U svim prilikama gdje je o tome bilo rijeci, posebno smo isticali primjer NZCH koja je, kao jedina organizacija iseljenika od samih početaka bila u punoj mjeri angažovana u prilog održavanja Referenduma i obnove nezavisnosti Crne Gore. Troje njenih istaknutih članova: prof. emeritus Veselin–Aga Simović, predsjednik Vijeća i Koordinacije vijeća crnogorske nacionalne manjine, istaknuti književnik Mirko Kovač i poznati slikar Dimitrije Popović – bili su članovi rukovodstva – Savjeta Pokreta, te svojim ugledom, angažovanjem, svojom pomoći, veoma mnogo doprinijeli ugledu i uticaju samog Pokreta u Crnoj Gori i van nje. Ali ono što nijedna druga organizacija naših ljudi u inostranstvu nije činila, a što je uradila NZCH i njeni najistaknutiji članovi – bilo je angažovanje u evropskim centrima da se jasno izlože razlozi u prilog prava Crne Gore da odluči o svojoj sudbini i organizuje Referendum, te pridobije razumijevanje i podrška. Već i zbog toga NZCH je ugradila sebe, odnosno građane porijeklom iz Crne Gore koje okuplja - u temelje tog najvećeg istorijskog pregnuća i ostvarenja savremene Crne Gore.

5. I na kraju, nekoliko riječi o mojoj dužnosti u Hrvatskoj. Moram da kažem da sam bio iznenađen kada mi je tadašnji MIP Crne Gore, u ime rukovodstva, prenio prijedlog da budem ambasador Crne Gore u Hrvatskoj. Ne zbog Hrvatske koja je - zbog svega zlog što je Crna Gora počinila i prema Hrvatskoj, sprovodeći politiku mržnje, rata, hegemonije Srbije 90-tih godina - bila najizazovnije mjesto za prvog ambasadora CG u toj državi. Iznenađen sam bio zbog već prethodno dogovorenog projekta vezanog za održivi razvoj Crne Gore kao ekološke države, kojeg sam još ranije, po povratku iz Rima, osmislio i dobio punu podršku Vlade i Ujedinjenih nacija, te smo formirali Nacionalni savjet, pripremili Strategiju, osnovali Ured Vlade za ta pitanja, na čijem čelu sam bio. Nažalost, u toj oblasti se ni do danas nijesu učinili značajniji iskoraci niti ostvarili potrebni i očekivani rezultati. Ipak, obradovalo me je pozitivno reagovanje u pojedinim sredinama Hrvatske nakon što je ta informacija dospjela u javnost. Prihvativši taj prijedlog, sebi sam postavio zadatak da doprinesem: a) prevladavanju dubokog nepovjerenja stvorenog posebno akcijom na Dubrovnik i cjelokupnom politikom i ponašanjem u prvoj polovini 90-tih godina; b) razvoju što šire saradnje Crne Gore i Hrvatske u nizu područja; c) oslanjanju na Hrvatsku u onome što sam smatrao kao potrebu svojevrsnog zaokreta u spoljnoj politici i međunarodnoj saradnji Crne Gore, kako ne bi bila okrenuta jedino Balkanu, već sve više svojoj Mediteranskoj dimenziji; d) korišćenjem iskustava Hrvatske i tijesnoj saradnji u približavanju evropskim i evro-atlanskim integracionim strukturama; e) konačno, doprinijeti što većem angažovanju naših iseljenika kao činioca međusobnih

odnosa, mosta razumijevanja, saradnje i povjerenja naših država.

Nakon dvogodišnjeg rada i iskustva u planiranju i građenju crnogorsko-hrvatskih odnosa, te praćenja njihovog daljeg kretanja do današnjih dana – mislim da smo mogli biti zadovoljni postignutim, atmosferom i opredijeljenima obje strane da i nadalje rade na razvoju naših odnosa, kao susjednih i prijateljskih. Drago mi je što manjine, sa obje strane, preko NZCH i HGD CG u tome igraju veoma značajnu pozitivnu ulogu i sve više na nizu programa rade zajedno. Time su izgradile jedinstven, najbolji primjer kako bi to trebalo da se radi i sa drugim susjedima – prije svega na relaciji Srbija-Crna Gora. NZCH je odigrala izuzetno važnu ulogu u prihvaćanju i pomoći u organizovanju prostora i rada Ambasade Crne Gore u Hrvatskoj. Ostaje žal što se, tokom mojeg službovanja u Zagrebu, nije realizovao dogovor dvije vlade, da jedna drugoj ustupe teren za gradnju zgrade Ambasade i rezidencije. I čuđenje da NZCH nije u Savjetu za iseljenike-dijasporu, koji je formiran na prijedlog nadležnog organa, što smatram velikim propustom nadležnog organa, odnosno Vlade Crne Gore.

6. Još jednom izražavam veliku zahvalnost na pozivu i gostoprimstvu, autoru knjige Danilu Ivezziću, predsjedniku NZCH, na pažnji, povjerenju i prijateljstvu, dajući, u svojoj najnovijoj knjizi, toliki prostor mojem radu u našoj Ambasadi u Hrvatskoj. Danilu, kao vrsnom politikologu, rukovodiocu, organizatoru, literati – želim da piše i izdaje nove knjige koje će se, sigurno, sa velikim interesovanjem čitati i biti od izuzetnog značaja za NZCH, kao i za odnose Crne Gore i Hrvatske.

Veliko mi je zadovoljstvo da, poslije gotovo jedne decenije, budem ponovo sa dragim društvom NZCH, sa kojim sam imao izvanrednu saradnju - i prije dolaska na dužnost u Zagreb, a posebno tokom te, za mene kratke, ali izuzetno izazovne, zahtjevne i inspirativne misije. Ta misija ostaje mi u najdražoj uspomeni. Lično je cijenim najznačajnijom i najučinkovitijom, u poređenju sa svim ranijim misijama, koliko god da je svaka od njih bila važna i imala vrijedne rezultate.

Lidija Vukčević,

Zemlja kava, more tinta, nebo ruzmarin,

NZCH i Skaner studio, Zagreb, 2017.

piše: Tonko Maroević

Svoje poetske potencijale i narativne poticaje Lidija Vukčević možda najbolje i sretno sintetizira u narativnoj prozi. Doduše, njeno pismo najbolje pamtimo kroz esejističku aktivu koja broji već znatan broj knjiga. Neke od njih je usustavila i organizirala u obliku rječnika (kako slučajnosti, tako i nužnosti, a posebno i *Moj filozofski rječnik*, kao odavanje počasti završenoj studijskoj grupi). Druge je zbirke okupila oko proživljenih situacija, anegdotalnih povoda, zapamćenih epizoda, nezaboravnih likova, neizbježnih evokacija, koristeći širok repertoar motiva i povezujući razna vremena (od obiteljskih podataka do razdoblja vlastite egzistencije) i razne prostore (od zavičajnih crnogorskih korijena, preko zagrebačko - samoborskih lokacija, pa do milansko-grenobleovskih stranstvovanja).

Veći dio njena gradiva pisanja usko je vezan uz autobiografske koordinate, no temperaturu pisanja i relevantnost izraza daje iskošenost vizura i bogatstvo leksika, istančanost formulacija i elastičnost asocijacija.

U romanu *Zemlja kava, more tinta, nebo ruzmarin*, drugom dijelu zamišljene obiteljske trilogije, spisateljica je usko povezala svoje dosadašnje iskustvo oblikovanja manjih fabularnih sekvenci u jedinstvenu strukturu romaneskne građe, kakav je njen prvi dio trilogije *Kiši li neprekidno nad Kotorom?* sa zanimljivom idejom da dokumentarne tekstove pravnog karaktera uključi u svoj roman. Tako će se naći integralni sadržaj djedove tapije kojom preuzima vlasništvo kuće u Njegoševoj ulici u Podgorici, ili liječnička izvješća povezana s bolnim i dugim očevim bolovanjem. Valjda najsretnije i najkoherentnije dosad, čestice su sustavno ulančane i odjeljci se gotovo organski - *sit venia verbo* - nadovezuju i prelaze jedan u drugi. Stoga što ih na okupu drži gravitacija razmatranog korpusa. Istina, redoslijed tretiranih događaja nije kronološki, doslovan ili mehanički a još je manje uspostavljena hijerarhija po važnosti i funkcionalnosti vremena, prostora i osoba.

Kako bilo, pred nama je prava *apologija obiteljskoj bliskosti, pohvala uronjenosti u područje neposredne egzistencije, doživljaj gotovo ekstatičnog poimanja tvarnosti življenja.*

Smjela je odluka Lidije Vukčević da se upusti u pisanje o prijelomnim vremenima od 50-ih do konca 80-ih XX.vijeka, jer to doba ima nemalu literarnu pratnju i dugu povijest slavljenja, a u novije doba objektom je izrazite teorijske obrade i gotovo pomodne hermeneutike. Međutim, ona se odlučila na ležerniji, opušteniji pristup, na poetičku obradu i esejistički tretman blago lirskoga i gipko memoarskoga predznaka.

Uvodni taktovi pohvala su arhitekturi početka XX. stoljeća, simbolu kuće i stanovanja, a šulcovska senzibilnost nije tek aluzija. Morali bismo pridodati kako je znatno više riječ o protežnosti provedbe nego li o romanesknom programu, jer osobe uronjene u priču mnogo su pogodnije kao povod za ogledanje u društvenoj stvarnosti koje nastanjuju - nego li su čvršće sredstvo romaneskne organizacije teksta.

U svakom slučaju dobili smo knjigu ozbiljne iskustvenosti i lijepe dosjetljivosti, roman empirijskog tipa, i živih, životnih referencija. Možemo otprve kazati kako nas začuđuje širina tematskog registra, ali još mnogo više uvjerljiv je način na koji su pojedini aspekti osobnosti i tipičnosti predstavljeni. Naime, ovako ili onako, stvari neposrednog viđenja i osjeta upućuju na slojeve slutnji i nepredmetnosti, u svakom slučaju na razinu s onu stranu puke evidencije.

Tekst romana u kojem se prati očeva raspetost

između zavičajnosti i etabliranosti u novi milje najbliži je poetološkom konceptu magičnoga realizma i pravom meritumu knjige, jer je tema sama mogućnost govora i osvojena sloboda posvajanja svijeta oko sebe i u sebi - pa tako i svih aporija stvarnosti i tjelesnosti. Komplementaran mu je oveći fragment o majci i njenom žrtvovanju, koncipiran kao prividno paradoksalna afirmacija kontrasta, izazova tišine i negovorenja. Zanimljivo je kako u taj tekst ulazi slikar D. (inače, prijatelj Dimitrije Popović), koji autorici nudi izazov, bacajući joj rukavicu spisateljske oklade, jer zaokuplja dvije narativne sekvence.

Naizgled je posebno daleko fabulacija smještena u sutomorski ambijent no taj tekst pruža priliku za evokaciju zavičajnog ambijenta, a potom i za spominjanje strica i bliskijih rođaka i prijatelja sudbinski određenih kamenom postojbinom.

Spominjali smo poetsku nadahnutost i lirsku inkantaciju Lidije Vukčević, pa moramo uzeti u obzir i stanovitu ludičku komponentu. Roman je ponudio i bolnu rekapitulaciju očeva stradanja i patnje, kao što su neke druge jedinice knjige emotivno centrirane oko situacija vezanih majku, čime je pisanje zadobilo jaču afektivnu participaciju, da ne kažemo istinosnu verifikaciju.

Parafrazirajući autoričine naslove i usredištivši se na sadržajnu stranu, moramo naznačiti kako je *zemaljsko* primaknuto elementu *kave*, *nebesk*o fragilnosti i opojnosti *ruzmarina*, a *morsko* simbolu *pisanja*, tinti. Smatrajući kako je povlašteno pisanje usmjereno primarno na autorefleksiju, pa životonosna drama biografije postaje ono nereflektirano izričito - prisutna u odjeljcima i ulomcima, u svojim emanacijama i konsekvencijama. Romaneskna proza Lidije Vukčević ovom je drugodjelnom knjigom koncipiranoga triptiha eksplicirala, razvila i zaokružila vlastitu narativnu poetiku, dok je familijarna saga dobila svoju zavidnu pojavnost zanimljivih fabularnih atributa. Lidija Vukčević i ovom je knjigom osjetila je potrebu da svoju biografsku amplitudu sagleda u znaku simboličnoga Krsta, takoreći na roditeljskome tragu i u već naglašenoj optici ili vizuri *ljudske sudbine kao povijesti raspeća.*

Matko Meštrović,

Na izmaku doktrinarnog svijeta,

Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske/Disput, Zagreb, 2016.

piše: Vjeran Katunarić

Novo djelo Matka Meštrovića je relevantno za cijeli niz disciplina, od filozofije povijesti preko kritičke političke ekonomije i kritičke teorije društva do socijalne ekologije i sociologije kulture. Tematska raznolikost također je velika. Zapravo nema suvremene teme koja nije u većoj ili manjoj mjeri obuhvaćena. O obuhvatnosti autorovih razmatranja suvremenog doba koje je, prema njegovu mišljenju na izmaku, u prvom redu njegovi ideološki izrazi, govore slijedeća dva fragmenta. U prvom poglavlju pod naslovom "Granice povijesnog" obrađena su proturječja suvremenih razvojnih procesa čiji uski interesi i ciljevi rezultiraju mnogo širim, poglavito, negativnim posljedicama, što dovodi u pitanje sve doktrinarne sustave povijesnog mišljenja. To pogađa i sam pojam istine: "nema… apsolutne istine, ali… postoji volja za istinom" (str. 10). Volja za istinom pokretačka je snaga i ovog djela, a njene granice razaznaje najviše čitajući Foucaulta. Njegovu analizu figura znanja na Zapadu vidi kao relevantnu za cjelokupnu epistemologiju društvenih, povijesnih i humanističkih znanosti. Ali, Meštrovićeva interpretacija ne ostaje samo na epistemologijskoj razini. Slično je se poimanjem kulture koja je i u ovom djelu tema od posebnog interesa autora kao i većini drugih koje je napisao. Međutim, za razliku od postmodernih teoretičara "kulturnog obrata", Meštrović smatra da kultura nije izborila kauzalni primat, da nema "kulturne revolucije" u poretku suvremenog svijeta. Središnji kauzalitet još uvijek se nalazi u sferi (kritike) političke ekonomije skupa s njenom neoklasičnom verzijom, iako se ova, kako primjećuje autor, sekundirajući Etzioniju, "resocijalizira" i prihvaća podjednaku važnost i utjecaj individualnog i kolektivnog djelovanja, a time i različitih vrijednosti, i odbacujući hipostazirani apsolutizam ekonomskih, prije svega tržišnih, mehanizama. U tu svrhu valja razlučiti ekonomske aktivnosti i epohalne ekonomske sustave: "/e/konomija i ekonomski sustav nisu isto: prva se odnosi na ono što je ona u realnom svijetu, a drugo na opis ili model pojave realnoga svijeta".

Prema kraju prvog poglavlja, u kojem je podastrta čitava problematika djela, Meštrović sve više i više propituje suvremeni povijesni trenutak u svjetlu glavnih spoznaja koje ne spadaju u historiografiju, nego u opću evoluciju (života). Jedino je pitanje da li evolucijski diskurs otvara horizont suvremenog razvoja više od povijesnog diskursa koji se i u doktrinarnom i praktičnom (političkom) obliku sveo na manje-više bespomoćno sagledavanje borbe za moć i njezinih disfunkcionalnih, štoviše apsurdnih posljedica. Borba za moć u svim imperijima proizvodi višak moći koji uvelike, dinamički gledano sve više, nadilazi potrebe za zaštitom poretka. Taj neproduktivni i destruktivni višak uzrokovao je propast istočnog socijalizma, a danas, braneći kapitalizam u cijelom svijetu kao bogomdan, prijeti opstanku cijelog svijeta. Stoga autor skupa s Nederveen Pieterseom zaključuje da je "dekonstrukcija dosadašnjeg razvoja preduvjet… njegove rekonstrukcije" (32).

Taj zahtjev podrazumijeva još dublje i svestranije od čisto ekonomskog, *cost-benefit*, sagledavanje pogrešaka u razvoju. Pogreške postaju nepodnošljive na širem planu, s gledišta humanističkog i progresivnog evolucionizma, ako se tako može označiti autorov pristup (danas već vrlo heterogenoj) teoriji evolucije. Ujedno se morao uhvatiti u koštac s pomodarski hipertrofiranim oblikom teleološkog mišljenja u akademskoj znanosti, naime *endizmima* ("krajevima" svega i svačega), na koje se lako lijepe pseudoznanstvene orijentacije i brojna

publika sklona opskurantizmu. Da bi izbjegao tu zamku, Meštrović odabire socijalnu ekologiju kao odgovarajuću mrežu disciplina od sociologije do bioetike i efektno poentira: "/p/odručje pojava koje pokriva ekologija mnogo je šire od onoga kojim se bavi, ili se može baviti, ekonomija. Ali ekonomija ne može ni pokušati riješiti najvažniji problem suvremenog čovječanstva - odnos kvalitete života susljednih naraštaja - ako je njen predmet tek razdioba resursa. Tom razdiobom upravlja samo jedan naraštaj". (39)

Podastirući u nastavku djela interpretacije brojnih autora i argumente u prilog cjelovitog rješenja bolnih problema suvremenog svijeta, Meštrović smjelo uključuje i svjetsku državu, toliko omraženu konzervativizmima svih boja, za već odavno uspostavljenu svjetsku ekonomiju, ali bez regulativnih mehanizama, onako kako to odgovara profiterstvu, odnosno sve manjem broju ljudi. Za razliku od mnogih drugih autora, dakako skeptika, Meštrović prethodnicu svjetskoj državi vidi u rastućoj svjetskoj mreži stručnjaka i kozmopolitski nastrojenih akademskih građana i aktivista civilnog društva (bez granica) (301).

Pri kraju knjige Meštrović redefinira prirodu kao jedino zajedničko dobro čovječanstva, koja na žalost još nema taj status. Ali je cijena tog zanemarivanja već visoka. To se očituje ne samo u uništenju mnogih prirodnih elemenata i vrsta, od vode i zraka do biljaka i životinja, nego i širenju ratova. Pored toga što usmrćuju sve više ljudi, ratovi strahovito ubrzavaju propadanje ekosustava. Ipak autor smatra, skupa s Bidetom, da se rađa svjetska država – ako zbog ni zbog čega drugoga a ono zbog poražavajućeg rezultata širenja liberalnog kapitalizma, naime dešperatnih reakcija i "regresije do ogorčenih oblika nacionalizma, često s duboko ukorijenjenim fundamentalističkim sastavnicama" (312). Drugim riječima, po prvi put u povijesti imamo posla s imperijem koji uništava svoje sastavnice; prava država to ne čini.

Meštrović je i u ovom djelu demonstrirao svoj suveren i umnogome jedinstven način čitanja znanstvenih djela koje kompilira prema temama i vrlo umješno spaja u pod-cjeline. Metodologija je, dakle, specifično interpretacijska, kojim putem dolazi do općih dijagnoza vremena. Pritom, u većini slučajeva, ne ulazi u kritička razmatranja referentnih autora i djela. Time bi vjerojatno poremetio redoslijed izlaganja, čime bi se također raspršila koncentracija čitatelja. Drugim riječima, Meštrović misli svjetski najradije u društvu svjetskih autora, od čijih interpretacija pravi osebujan kolaž i potom ga zaokružuje u više ili manje koherentan teorijski korpus, kojeg je u drugom dijelu knjige smjestio u koordinate specifične teorije (dinamičkih) sustava.

Meštrovićevo interpretativno umijeće već je dugo odnjegovano. Uostalom, i ovo je djelo skup već objavljenih radova koji iz današnje perspektive izgledaju još uvijek svježe i aktualno i nadasve znanstveno korektno. Znanstvena korektnost odnosi se na Meštrovićev način citiranja i komentiranja mnogih autora iz čega proizlazi središnja vrlina: poštivanje kumulativnog karaktera znanstvene spoznaje, pod uvjetom povremenih preispitivanja i meta-analiza. Ovo je djelo više meta-analiza nego analiza u izravnom odnosu spram stvarnosti koju pruža empirijska analiza, čija je epistemološka vrijednost ograničena kao i u slučaju rasuđivanja bez empirijskih dokaza. Pitanje je da li se mogu i uzeti kao dokazi, konačna instanca istine. Kao pobornik kritičkog racionalizma (i realizma), Meštrović odbacuje takvu instancu kao nevažeću, uzimajući kao uzor odnos prema pozitivizmu u kasnog Poppera.

Ne može se prenaglasiti znanstveni doprinos ovog djela poznavanju suvremenih razvojnih procesa kao predmeta multidisciplinarnih istraživanja i pomnost u praćenju najnovijih doprinosa raznorodne suvremene literature u čijem je fokusu razvoj. U tom poduhvatu najistaknutije mjesto zauzima specifična sistemska teorija. Autor, naime, nanovo aktualizira i potkrepljuje novim uvidima teoriju dinamičkih

sustava Ernsta Jantscha, prema kojoj "suvremeno prikazivanje dinamičkih sustava… obuhvaća uz fizičke, biološke i društvene, isto tako kulturne i noetičke sustave, a i pretpostavke toga prikazivanja mogu se učiniti eksplicitnima" (str. 56). Slijedeći Popperovu kritiku holističkih teorija kao nadogradnju, a ne antitezu teoriji dinamičkih sustava, Meštrović je uspio odvojiti teorijsku spoznaju od njenih surogata, ili, kako se izrazio, "metodologiju od ideologije". Iako nije moguće posve sa sigurnošću utvrditi na kojoj teorijskoj argumentaciji Meštrović brani (kasni) Popperov scijentizam, po svemu sudeći radi se o prihvaćanju Popperove kritike historicizma, dakle svih pokušaja pretvaranja povijesnih uvida u doktrinarni i oktroirani sustav. Slična je, dakako, stvar s empirizmom, osobito u njegovim kvantitativnim modelima. S druge strane, Meštrović upravo u evolucionizmu s kozmopolitskom perspektivom pronalazi dovoljnu mjeru otvorenosti horizonta, kao protutežu doktrinarnim naučavanjima o povijesti i razvoju. Ovdje su to procesi koji traju mnogo duže, napose kada je riječ o razvoju u evolucijskom smislu, nego samo od vremena (nakon Drugog svjetskog rata) inauguriranom razvojnom politikom, kada je Truman lansirao program pomoći manje razvijenim zemljama, program koji se kompromitirao jednostranom politikom i poglavito lošim učincima razvoja, prije svega sve većim razvojnim jazom, što je očigledan rezultat još jedne "bijede historizma" (ovaj put ekonomskog liberalizma i njegova naučavanja o tržištu kao produžetku prirodnih zakonitosti u ekonomiji i ljudskoj povijesti općenito).

U jednakoj mjeri, kombinirajući uvide Poppera, Kuhna i njegovih kritičara, ovo djelo uspostavlja onu vrstu teorijskog diskursa koji potvrdu svoje istinitosti ne traži u proceduri empirijske provjere (poperovske "falsifikabilnosti"), nego u dijalogu sa suprotnim polazištima. Takva otvorena epistemologija pogotovo je opravdana u teorijama koje objašnjavaju razvoj ne samo kao fundamentalni proces života (u biotičkom, društvenom pa i kozmičkom smislu), nego i, kada je o čovječanstvu riječ, dugo putovanje u neizvjesnosti (sudbina *planetes*, lutalica, frapantno nalikuje projektu Moderne). U toj kompliciranoj situaciji sistemska nam spoznaja omogućuje, prema zagovaranju ne samo Jantscha nego i jednog Luhmanna, da reduciramo neizvjesnost na putu koji, po svemu sudeći, može imati samo etapne, a ne krajnje ciljeve.

Djelo Matka Meštrovića *Na izmaku doktrinarnog svijeta*, konzultirajući brojnu literaturu i znanstveno najuglednije autore kada je riječ kritičkom poimanju razvoja, oblikuje svojevrsnu epistemologiju živih sustava, za što ključne dokaze traži u suvremenoj ekološkoj krizi koja je duboko potresla sve do sada ustaljene, doktrinarne, načine mišljenja. No, djelo se podjednako čuva svih onih oblika utopijskog mišljenja koji pojednostavljuju složenost razvojnih procesa i svojim rješenjima dovode u pitanje ono što je pozitivno i nezamjenjivo u suvremenoj civilizaciji, uključujući velik dio znanosti i tehnologije i, dakako, kritičkog mišljenja kao konstitutivnog elementa društveno-humanističkih znanosti.

Bogomir Kovač,

Političko-ekonomski ogledi,

Nacionalna zajednica Crnogoraca

Hrvatske/Disput, Zagreb, 2018. (bibl. "Luča")

piše: Josip Lučev

Istaknuti slovenski politički ekonomist Bogomir Kovač odavno je poznat hrvatskoj znanstvenoj javnosti, još iz 1980ih, napose po svojoj izvrsnoj knjizi *Način proizvodnje i kritika političke ekonomije* (1988) i zapaženim intervencijama u teorijskim raspravama pred raspletom krize i raspadom socijalizma i SFRJ. Nakon nezavisnosti Slovenije i Hrvatske, nešto nam je udaljeniji iz zagrebačkog fokusa, tako da je bilo otežano ažurno praćenje njegove impresivne znanstvene i stručne aktivnosti o kojoj svjedoči čak 1513 unosa (uključujući mentorstva, intervjue i sl.) u njegovu službenom bibliografskom popisu. No, posljednjih godina prof. dr. sc. Kovač angažirao se i Zagrebu pa ga se može zamijetiti na našim stručnim skupovima, festivalima i u znanstvenim časopisima. U tom kontekstu pojavljuje se i ova njegova knjiga, objavljena 2018. godine u Zagrebu. Radi se o izboru tekstova napisanih u rasponu od 30 godina (s jednom relevantnom iznimkom koja nastaje namjenski za knjigu), i koje je urednički izabrao i sakupio Dragutin Lalović (te dijelom i preveo, uz pomoć Davora Gjenera i Zlate Smitke). Knjiga je podijeljena u tri dijela koja svojim naslovima (Politička ekonomija socijalizma; Politička ekonomija tranzicije; Političko-ekonomska analiza kapitalizma) jasno zacrtavaju logički i povijesni slijed knjige. Radi se o presjecima koji se trude odgovoriti na tri ključna problemska sklopa koji su zaokupili i Sloveniju i Hrvatsku: pitanje implozije jugoslavenskog socijalizma, pitanje tranzicijskih tegoba te uspješnosti njihovog nadilaženja i pitanje izgleda suvremenog kapitalizma, odnosno situacije u kojoj se nakon nemirna tri desetljeća nalazimo.

Prvi dio knjige sadrži dva teksta izvorno objavljena u *Našim temama* 1988. i jedan izvorno objavljen kao poglavlje u knjizi *Rekvijem za socijalizem* (1990). Prva dva teksta bave se samom prirodom socijalizma, poglavito iz perspektive ili konkretno-historijskog stanja kombiniranja robne proizvodnje i nerobnih socijalističkih proizvodnih odnosa – odnosno s ciljem poimanja socijalizma koje ne ostaje na razini puke ideologije ili normativne ispraznosti. Treći tekst se bavi temom neučinkovitih iteracija reformi u socijalističkim porecima, uz očiti problem da se izostanak političkih reformi neuspješno nadoknađuje kroz pokušaje ekonomskih reformi (svojevrsni lajtmotiv cijele knjige). Drugi dio knjige je posvećen tranzicijskim dvojbama, pretežno iz perspektive Slovenije. Kao i prvi dio, sadrži tri teksta, od kojih je prvi izvorno objavljen 1993. kao poglavlje u knjizi *Kako lastniniti slovenska podjetja*, drugi je izvorno objavljen 2006. u sklopu publikacije *Delovni zvezki Ekonomske fakultete*, a treći 2003. kao poglavlje u knjizi *Migracije, globalizacija, Evropska unija*. Prvi se tekst bavi tranzicijom slovenskih poduzeća u nove vlasničke odnose početkom 1990ih – napose s obzirom na ravnotežu vlasništva i moći kod unutarnjih (pr. zaposlenici) i vanjskih (banke, fondovi) vlasnika. U ovom tekstu Kovač koristi kategorijalni aparat korporativnog upravljanja da istraži učinak stvaranja privatnog sektora u kontekstu privatizacijskih eksperimenata. Drugi tekst je svojevrsni teorijski vrh knjige jer se dubinski bavi ključnom temom transformacije države blagostanja pod tenzijama različitih institucionalnih režima, ali i jasnih faza razvoja, koje Kovač naziva razdobljima optimizma (1945-1975), pesimizma (1980-2000) i reformizma (2000-2025). Treći tekst raščlanjuje dvojbe slovenske migracijske politike početkom 2000ih. Dok na prvi pogled ovaj tekst ostaje proizvod konteksta u kojem nastaje, dotle dublja analiza upućuje na izazove koji su danas u Hrvatskoj uvelike poznati (stareće stanovništvo, kaotičnost migracija, ksenofobija dijela populacije).

Treći je dio knjige vjerojatno najzanimljiviji suvremenom hrvatskom čitatelju budući da se bavi s danas hitnim i nezaobilaznim pitanjima – pa je smisleno posvetiti mu veći prostor. Započinje tekstom "Politička ekonomija samoupravnog socijalizma – od europeizacije Jugoslavije do balkanizacije europskog projekta" (prvi put objavljenom u *Političkoj misli* 2012). Tekst povlači paralele između tenzija i ciljeva imanentnih Jugoslaviji prije raspada i u današnjoj EU. Još važnije, upućuje na uzroke raspada Jugoslavije u neuspjesima ekonomskih reformi u 1960im godinama upravo zbog temeljnih političkih i ekonomskih protuslovlja. Jugoslavija je u tom smislu bila društveni laboratorij s tradicijom promjene, u kojem usprkos brojnim pokušajima nikad nisu nadvladane temeljne proturječnosti. Tako autor pokazuje da institucionalni model federacije i republika nikad nije bio dobro definiran te da su političko ekonomske reforme i stabilizacijski programi patili od uplitanja saveznih organa u operativne odluke. Fokusira se na reforme 1960-ih godina koje su smjerale administrativni socijalizam pretvoriti u tržišni socijalizam. No, kako se moglo pristupati "ekonomskoj konstrukciji tržišnog društva bez njegovih bazičnih institucija kao što su vlasnička prava, poduzetnička autonomija i sloboda djelovanja financijskog kapitala" (198), dok god su se prioriteti nalazili više u promjenama ekonomskih politika a manje u promjeni ekonomskog sustava, odnosno dok se na meniju uopće nije nalazila promjena političkog sustava ili promjena političkih elita? Reforme 1960ih odvijale u se u dva značajna vala, od kojih je prvi pokrenut 1961. Ovaj val Kovač ocjenjuje prvenstveno kao *de facto* liberalizaciju tržišta rada (s rezultatom veće decentralizacije kolektivnog pregovaranja nego u tadašnjoj Zapadnoj Europi) kroz prijenos odlučivanja o plaćama na menadžere i radnike, ali i pristupanje međunarodnim trgovinskim integracijama sa zapadnim državama kroz GATT, te rješavanje pitanja poslovnih banaka i kreditnog sustava. Sva su tri aspekta ovog vala reformi loše pripremana i izvedena, te je Jugoslavija ostala izložena volatilnosti tržišta iako je još uvijek bila nesposobna za brzo prilagođavanje takvim promjenama. Spas se tražio u inflatornom povećanju potrošnje kroz ekspanzivnu monetarnu politiku, no 1964. gospodarstvo zapinje u stagnaciju. 1965. kreće drugi val reformi kroz ideju stvaranja tržišta kapitala, (operacionalizira se kao reforma deviznog tržišta, izvozne orijentacije, dohodovnih odnosa na razini poduzeća, stabilizacije proračuna). Ovaj je val bolje pripreman i u političkom i u ekonomskom smislu, no uskoro se povlači politička podrška pod teretom recesije u koju se gospodarstvo zapliće. Usprkos tome postoji relevantna distinkcija u preferencijama republičkih vodstava, jer Hrvatska i Slovenija žele nastaviti reformu s ciljem brže tržišne transformacije, a ostala republička vodstva ju što prije ukinuti (214), pa se tako već 1960ih nazire obrazac političke i ekonomske krize koja kroz 1980-e priprema teren za tranzicijske dileme i raspad Jugoslavije.

Poglavlje "Uloga novca u metastrukturnoj promjeni tržišnog društva i globalna financijska kriza" (prvi put objavljeno u *Političkoj misli* 2009) pomno rascjetljava ključnu ali teorijski često neprepoznatu ulogu novca u gospodarstvu. Tako se Kovač preko pojmova Bidetove metastrukturne teorijse moderne "igra" s nedostajućim interpretacijama novca kojega treba shvatiti ne kao sterilno i tehničko sredstvo razmjene, već kao isprepletenog s pitanjima tržišnih neuspjeha i politike. Priželjkivani je rezultat zapravo integracija monetarne i financijske ekonomije s ekonomskom teorijom. Poglavlje "Političko ekonomska kriza kapitalizma i kriza njegove ekonomske teorije" (inicijalno objavljeno u *Političkoj misli* 2012) inspirirano je knjigom *Karl Marx i politička ekonomija moderne* Daga Strpića. Argumentira kako je postojeća ekonomska teorija nesposobna shvatiti pojavu krize, a to je svrstava uz bok ostalim isprepletenim ekonomskim i teorijskim krizama u kojima je popravak postojećeg mainstreama nužan u trenutku u kojem postaje

očitom njegova nemoć da riješi velika socijetalna pitanja – najočitije u nemogućnosti predviđanja i rješavanja velikih kriza. Kovač, razvijajući misao Joan Robinson, zamijećuje tri takve krize ekonomske teorije od početka 20. stoljeća. 1930ih intervencionistički Keynes nadomješta tržišno-orijentiranu neoklasičnu školu budući da potonja nije mogla objasniti Veliku depresiju; nemogućnost kejnzijanskog pristupa da objasni stagflacijsku krizu 1970ih dovodi do novog zaokreta prema globalnom liberalnom kapitalizmu; taj se neoliberalni pristup 2007. našao pred sličnim tegobama, temeljem kojih se mogao očekivati novi zaokret. U takvom traganju za novim idejama Kovač vidi vrijednost Strpićeva projekta "moderne normale" – manje u vidu novog teorijskog sustava, a više u vidu metodologije traganja za osnovama takve analize. Napose je zanimljivo Kovačevo povlačenje Strpićeve analogije matrix-kapitalizma kao virtualnog, financijaliziranog kapitalizma jedan korak unazad te uspostavljanje suplementarne ideje matrix-ekonomije kao predmodernog i netržišnog stanja. Ova je kriza u logičkoj osnovi i poglavlja "Svjetska velika kriza i neofašističke tendencije novog barbarstva" (prvotno objavljenog 2015. u zborniku *Neofašizam – korijeni, oblici, sadržaji*). Kako pokazuje Kovač, ako se zakopamo u epohalno viđenje fašizma kao povijesne i neponovljive pojave, izmaknut će nam krajnje neugodna činjenica lakog prijelaza iz liberalizma u fašizam, tim lakša u vremenima ekonomske krize.

Konačno, "EU danas – trijumf pogrešnih ideja i institucija suvremenog kapitalizma" je jedini potpuno novi, dosad neobjavljeni Kovačev tekst u ovoj knjizi. Prati kriznu transformaciju EU kroz rješavanje fiskalnih kriza kroz institucionalne reforme koje nameću fiskalnu odgovornost članicama, iako ostaju centrifugalne tendencije i političke podjele. Logički luk knjige zapravo zatvara interpretacija Europske unije kao dugotrajnog razvoja u vječitom odgovoru na krize. Sukcesivno produbljivanje ingerencija i proširivanje integracija predstavlja sukcesiju anti-kriznih manevara, koji na kraju dovode u pitanje funkcionalnost same integracije. Ta je upućenost EU na krize odraz ranije analize socijalističke Jugoslavije kao sustava koji reforme provodi u odazivu na sve veće krize koje postižu sustavno opasne amplitude. U tom svijetlu "EU postaje karikatura nekadašnjeg socijalizma i njegovog propadanja" (331) što nam na koncu pruža ključ za čitanja cijele knjige. Knjiga je u svojim najboljim trenucima suptilno razigravanje koncepata i pristupa izuzetno bogatog skupa autora - od Marxa, Keynesa i Schumpetera pa sve do Minskoga, Arrighija, Reinhardta i Rogoffa ali i Poppera, Rortya, Sachsa, Sena (itd…), uz usputna poantiranja na raznolikim primjerima iz književnosti i filma. Utoliko ona podrazumijeva barem osnovno predznanje čitatelja, no najviše će u njoj moći uživati oni koji se bave s ekonomskom i političko-ekonomskom teorijom. Njima se svakako preporuča čitanje Kovačeve knjige (uz naročitu preporuku njezinog trećeg dijela). Stil pisanja je možda mjestimično donekle zahtjevan, ali se knjiga i više nego iskupljuje lucidnošću i iznimno razigranim nizom tema koje pokrivaju ključne političko-ekonomske prijepore iz slovenske, ali uvelike i hrvatske perspektive od kraja 1980-ih pa sve do danas. Poveznicu tih tema kroz tri uzbibana desetljeća nudi zadnje poglavlje koje omogućava analitičku usporedbu strukturnih logika SFRJ i EU kao svojevrsnih motora na krizni pogon koji, vječito ograničeni političkim ogradama, ne uspijevaju provesti ključne transformacije već mogu samo ubrzavati prema sve neizvjesnijem odredištu. Dakako, odredište SFRJ je poznato, što daje jezivi ton promatranju EU. Tako Jugoslavija postaje upotrebljiva kao razbijeno zrcalo u kojem se može ogledati EU sa svojim vlastitim kobnim manama. A taj je pogled ključan upravo iz perspektive jedine dvije zemlje s iskustvom članstva u obje tvorbe: Slovenije, otkud dolazi autor, i Hrvatske, u kojoj je knjiga objavljena.

Katarina/Kaja Garibović-Lalović i Pero Lalović,

Ratni dnevnici (1942.-1944.),

Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske, Vijeće crnogorske nacionalne manjine Grada Zagreba, Skaner studio, Zagreb, 2018.

piše: Drago Roksandić

Ratni dnevnici (1942. – 1944.) Kaje (Katarine) Garibović-Lalović i Pere Lalovića, koje je za tisak priredio Dragutin Lalović, umirovljeni zagrebački sveučilišni profesor (i, nije nevažno, njihov sin), višestruki su kuriozum u svom žanru i, nedvojbeno, vrlo vrijedno izdanje. Brojni suborci su za njih znali u vrijeme kada su nastajali, jedan neovisno o drugome, a još ih je više bilo u poslijeratnim godinama među onima koji su se u različitim stjecajima prilika mogli obavijestiti o njihovu postojanju. Neupitno je bilo da je u oba slučaja riječ o sadržajem bogatim, nerijetko potresnim, uvijek autentičnim svjedočanstvima o iskustvu partizanskog rata, ponajviše u banijskim i slavonskim partizanskim jedinicama na mnogim ratištima, a nadasve u IV. i V. neprijateljskoj ofenzivi, odnosno u operacijama *Weiss* i *Schwarz*. Izuzevši poneke fragmente, nikada nisu bili objavljeni, kako za života Kaje/Katarine Garibović-Lalović (Badovinci /Mačva/, 1921. – Beograd, 2007.) i Pere Lalovića (Straševina kraj Nikšića, 1918. – Beograd, 1996.), tako ni u vremenu postojanja SFR Jugoslavije, zemlje koju su kao partizani utemeljivali i preživjeli. Objavljeni su, dakle, s dvostrukim odmakom pa su svojom izvornošću i sugestivnošću tim veći poticaj za razmišljanje svima onima koji se nikada ne prestaju pitati odakle dolazimo, gdje smo stigli i kuda idemo.

Ovo izdanje čine: Kaja/Katarina Garibović-Lalović, Tako sam zapisala“ (5–240) i Pero Lalović „Ratni zapisi“ (241–426) te priređivačevi prilozi „O autorima“ (431–432), „Kazalo imena u dnevnicima“ (433–451) i pogovor „Tako su zapisali“ (453–484). Rijetki su slučajevi da ljudi – djevojka i mladić, žena i muškarac, koje je rat zbližio i povezao za čitav život – neovisno jedno o drugom pišu ratne dnevnike i da ih uspiju sačuvati pa i, u biti, čuvati kao intimni dnevnik sve dok ih njihovi nasljednici – pored Dragutina, na pripremi rukopisa za objavljivanje radio je i njegov sin, a njihov unuk Damjan – logikom moralnog imperativa nisu objavili u Zagrebu, u Hrvatskoj, u zemlji u kojoj su njih dvoje najviše i ratovali kao partizani i u kojoj su, na koncu konca, zavoljeli.

Oba su dnevnika prebogato štivo da bismo ulazili u bilo kakvu detaljniju elaboraciju njihovih vrijednosti. Osjećamo potrebu smjestiti ih u žanrovski kontekst i apostrofirati njihovu temeljnu vrijednost.

Nitko još uvijek ne može sa sigurnošću ustvrditi koliko su dnevničkih zapisa ostavili pripadnici jugoslavenskoga Narodnooslobodilačkog pokreta, iako ih je danas već vrlo malo živih. Kada je o objavljenima riječ, mali je pak broj onih koje je moguće klasificirati kao dnevnike, tj. kao zapise o nekom vremenu koji su nastali u samome tom vremenu i koje je kao takve – ako su u međuvremenu objavljeni – moguće provjeriti usporedbom s autografima. Mnogo je veći broj onih koji su bili sačuvani kao izvorni zapisi, ali su u potonjim, poslijeratnim godinama na različite načine i s različitim motivacijama prerađivani, a da su se pritom izvorni zapisi češće gubili nego što su sačuvani. Zagrebački nakladnik Spektar, primjerice, pokrenuo je 1986. godine Biblioteku „Partizanski dnevnici i sjećanja“ u kojoj je objavljeno ukupno šest naslova: Marijan Stilinović, *Bune i otpori*, Mladen Iveković, *Nepokorena zemlja: zapisi iz IV. i V. neprijateljske ofenzive protiv narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije*, Milutin Morača, *Ratni dnevnik*, Vladimir Nazor, *Partizanska proza*, Josip Smodlaka, *Partizanski dnevnik*, Slavko Borojević, *Po selima i šumama Jugoslavije* i Čedomir Minderović,

Za Titom.[105] Naziv spomenute biblioteke s valjanim razlozima uključuje i dnevnike i sjećanja jer je s izuzetkom Nazorova djela u svim drugim slučajevima upitno koliko su dnevnici, a koliko sjećanja. Dnevnik Vladimira Nazora *S partizanima*, sudeći prema katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, objavljen je od 1945. do 1985. godine u 39 izdanja, a kako je ponekad objavljivan i pod drugim naslovima ili kao dio različitih autorskih cjelina, broj izdanja nesumnjivo je veći. Bilo da ga se čita kao dokument vremena, bilo da ga se čita kao književno djelo, Nazorovi su dnevnički zapisi trajno živo svjedočanstvo o ljudima u (ne)vremenu i o ljudskoj opstojnosti na krajnjim granicama održivog.

Kada se pak usporedi katološki dostupne podatke o broju objavljenih dnevnika – neovisno o svim mogućim značenjskim nijansiranjima tog pojma – s podacima o broju objavljenih sjećanja, memoara i sl., neravnoteža je drastična u korist naknadnih, poslijeratnih interpretacija partizanskog iskustva. Izvjesno je da je tome tako svugdje u svijetu, kada je riječ o iskustvima drugoga svjetskog rata, točnije, o iskustvima svakog rata – *inter arma silent Musae.* Partizanski je rat u Jugoslaviji, ipak, tek manjini i to u rijetkim prilikama činio mogućim da o njemu svjedoči svojim zapisima. Ako ni zbog čega drugog onda zato što su partizansku većinu činili ili slabo pismeni ili pak nepismeni seljaci, a tek manjinu manje ili više obrazovani ljudi različitih zanimanja, a nerijetko neskloni, kao ljudi posvećeni konspiraciji, da svoje brige te tragedije i traume uopće registriraju. U toj manjini bilo je u poodmaklim poslijeratnim godinama izdanja – poput djela Gojka Nikoliša *Korijen, stablo, pavetina – memoari* (Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1981.) – koja su u memoarskom žanru dosezali granice najboljih dnevničkih zapisa, a kao književna djela postajala kanonskim obrascima. Malo je bilo takvih.

105 Ponavljamo da su sva ova izdanja objavljena u istoj, 1986. godini, a spomenuta je biblioteka zaboravljena.

Pisci ovih dnevnika su već uoči rata bili ljevičari, mladi ljudi posvećeni „komunizmu", što god to kome danas značilo i, očito, spremni živjeti pa – ako se mora – umrijeti za svoju „sliku svijeta".[106] Rat ih je zatekao kao šabačku učiteljicu i kao beogradskog apsolventa prava. Pero je već od 1938. bio član Komunističke partije Jugoslavije, a Kaja od 1941. godine, u vremenu nakon sloma ustanka u Srbiji. Neovisno o rasporedima i dužnostima koje su im bile povjeravane i gdje su sve bili upućivani – zapisi o tome svjedoče – bili su samosvjesni akteri pokreta s kojim su se identificirali, drugim riječima, „vojnici Partije". To im je nesumnjivo zajedničko, kao što im je zajednička zavičajna, obiteljska ukorijenjenost u Crnoj Gori, s jedne strane i u Mačvi, u Srbiji, s druge strane. Kako jedno u njihovim svjetonazorima ne isključuje drugo, Kaja je u svom dnevniku mogla zapisati nakon svega što je doživjela i proživjela na Baniji: „O, draga Banijo, koliku ljubav gajim prema tebi. *Više te volim no Mačvu u kojoj sam rođena*… Banija! Za nju su mi vezane najlepše uspomene…" (22. januar 1945.) (454) Iskaz je šokantan kada se, s jedne strane, ima na umu koliko je tragedija i trauma autorica registrirala u svom dnevniku, ali i s druge strane, kada se nasuprot tome osjeti što je sve i u čemu je sve njezina „radost življenja", stečena umijećem višegodišnjeg opstojanja na egzistencijalnim rubovima, a s vjerom u „bolji život". Valja naglasiti da u autoričinu zapisu, dakako, nije toliko riječ o krajoliku, koliko o ljudima, Banijcima, onima s kojima se u takvim svojim iskustvima ljudski identificirala, dnevno ljudski provjeravala i pouzdavala. Stoga je i smrt najboljih među njima mogla i za nju, Mačvanku i za Peru, Crnogorca, biti razlogom da se preživi da bi se osvetilo njihovu smrt. O tome potresno svjedoči zapis nakon pogibije Nikole Nine Marakovića, komandanta Sedme banijske brigade, 13. lipnja 1943.

106 Nedavno su objavljeni usporedivi dnevnički zapisi bračnog para Salcberger: Danilo Šarenac – Ivana Pantelić (pr.), *Dve polovine sećanja. Partizanski dnevnici kao izvor za istoriju Drugog svetskog rata*, Institut za istoriju, Beograd 2013., 168 str. („Dnevnik Ervina Salcbergera april – septembar 1944" (49–96) i „Dnevnik Lee Albinum Salcberger (97–140).

godine: „U meni, kao i u ostalim borcima, kraj čijih tužnih očiju promičem polako sa Perom, raste val mržnje, želje za osvetom nad onima koji pokušaše da nam otmu položaje a pre par minuta istrgoše iz naše sredine najboljeg druga, našeg dragog Ninu." (464) U kakvu je to odnosu spram „radosti življenja", autorica ne stiže pisati, ali je na današnjim čitateljima – svjedocima i/ili akterima još jedne serije ratova na istom tlu – obveza da o tome razmišljamo.

Banijski i slavonski zapisi Pere Lalovića iz 1944. godine dragocjeni su već i zbog regionalnih kontrasta koje autor registrira prelazeći iz jedne operativne zone u drugu, iz jednog okoliša u drugi, iz ispaćene, siromašne Banije u – u usporedbi s njom – ratom pošteđeniju, mnogo bogatiju Slavoniju: „Spavali smo udobno. U pravom slavonskom krevetu. A i toliko putovanje je premorilo organizam, pa bi čovjek spavao i spavao… Dakle, tu smo u Slavoniji, u Voćinu. Lijepo mjesto. (…) Imaju električno osvjetljenje. Hrana slavonska. (…)" (22. IV. 1944. godine – subota) (304). Za razliku od Kajina „ženskog pisma", pronicljivog, ali vrlo osjećajnog i požrtvovnog u svakodnevnim situacijama, Perino „muško pismo" prividno je hladnokrvnije, analitičnije, jednom riječju – borbenije, ali isto tako obilježeno s neuobičajeno lirski intoniranim pasažima, umijećem uočavanja svakodnevnih situacija – izvan i nasuprot ratnoj zbilji – kao i uživljavanjem u mnogo složenije pa i u toj složenosti nijansiranje slavonske realnosti.

Oboje, kao akteri s političkim funkcijama, unose mnogo zapisa o zbivanjima na svjetskim ratištima, uvijek od Istočnog fronta nadalje, po cijelom svijetu, napose na Mediteranu. Oba dnevnika odlično su svjedočanstvo koliko su partizani svoju borbu doživljavali kao sastavni dio svjetske bitke između „Dobra" i „Zla", neutralizirajući nerijetko čak i inače vrlo uočljive ideologizirane obrasce mišljenja i djelovanja. Ali i to je samo jedna od mnogobrojnih tema koje ovi dnevnici problemski iznova oživljavaju.

Autor ovih redaka, Dragutinovih godina, dijete banijskih roditelja, nešto mlađih nego njegovi, sin Đure Jovanova Roksandića – prema knjizi Viktora Kučana „Borci Sutjeske" – „zamenik(a) političkog komesara I. bataljona (VIII. banijske brigade – D. R.), rođen 1920, Majske Poljane, Srbin, u NOB od 1941, član KPJ od novembra 1941, krajem rata komandant(a) mesta Glina", malo je kada i to vrlo škrto čuo od svojih roditelja što su i kako pre/proživljavali u ratnim godinama. Drugi su mu mnogo više znali reći. Ali to su bili ipak „drugi". Čitajući ove dnevnike ne samo kao „slike drugog" nego i kao „slike samih sebe", potomci – što god to sve značilo – moraju se osjećati ljudski bogatijima, a i ljudski zapitanijima, i na kraju – obaveznijima u svom vremenu.

In memoriam

Strahinja Marović (1937.-2018.)

piše: Dimitrije Popović

Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske izgubila je još jednog uglednog člana, jednog od njenih osnivača. Nakon smrti Veselina Age Simovića, Radomira Pavićevića i Ljubomira Kuljače napustio nas je Strahinja Marović. S ovim dobrim i plemenitim čovjekom vezivalo me dugogodišnje prijateljstvo. Njegov dom je bio mjesto druženja, tople atmosfere i gostoprimstva koje će meni i drugim prijateljima posebno iz vremena sedamdesetih godina prošloga stoljeća, kada sam bio student zagrebačke Likovne akademije, ostati u posebnom sjećanju. Naše je prijateljstvo bilo tim prije zanimljivije i bogatije, jer je Strahinja, od milja zvan Strajo, volio umjetnost, posebno likovnu pa su naša druženja s uglednim stvaraocima i ljudima iz kulture Zagreba i Hrvatske potvrđivala ono što je već po sebi postojalo i što je kroz povijest potvrđivano, bliskost dvije kulture, hrvatske i crnogorske. U ovim trenucima sjećanja na Straja u ponovnom oživljavanju lijepih uspomena bio sam svjedokom koliko je Strahinja Marović, tadašnji tajnik Zavoda za zaštitu spomenika Hrvatske, bio angažiran oko velikog projekta nazvanog „Umjetnici Jugoslavije Njegošu"; u suradnji s hrvatskim uglednim stručnjacima zaslužan je za donacije umjetničkih djela suvremenih umjetnika Hrvatske. Ta se bogata zbirka radova danas nalazi u Njegoševom muzeju na Cetinju a Strahinji Maroviću je za njegov angažman na tom projektu uručeno visoko odličje crnogorske vlade.

Svima onima koji su s njim prijateljevali ili surađivali, istakao sam ovaj važni podatak iz njegove biografije uglednog pravnog stručnjaka, zato što je u burnim vremenima na kraju osamdesetih godina kada se naslućivao dramatičan i tragičan razvoj događaja u bivšoj državi, Strahinjin angažman, uz poštovanje koje je uživao u sredini u kojoj je djelovao, doprinijeli da se dobije bezrezervna podrška i potpora od strane uglednih ličnosti hrvatskog javnog života u osnivanju Društva Crnogoraca i prijatelja Crne Gore „Montenegro". Budući da sam bio jedan od osnivača spomenutog društva mogu svjedočiti Strahinjinu predanost i posvećenost obavezama novonastalog društva čija je uloga bila od bitne važnosti da se može javno artikulirati stav Crnogoraca, državljana Hrvatske, koji su osuđivali politiku ondašnje crnogorske vlasti, posebno zbog agresije na Konavle i Dubrovnik.

Žao mi je da zbog teške bolesti koja ga je zadesila nije uspio realizirati, kako je bio planirao, jednu knjigu koja bi svjedočila o tom vremenu, potkrijepljena obilnom dokumentacijom koju je pedantno vodio i čuvao. Ljubav prema Crnoj Gori živjela je u njemu istim intenzitetom, prema rodnoj Crmnici i njegovim Tomićima, prema Cetinju i danima školovanja u tom gradu, prijateljevanjem s Danilom Kišom, Dadom Đurićem, Stevanom Luketićem, Mladenom Lomparom, Slavkom Perovićem... Želio je ponovo u poslijeratnom razdoblju sudjelovati u novom i bogatom međudržavnom kulturnom programu Hrvatske i Crne Gore, tom smislu je imao puno planova, ali ga je bolest spriječila pa je samo mogao, nažalost, kao pasivan promatrač zadovoljno gledati kako na tom polju izuzetne rezultate postižu aktivnosti Nacionalne zajednice Crnogoraca Hrvatske u čijem je osnivanju i on sudjelovao. Bio je posebno ponosan što je u suradnji s njegovim bratom, uglednim crnogorskim povijesničarem umjetnosti Milanom Cokom Marovićem, u koordinaciji državnih institucija Hrvatske i Crne Gore, bio član stručnog tima koji je preuzeo na Debelom brijegu hrvatsku imovinu opljačkanu od strane crnogorskog agresora.

Strahinjin humanizam i domoljublje kao i široka kultura također su učvršćivali njegovu svijest što znači čuvati i razvijati svoje korijene, svoje porijeklo, često citirajući Alberta Camusa da onaj narod koji nije svjestan svoje prošlosti i svoje kulturne tradicije teško će moći izgrađivati svoju budućnost. Također i prihvaćati kulturu sredine u kojoj živi, što samo može u plodnom prožimanju posebnosti obogatiti ono što kultura u svojoj osnovi jest - općeljudska vrijednost. Strahinja Marović je bio poštovan i cijenjen kao, crnogorski Zagrepčanin. Uvijek elegantan s lijepim manirima u ophođenju. Posebno omiljen u Nacionalnoj zajednici, u teškim danima svoje bolesti dirljivu pažnju u prijateljskoj skrbi posebno su dali Dušan Mišković i Danilo Ivezić.

Nakon smrti drage osobe ostaje praznina u kojoj žive nijema sjećanja. Ostat će nam u najljepšoj uspomeni kao dobar čovjek i iskreni prijatelj, naš Strajo.

Ljubomir Kuljača (1938.-2018.)

piše: Dušan Mišković

24. kolovoza 2018. oprostili smo se od prof. dr. sc. Ljubomira Kuljače, koji nas je napustio u 81. godini života. Otišao je još jedan iz plejade onih koji su nosili časno crnogorsko ime, jedan od utemeljitelja i osnivača Društva Crnogoraca i prijatelja Crne Gore „Montenegro" Zagreb i Nacionalne zajednice Crnogoraca Hrvatske, istaknuti znanstvenik i ugledník koji je trajno obilježio jedno razdoblje i značajno doprinio današnjem ugledu i položaju crnogorske zajednice u Zagrebu i Hrvatskoj.

Bio je predsjednik Društva „Montenegro" (1995.-1999.) i Nacionalne zajednice Crnogoraca Hrvatske (1999.-2001.) u prijelomnim i burnim godinama opstanka i organizacionog djelovanja crnogorskih društava u Republici Hrvatskoj, biran za člana Vijeća crnogorske nacionalne manjine Grada Zagreba u sva četiri dosadašnja izborna saziva. Upravo u ovim prelomnim godinama Ljubov angažman i njegova energija kao i bespogovorna odlučnost, da je interes crnogorskog bića i njegovo organizaciono ustrojstvo iznad svih pojedinačnih interesa, pogotovo iznad sitnosopstveničkih koji su rastakali crnogorsko biće, bili su od presudnog utjecaja i odredio budućnost događanja.

Samo da podsjetim na par crtica toga vremena

Nacionalna zajednica se pod presjedanjem Lubomira Kuljače tih godina jasno odredila i prema državnopravnom statusu Crne Gore i Crnogorcima. Usvojen je 5. svibnja 1999. *Stav o Crnogorskom pitanju*, koji na određeni način objedinjuje aktivnosti i nastojanja NZCH u cjelokupnom proteklom periodu (temeljen na pravu Crne Gore da bude samostalna i međunarodno priznata država), ali i postavlja osnove budućeg djelovanja na INTERNACIONALNIZACIJI CRNOGORSKOG PITANJA. Tekst je dostavljen:

Predsjedniku Vlade Republike Hrvatske, veleposlanicima država stalnih članica Vijeća sigurnosti UN, veleposlanicima Njemačke, Italije, Albanije, BiH, Makedonije, Slovenije, Predsjedniku Republike Crne Gore, Skupštini Republike Crne Gore, Predsjedniku Vlade Republike Crne Gore. Vrlo brzo, u srpnju mjesecu uoči Petrovdanskog sabora, 1999. upućeno je *Otvoreno pismo predsjedniku Vlade Republike Crne Gore, Filipu Vujanoviću.* Pred Konferenciju socijalističkih i socijaldemokratskih stranaka o Paktu o stabilnosti u jugoistočnoj Evropi u Beču upućeno je 20. 7. 1999. Pismo predsjedniku SDP Hrvatske Ivici Račanu, a neposredno pred održavanje Konferencije pakta o stabilnosti u Sarajevu 27. 7. 1999. upućeno je Otvoreno pismo sudionicima. Naglasak u oba pisma bio je na samostalnoj i međunarodno priznatoj Republici Crnoj Gori i potrebi hitnog rješavanja crnogorskog pitanja. U hotelu *'Panorama'* u Zagrebu prvi put je organizirana manifestacija *Lučindanski susreti* (31. 10. 1999.) kojoj su prisustvovali brojni gosti i uzvanici, na njemu su uručene i povelje članstva, članovima Dukljanske akademije iz Republike Hrvatske. Rukovodstvo Nacionalne zajednica je pozitivno odgovorilo na inicijativu održavanja *Prvog kongresa crnogorskih iseljenika* u New Yorku 10. i 11. listopada 1999. godine i aktivno se uključilo u izradu osnovnih dokumenata vezanih za njegovo održavanje. Procjena da povezivanje crnogorskog iseljeništva na svjetskoj razini i zajednička djelatnost mogu u mnogo čemu doprinijeti, ne samo očuvanju korijena, već i uspješnosti rješavanja crnogorskog pitanja, pokazaće se u narednim godinama u potpunosti opravdanom. II. Kongres održan na Cetinju 2000. godine u cijelosti je bio i u organizacionom, i u sadržajnom, kao i dokumentacionom smislu proizvod NZCH, njenog rukovodstva i pojedinaca.

Tih godina je intenzivirana suradnja s matičnom državom i njenim institucijama. Postavljeni su solidni temelji na kojima se mogla „graditi" kuća.

To je period u kojem je Ljubo odlučno inzistirao na povijesnoj istini o Crnoj Gori, očuvanju njene tradicije i prezentaciji njene kulture na prostorima življenja u Gradu Zagrebu naročito, u vremenu koje je lomilo ljude ali i države.

Sve ovo nije u potpunosti preuzimalo njegov angažman jer je našao vremena i za znanstveni rad. U znanstvenoj i stručnoj djelatnosti pretežito se bavio teorijom nelinearnih sustava upravljanja, te kreiranjem i vođenjem stručnih i znanstvenih projekata iz područja upravljanja brodskim procesima, i specijalnih alatnih strojeva. Vodio je niz realiziranih istraživačkih projekata za potrebe Brodarskog instituta u Zagrebu, Z.P. Jadranbrod u Zagrebu, Uljanik, Pula; 3. maj, Rijeka; Prvomajska, Zagreb; Inda, Labin; SAS, Zadar; Belišće, Belišće; Slavko Rodić, Bugojno; Jelšingrad, Banja Luka; IRC-a Energoinvest, Sarajevo i mnogi drugi. Rezultati stručnog rada objavljivani su mu u više zbornika radova s međunarodnih i domaćih skupova.

Od 1974. god. do 1986. god. bio je voditelj projekta međudržavne znanstveno-tehničke suradnje između ETF-a i Centralnog naučnoistraživačkog instituta morske flote (CNIIMF) u Lenjingradu na projektu "Automatizacija gibanjem broda"; od 1984. do 1990. g. bio je voditelj međusveučilišne suradnje ETF-a i Tehničkog instituta sveučilišta Guangxi, NR Kina.

Na područjima nastavne, znanstvene i stručne djelatnosti objavio je preko 200 radova; bio je mentor 92 diplomska rada, 31 magistarskog rada i 10 doktorskih disertacija. Na drugim sveučilištima bio je komentor 6 magistarskih radova i 5 doktorskih disertacija.

Za svoj rad dobio je niz priznanja među kojima povelju i **zlatnu značku** SOUR Prvomajska, Zagreb te nagradu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (HAZU) **Josip Juraj Strossmayer** (2004.) za udžbenik: Z. Vukić, Lj. Kuljača: „Automatsko upravljanje –analiza linearnih sustava", Kigen, Zagreb, 2004.

Bio je utemeljitelj je i redovni član Dukljanske akademije nauka i umjetnosti od njenog osnivanja, u Podgorici, 14. srpnja 1999. god. Umirovljen je 31. listopada 2008. godine, a 20.11.2009. **Sveučilište u Zagrebu, Fakultet elektrotehnike i računarstva** izabrao ga je u počasno zvanje **Posebno Istaknuti Profesor**.

Kada neko iz kuće ponese zavjet i obavezu da su mu životna pravila čovjekoljublje, pravednost, odvažnost i poštenje, a takav je bio Ljubo, onda je njemu osigurano mjesto među ljude, kako kažu stari Crnogorci, onda njegova biografija izgleda upravo ovako.

KULTURNI IZLOG CRNE GORE

Književnost

Pregled zbivanja u crnogorskoj književnosti 2017. i 2018. godine

piše: Vlatko Simunović

Proza i poezija

Tradicionalno, u dijelu štampanja novih izdanja kvalitativno najznačajniji događaji za crnogorsku književnost u 2017. i 2018. godini vezuju se za Hrvatsku. Prvo je iz Zagreba na knjižarske police stigao gospodstveno nerazmetljiv i moralno izoštren roman **Marka Špadijera** ***Bibliotekar*** (izdanje Nacionalne zajednice Crnogoraca Hrvatske). Na svakoj od 323 stranice te fragmentarne slike Cetinja s kraja šezdesetih i sedamdesetih godina 20. vijeka, čitatelj naiđe na neki detalj koji podsjeća, tjera na razmišljanje i oplemenjuje. Kakav omaž ljudima koji prognani iz svoga herojskog svijete ne prodaju kuću svojih otaca. Pohvala istinskim Cetinjanima koji su čuđenje svijetu. Ako bi se u jednoj rečenici trebala da sažme ta knjiga, treba da se kaže - fascinantna skica tih godina patnje grada bez čije bi slavne povijesti i njegovih ljudi koji su je djelom i životima ispisivali, cijeli naš svijet bio bjedniji i siromašniji.

Cetinje prije pedeset godina nije nešto imalo veselo. Ne uspijeva se oteti organizacijskoj disciplini. To su godine kada duh provincije koja obožava moćne i snažne a gazi duhom jake muškarce i žene, opsijeda i zaposijeda grad. Špadijer manifestacije tog duha jasno i precizno slika kao socijalnu patologiju neznalica. Problem neznalica je prepotencija, a problem prepotencije je brutalnost. Tu negdje staje i priča o vlasti, o utjerivanjima u vjeru i istjerivanjima iz partije, gazdama i seizima. A narator Petar Delja (Marko Špadijer) ne pretjeruje sa svojom politizovanošću i ne uspijeva prevladati svoj indiviudualizam. I neizbježna, stara ali i tužno aktuelna tema rovitoga društva – crnogorsko Cetinje, u kome s velikom sposobnošću u par ide neurotičnost, i nacionalističko i palanačko Dedinje.

Sudeći po zabilješci koju Špadijer daje umjesto predgovora, njegovi cetinjski zapisi nastali su prije pola vijeka, u vrijeme kada je radio kao bibliotekar u Centralnoj narodnoj biblioteci Crne Gore. Pisao je o Cetinju, Biblioteci i ljudima sa kojima je dolazio u vezu. Nedavno, u porodičnoj kući na Cetinju, našao je te svoje davne literarne pokušaje. Pripremajući ih za štampu, nije ih opteretio stečenim iskustvom i naknadnom pameću. Inteligentno rješenje. Sjetite se onoga što nas je **Italo Kalvino** naučio: „Na svijetu postoji samo jedna dobra metoda. To je, naravno, inteligencija“. U ovdašnje iskustvo prenesen taj obrazac znači kuraž da u svom karakteru sačuvaš dostojanstvo Crne Gore. I da ga slijediš. Špadijer je taj pravac izabrao. Možda je i taj pravac izabrao njega. To nije važno. U konačnici rezultat je istovjetan. Roman *Bibliotekar*, cetinjske zapisi integrisani literarnom sudbinom naratora, dokazuju da je piscu i danas, kada je sav taj cetinjski svijet još samo u sjećanjima, do istine i pravila istinske jednakosti. O komunizmu, kao **Česlav Miloš** u Poljskoj svojevremeno, on zna deset puta više nego sve njegove kolege u književnosti zajedno. Zbog toga je njegov *Bibliotekar* jedinstveno inteligentan tekst u crnogorskoj nacionalnoj biblioteci. Jedan jedini. Velik i svoj.

Vitold Gombrovič je svojevremeno zapisao: Ako si lično važan, onda će, ma stanovao i na najkonzervativnijoj tački zemljine kugle, tvoje svjedočanstvo o životu biti važno; ali nikakva istorijska presa neće iscijediti važne riječi iz nezrelih ljudi.

Poslije objavljivanja romana *Bibliotekar* uz Marka Špadijera tako dobro stoji ovaj bespoštedni aksiom. Njegova svjedočenja o svijetu, pisana prije pedeset godina, silno su važna zajednici koja se legitimiše kao zajednica u kojoj važe ljudska pravila. Špadijer,

velemajstor cetinjske duše. Jedan od nekolicine koji se u dvadesetom vijeku rođeni i vaspitavani na Cetinju a spremni su da o sudbini grada govore javno. Zreo čovjek o kojemu smo mislili da znamo sve, a nijesmo, izgleda, znali gotovo ništa. Poštovali smo njegov neupitan moralni integritet, čvrstinu njegovih svjetonazora i mudrost. Odavno se legitimisao kao važan intelektualac s vizijom i odlučnošću. Nijesmo znali da je pisac. Zapravo - nijesmo znali da je prvenstveno pisac s istančanim, klasičnim ukusom, koji se s upornošću sjećanja i bez dodira s modom i gomilom vraća na Cetinju.

Špadijer i Cetinje. Nije to sentimentalizam emigranta. To je traganje za Cetinjem kao mogućnost normalnosti. Tako je nastao roman o razgradnji grada koja se uvlači pod kožu i djeluje kao nešto svakodnevno. Sve do razure. Unikatna priča o intelektualnoj istoriji junaka koji su izbjegli kamenovanje i mržnji sinova koji žustro mrze izdanu domovinu. Roman koja pogađa i boli. Istinski sâm samcat u crnogorskoj književnosti u ovom vijeku.

Iz Zagreba je potom do nas došao i dugo najavljivani roman **Ognjena Spahića** ***Calypso.*** Objavljen je kod Frakture. U žanrovskome pogledu to je porodični roman. Kako primjećuje dr **Aleksandar Radoman** ostvaren je *in continuo*, bez unutrašnje kompozicione podjele na poglavlja, paragrafe i sl. „Furiozna naracija, bez stanke i predaha, donosi porodičnu sagu familije Dedijer, no klupko porodične povijesti odmotava se kroz neobičenu perspektivu – od samoga kraja, ka počecima i opet natrag. Taj model dramaturgije đe na samome početku svjedočimo raspletu, a uzroci toga raspleta bivaju osvijetljeni naknadnim pripovjednim hodočašćima kroz prošlost, uokviren narativnom instancom sveznajućega pripovjedača, razultirao je romanom nelinearne, skokovite naracije, sasvim osobenim u kontekstu savremene crnogorske književne produkcije" – konstatuje Radoman.

Naravno, nijesu samo kompoziciona rješenja ta koja Spahićev roman čine specifičnim fenomenom recentne crnogorske literature. I u polju stilistike on je jedinstven u korpusu savremene crnogorske književnosti. Nije imao adekvatnu recepciju ali je za očekivati da će, poslije prevoda na velike jezike svijeta biti označen kao jedan od amblema recentne evropske proze. Apsolutna književnost koja traži sebi ravnopravog čitaoca. Za sada, takvi su rjeđa bića od crnoga labuda. To ne znači da Spahiću treba upisati na saldo veličanstven poraz.

U regionalnim okvirima, iz crnogorske produkcije za 2017. najveći uspjeh postigao je roman **Andreja Nikolaidis**a ***Mađarska rečenica***. I on je objavljen van Crne Gore. Izdavač je Baybook. Napisan u jednoj rečenici koju narator misli u vozu na relaciji Budimpešta – Beč. Centralna tema romana je izbjeglištvo. Na neki način ta je knjiga imaginarna povijest balkanskih i evropskih izbjeglištava XX i XXI vijeka, ispričana kroz dvije sudbine – naratorovog prijatelja Joea i velikog jevrejsko-njemačkog filozofa Waltera Benjamina, čijim je djelom i tragičnim krajem Joe opčinjen. Sudbine dva autora su po mnogo čemu slične, kao što su jedna drugoj nalik sve izbjegličke priče: onih koji danas bježe iz Sirije u Evropu, kao i onih koji su, poput Benjamina, pokušavali pobjeći iz Evrope.

Te 2017. zanimljiv roman objavila je kod cetinjskog Otvorenog kulturnog foruma sa Cetinja (OKF-a) i **Bosiljka Pušić**, pod nazivom ***Eva.*** O svom romanu ona u predgovoru kaže: „Ova priča počinje stradanjem djevojčice na pragu njenog djevojaštva. Februara 1942. godine donijeta je u bolnicu Meljine sa teškim opekotinama po licu, vratu i šakama junakinja ove priče koja nije imala ni punih trinaest godina. Bilo je to vrijeme kada je Boka Kotorska bila pod italijanskom vlašću pa je i bolnica bila pod kontrolom italijanskih vojnih ljekara. Priča je ispričana u trećem licu prema kazivanjima glavne junakinje, Eve. Ona mi je svoje doživljaje, djelić po djelić, pričala u širokom vremenskom rasponu od nekoliko decenija. Posložila sam ih onako kako sam ih zapamtila i možda ponešto slučajno izostavila. Sada ih zapisujem u cjelovitu priču jer mislim da se ne smije izgubiti i nestati tek tako istina o jednom velikom fizičkom stradanju i hrabrosti da se prevaziđe."

U pogovoru Marija Čolpa zapisuje da je to roman koji hronologijom jednog neobičnog života, kroz fragmente ukazanih neobičnosti, kazuje storiju koja opstaje kao trag i/ili traganje o slobodi uma, slobodi žene i njene osobenosti. „Bokeška sintaksa koju autorka koristi, dotiče vrijeme koje se danas broji skoro kao zaboravljen jezik, sjajna je dramaturška intervencija i ekvivalent potcrtavanja da se može pisati kolokvijalno a razumljivo, sa bravurama izraza na kojima domicilni svijet ovog govornog područja može samo pozavidjeti" - konstatuje Čolpa.

Nakon duže pauze, 2017. novi roman objavio je i **Zuvdija Hodžić**, autor sa rijetkim senzibilitetom za ritmove i pedantnu mistifikaciju zavičajnih tema. Pod naslovom ***Svi moji*** (u izdanju OFK-a) donio je prilično svjetlosti koja čovjeka budi i opominje. Etiku i estetiku starih majstora pripovijedanja na obalu našeg uzburkanog vremena iznio je razumljivim jezikom. Koristeći se pričama koje su pune napetosti i dramskih nukleusa, do nas je iz davnine, donio znanje o čovjeku. Čak i kada nijesu oslonjene na relevantne činjenice i događaje iz ljudske istorije, istorija u epizodama tog uzbudljivog štiva nije neutralna u estetskom smislu i bitan je element narativne zavodljivosti. Hodžić vješto kapitalizuje efekte činjenice da su događaji koji nas zanimaju davno iscrpili mogućnost svog postojanja i više ne postoje u čulnom doživljaju stvarnosti. Oni postoje samo u idealnom prostoru našeg uma - pa baš iz tog razloga takvi događaji imaju specijalne karakteristike, za razliku od onih, kojima se prikazuje sadašnje postojanje. Prošlost, koju opet rađa naš um se neizbježno idealizuje. To je nepromjenjiva cijena njenog očuvanja. Minuli događaji, koji su rađaju u idealnoj mjeri u našim umovima i samim tim poprimaju značenje idealnih takođe, nose poseban sjaj, koji podsjeća na blistavu „izmaglicu", koja bi kad bi je vidio bilo ko od nas, probudila uspomene na događaje iz djetinjstva. I upravo ta „aura" , koja ima psihološko porijeklo povezano sa osobenostima funkcionisanja našeg uma, vidljiv je izraz određenog estetskog doživljaja, koji se razvija i odigrava u našem umu dok čitamo roman Zuvdije Hodžića. Taj pisac dobro poznaje dragocjene estetske mogućnosti efekta „aure"'. Široko i suptilno koristi svojstva „aure" materijala iz drugih kultura i epoha - a da pritom ne sagriješi protiv savremenog čitalačkog ukusa i takta. Tako je autorska pristrasnost ka tome da objavljuje i piše o onome što je bespovratno prošlo, formirala oko Zuvdije Hodžića „auru" pisca koji nam saopštava privlačne, jedinstvene vrijednosti.

Za anale, vrijedi zapisati de je 2017, zablistao i **Aleksandar Bečanović**. Njegov **Arcueil** (Nova knjiga, 2017.) u fokusu ima aferu Keller, prvi veći skandal u biografiji Markiza de Sada. Kako primjećuje Vladimir Vujošević, ovaj se roman „sastoji i od tekstualnih fragmenata, dokumenata, pisama i rukopisa: izvoda iz sudskog spisa, svjedočenja Roze Keler (koje postaje jedna ogromna histerična rečenica koja se izgovara bez pauze za uzdah, kao mlataranje davljenika pod vodom; sintaksički spazam u kojem se zarezi javljaju kao neka obilna psihosomatska tačkasta infekcija teksta), nepotpisani senzacionalistički novinski članak, pismo Horasa Volpola (inače, autora prvog „gotskog" romana *The Castle of Otranto* iz 1764. i prvog književnog teksta koji, u drugom izdanju, svoj sadržaj opisuje kao gotsku priču), izvod iz pozorišne kritike jedne De Sadove drame, De Sadova korespondencija sa suprugom". Za *Arcueil*, jedan od „najapartnijih romana savremene crnogorske književnosti" (Brković), pokazuje se kao tačno ono što je **Lezli Fedler** kazao povodom Poovog jedinog završenog romana: to je djelo „maskirano" žanrom koji „doslovno travestira". *Arcueil* je roman o stvaranju jedne žanrovske reputacije – konstatuje Vujošević.

Godina 2017. bila je i u znaku kapitalnog projekta „Nova Luča" koji podrazumijeva antologijski

izbor djela crnogorskih autorki i autora, sabranih u 20 tomova. U drugom kolu objavljena su djela ***Sam među Ircima*** **Miodraga Vukovića**, *Makarije ot Črnie Gori* **Čeda Vulevića**, *Crnoturci* **Huseina Bašića**, ***Luđak je vječno dijete*** **Boža Koprivice**, *Posvemašnja narav* **Slobodana Blagojevića**, *Vavilonske riječi* **Ljubete Labovića**, *Montenegrini* **Radmile Vojvodić**, *Preludiji i fuge* **Aleksandara Bečanovića**, *Poezija* **Pavla Goranovića i** *Stihovi od pijeska* **Dragane Tripković**.

Za izdavače potpisani su **Goran Martinović**, **Radiša Šćekić**, **Bogić Rakočević i Adnan Čirgić**. U uredničkom odboru edicije „Nova luča" su **Milorad Popović**, **Radule Novović**, **Bogić Rakočević** i **Novica Vujović**.

„Nova luča" je svojevrsni nastavak državnog izdavačkog projekta „Luča" koji je sticajem raznih kulturnih okolnosti prekinut prije 30 godina.

Početak 2018. obilježila je knjiga pjesama ***Agnostik i nebo*** crnogorskog književnika **Milorada Popovića**, objavljena u izdanju OFK-a.

To je knjiga poezije nakon desetogodišnje pauze, kojoj su prethodila dva Popovićeva kapitalna romana ***Karnera*** i ***Čovjek bez lica***. O knjizi su pisali **Dragana Tripković** i **Pavle Goranović**. „U veoma interesantnoj i sve razuđenijoj stvaralačkoj avanturi, nakon dvije pauze između objavljivanja pjesničkih knjiga, koje je prevashodno uslovilo predano bavljenje esejistikom, a potom i prozom, Milorad Popović nam se opet obraća u stihovima, pročišćenim i promišljenim. Tako još jednom dokazuje da nije po srijedi povratak pjesništvu, jer iz tih prostora suštinski nije ni izbivao. Stoga nije riječ o dvostrukom ili ponovnom povratku, nego o autorovoj dodatnoj sigurnosti i jačanju svijesti da pjesnički stanuje čovjek na svijetu: određene teme mogu se izgovoriti jedino čistim stihom" - piše Goranović o knjizi *Agnostik i nebo*.

Iste godine novu knjigu pjesama, ***Doba***, objavio je i **Đorđe Šćepović**, sofisticiran i beskompromisan pjesnik koji, u granicama crnogorskog pjesništva, ide putem kojim se rjeđe ide. Osrednjost on sebi nedopušta. Njegov je opus u znaku otklona od nostalgičnih konvencija misli i konvencionalnih osjećanja. Samom sebi je lično važan. Sve to zajedno proizvodi odsustvo poze i odgovornost prema onome što on kao pjesnik hoće opjevati. To podrazumijeva stav u odnosu na predmet pjesme. Jasan i naplavinama dana nenatrunjen stav. *Doba* potvrđuje da Đorđe Šćepović nije statističar ili bilježnik koji računa na sentimentalnost svog pokoljenja s kojim dijeli taloge zajedničkog, teatralnostima prožetog iskustva. On je neka vrsta alhemičara koji je vođen veličanstvenom mišlju Hegelovom koja je izrečena prije 170 godina: „Nije život duha onaj život koji se boji smrti i ostaje čist pred pustoši, već je život duha onaj koji je podnosi i u njoj opstojava". Šćepović se sa duhom i otrovima svoje savremenosti nosi sagledajući ih licem u lice. Ne rješava probleme koje postavlja vrijeme. On riječima razdire unutrašnje biće tih strašila, duboko svjestan jeze vlastite konačnosti. Za njega, pjesme su zadatak života. Možda od poezije zahtijeva previše, no i sama ta želja daje fascinantne rezultate.

Nagrade

Književniku Miloradu Popoviću uručena je Njegoševa nagrada za 2017, koja mu je pripala za roman *Čovjek bez lica*. Nagradu mu je uručio predsjednik Crne Gore Filip Vujanović. Odluku o laureatu donio je međunarodni žiri u kojem su bili **Bogomil Đuzel** iz Makedonije, **Ivan Lovrenović** iz Bosne i Hercegovine, **Rusanka Lyapova** iz Bugarske, **Dušan Šarotar** iz Slovenije**, Jovica Aćin** iz Srbije, **Miljenko Jergović** iz Hrvatske i **Vlatko Simunović** iz Crne Gore.

U ime žirija, na ceremoniji uručenja Njegoševe nagrade, obratio se **Miljenko Jergović** kazavši da su članovi žirija pri odlučivanju "slobodno čitali".

„Slobodno smo razmišljali o knjigama, slobodno smo razmišljali o piscima, slobodno smo razmišljali o književnosti - to je ono što je u ovoj priči jako važno" – kazao je Jergović.

Jergović je kazao i da žiri, prilikom odlučivanja, nije imao na umu političke aspekte nagrađivanja ove knjige, jer se politički apsekti ne smiju imati na umu kada se govori o književnosti i knjigama .

-„Na Njegoša se, poslednjih 150 godina, pozivao kome god je to palo na pamet. Iz toga se rodilo više zla nego dobra, i to se nastavlja sve do današnjih dana, u svim ratovima i u svim " - poručio je Jergović.

On smatra da se nagrađivanjem književnosti, radi književnosti same, nagrađivanjem pisaca radi pisaca samih, ispunjava ono što je trebalo biti osnova našeg duga prema najvećem crnogorskom i južnoslovenskom pjesniku - a to je vraćanje Njegoša književnosti i vraćanje Njegoša poeziji.

-„Nagrađujući *Čovjeka bez lica* mi prilažemo taj kamenčić, taj mali korak, taj mali trenutak vraćanju Njegoša onome čemu Njegoš zapravo pripada – kazao je Jergović čestitavši Popoviću u ime žirija i u svoje lično ime nagradu.

„Uvaženi članovi žirija za Njegoševu nagradu, za mene koji sam rođen u Katunskoj nahiji, u vrijeme dok su još mladi i stari, jedva pismeni seljaci, ali i analfabete, govorili naizust dijaloge likova iz *Gorskog vijenca*, i pričali anegdote o vladici Radu kao da su s njim drugovali, dodjela Njegoševe nagrade ne predstavlja samo jedinstveno profesionalno priznanje nego ima i osobito simboličko i moralno značenje. Hvala vam za ovu veliku čast koju sam primio blagodarno i ponizno" – poručio je Milorad Popović.

Nagradu „Meša Selimović" za najbolji roman na govornom prostoru BiH, Crne Gore, Hrvatske i Srbije 2017. godine osvojio je crnogorski pisc **Andrej Nikolaidis**, za roman *Mađarska rečenica*. Odluku je donio žiri 17. Međunarodnih književnih susreta „Cum grano salis" u sastavu **Adisa Bašić** (predsjednica), **Hadžem Hajdarević**, **Slobodan Šnajder**, **Pavle Goranović** i **Mile Stojić**.

„Sve dobre priče su u najmanju ruku dvosmislene i blagoslovene nedostatkom dokaza", sjeća se pripovjedač *Mađarske rečenice* kako mu je govorio prijatelj Joe, centralna ličnost romana **Andreja Nikolaidisa** koji je u jednoj rečenici ispisao pa najmanje dvosmislenu priču, obilježenu ironijom prema pošastima današnjice i autoironijom kojom su pisci našeg, jezika bili rijetko skloni – ocijenio je žiri.

Istaknuti stvaralac Zuvdija Hodžić, za roman *Svi moji*, 2017. godine dobio je državnu nagradu Miroslavljevo jevanđelje. Odluka je, nakon tajnog glasanja, donesena većinom glasova, a u sastavu žirija bili su predsjednik Mladen Lompar i članovi Milorad Popović, Jovanka Vukanović, Živko Andrijašević i Bogić Rakočević.

U obrazloženju žirija navodi se da nagrađeni roman *Svi moji* pokazuje da je književnost zapravo zbir fragmenata iz života. „Hodžićev narativni opseg je širok i obuhvata period njegovih predaka, mladalačke dane, one podatke iz životnog okružja što u sebi nose neku misteriju i konkurišu životnim činjenicama, zatim preispitivanje sebe i vremena u kojem živi, nizanje sažetih činjenica i detalja iz stvarnosti s povremenim oslanjanjem na maštu" - piše u obrazloženju.

Prijevodi

Knjiga poezije *Raskršća* Milorada Popovića, u kojoj su objavljene najznačajnije pjesme ovog crnogorskog autora, prevedena je na njemački jezik u izdanju Leipziger Literaturverlag iz Lajpciga.

Stihove je sa crnogorskog na njemački jezik prevela književnica i prevoditeljica **Cornelia Marks**. U njemačkom izdanju nalazi se izbor iz Popovićeve knjige, a njemačko, odnosno crnogorsko-njemačko izdanje, biće predstavljeno na ovogodišnjem Sajmu knjiga u Lajpcigu.

Cornelia Marks dobitnica je radne stipendije za ovaj prevodilački poduhvat, za prošlu godinu,

od umjetničke zadužbine Saksonije-Anhalta (Kunststiftung des Landes SachsenAnhalt).

Roman ***Putnik*** crnogorskog pisca **Sretena Asanovića**, objavljen je 2018. u okviru prestižne međunarodne edicije Sto slovenskih romana na makedonski jezik. Jedan od najvažnijih romana crnogorske književnosti sa crnogorskog je preveo Dimitar Baševski. Knjigu je objavila izdavačka kuća **Slovo**, a za izdavača je potpisana Ljupka Hristova Baševska.

Nakon dva izdanja kod beogradske izdavačke kuće Geopoetika, roman ***Teuta*** **Miraša Martinovića** dana doživio je i drugo izdanje na albanskom jeziku (prevod **Zenun Rexhepi**) u izdanju prištinske izdavačke kuće **Koha**. Roman je objavljen u prestižnoj ediciji **Liburnija**, koju uređuje **Flaka Suroi**, u kojoj su zastupljena djela značajnih stranih i domaćih pisaca.

Prethodno, na albanski su prevedene još dvije knjige Miraša Martinovića. ***Dita e fundit e Eskilit*** /Poslednji Eshilov dan/, objavljen u Tirani kod poznate izdavačke kuće Onufri i ***Kronika e padukshm e*** /Nevidljivi ljetopis/, kod izdavača Pietro Bogdani, Brisel/Priština.

U izdanju Voland & Quist iz Drezdena objavljen je njemački prijevod *Mađarske rečenice* Andreja Nikolaidisa. Roman je prevela **Margit Jugo**. To je nakon romana ***Sin*** i ***Dolazak***, treći Nikolaidisov roman objavljen u Njemačkoj, kod istog izdavača.

Hronika smrti

Godina 2017. pamtiće se i po odlasku **Mladena Lompara**. Preminuo je 15. avgusta, u Kotoru. Bio je predsjednik Crnogorskog PEN Centra, jedan od najznačajnijih i najistaknutijih crnogorskih književnih stvaralaca, likovni kritičar, rukovodilac značajnih institucija kulture, borac za afirmaciju crnogorske kulture jezika, njenog multietničkog i multikonfesionalnog sklada. Mada su njegovi angažmani u domenima istorije umjetnosti i muzeologiji neprocjenjivo važni za crnogorsku kulturu, najpoznatiji je kao pisac posvećen pjesništvu kao izabranoj poeziji i pjesnik sa biografijom koja je u znaku odsustva teatralnih gestova. Lompar je preteča, predvodnik i najdosljedniji predstavnik postmoderne pjesničke generacije u Crnoj Gori. Otmjen, suzdržan, lapidaran u izrazu i iskazu, u svemu nalazeći „starogrčku mjeru", on je najviše crnogorski i najviše evropski pjesnik, najviše svoj i najviše naš. Obrazovan, kulturan, najistaknutiji naš likovni kritičar, znalac istorije umjetnosti od početaka do naših dana, pjesnik snažne imaginacije, liričar i mislilac, mnogo puta neposredno suočavan sa sopstvenom smrću, na tankoj žici između nje i života, Lompar je u poeziji nalazio uporište za trajanje i u životu i u budućnosti... Svejedno da li je pjesma nastala na mnogo puta ispisanom palimpsestu, ili snom pročitanom knjigom iz zapaljene aleksandrijske biblioteke, u kamen Duklje uklesanim epitafom, izmaštanim ili istinitim pismom monahinje i vlastelinke, grešnog raba, Slovom Crnojevića štamparije, fragmentom zapisa, onim što je nepovratno prošlo ili nadživjelo vjekove i vrijeme, lirski doživljaj pretvarao je u čistu poeziju, ljepotu i poruku.

Postojanost je bila njegov fundamentalni rezon, a poezija svetilište. Ono što je stvarao u poeziji, u crnogorskoj nacionalnoj biblioteci ima, zaista, status relikvije. Između korica svake svoje knjige smještao je dio samoga sebe, ono za što je vjerovao da bi trebalo da bude njegova prepoznatljivost za vrijeme u kojemu će biti prošlost. Njegov odlazak je odlazak predanoga čuvara crnogorskog jezika. Komentarišući domete i mogućnosti pjevanja i mišljenja, citirao je Hajnriha Bela i podsjećao da je jezik najvredniji prirodni posjed čovjeka „kiša i vjetar, oružje i ljubavnica, sunce i noć, ruža i dinamit, ali nikad samo jedno od to dvoje; uvijek je opasan jer objedinjuje suprotnosti - hljeb, nježnost, mržnju, a u svakoj, svakoj pa i najmanjoj rječci krije se još ponešto, pa makar i nevidljivo, nečujno, nedodirljivo: smrt. Uostalom, sve što je napisano, napisano je protiv smrti." U vrijeme kada se oglasio, crnogorska poezija studila je u Njegoševoj sjeni. Teška kora tradicionalnosti zatvarala je kreativni prostor. Ne mistifikujući svoje puteve, sjećajući se tih početaka, naglašavao je da nije stvarao drugačije zbog prevrata, već zbog odgovornosti prema samome sebi. Na dan kada otišao u vječnost, imao je status vodećega glasa crnogorskog pjevanja i mišljenja s evropskim i mediteranskim usmjerenjem. S njim je otišao odstupnik od duhovne tradicije kojoj geografski pripada, crnogorskog patrijarhata koji poeziju poštuje kao boginja pamćenja. Lompar nije pristao biti puki, raštimovani ljubitelj pamćenja koji u ime kolektiviteta sabira fragmente prošlog. Bio mu je zahvalan, ali je svoju pripadnost iskazivao stojeći mu nasuprot. To je ona klasična pozicija tragičkog junaka koja je u temelju evropskoga pjesničkog iskustva. Poezija je ono u što je uložio svoje vrijeme i ono što je volio. Prostor stvaralaštva tretirao je kao pravo na sopstvenost i mogućnost doživljaja lične uzvišenosti. Ostaje za njim ono za što je Bel rekao da je - protiv smrti. Jezik i tvrđave sjećanja. A to je sve.

Izbor iz savremene crnogorske proze i poezije

Andrej Nikolaidis, *Mađarska rečenica*

Sve se to čini beskrajno daleko sada, svaka od anksioznosti koje su obilježile moj život, sada, dok voz klizi ravnicom Mađarske, odvlači me od Budimpešte, vuče me ka Beču, gdje ću na aerodromu ponovo proći kraj prodavnice duvana u kojoj sam u dolasku kupio šteku Gauloises-a bez filtera za ljubaznu mađarsku domaćicu – 63 eura, ne primamo kartice, samo gotovina, rekla je prodavačica – odvući se, kao prebijeni pas u tihi kutak, u neku od staklenih kabina za pušače, tamo cupkati sa kafom u papirnoj čaši u ruci, paliti cigaretu za cigaretom pa se, smrdeći na duvan nadaleko, dakle izazivajući podozrenje putnika i aerodromskog osoblja, ukrcati na avion za Podgoricu, sve se to čini daleko i još dalje, dok se voz ljulja kao kolijevka a ja tonem u san, i dok tonem nestajem sam za sebe, kao da stojim na obali i gledam kako se spuštam u dubinu vode, nestaje sve ono što sam ja, svaka od mojih anksioznosti, bez kojih nikada i nisam imao ništa, u svakom slučaju ništa osim njih nisam imao ja kao pisac, jer ja, kao pisac, njima, dakle anksioznostima, dugujem svu svoju takozvanu umjetnost, zbog čega je, da bih ostao umjetnik, bilo nužno ostati anksiozan, što mi, srećan je Čovjek, aleluja!, nikada nije predstavljalo problem, prije svega zato što svoju egzistenciju ne mogu zamisliti bez anksioznosti, kao što je ne mogu zamisliti ni kao sretnu, sve samo to ne, jer to bi značilo da ću ostati bez svih onih rafiniranih užitaka koje donosi tuga, koja ne nestaje ni sada, u vozu koji juri kroz Mađarsku, tuga koja se vuče za mnom kao šareni balon od helijuma zakačen za rep psa-lutalice, leluja tuga nad mojim repom dok stojim na obali mađarskog mora i gledam vlastiti odraz u vodi, kako se udaljava od mene, a sa njim i nervoza zbog ljudi sa kojima živim i njihovih običaja, od kojih ne mogu živjeti, nervoza zbog njihove

ogavne muzike, nervoza zbog toga što su glasni, zbog toga što ne umiju postojati a da ne emituju buku, zbog toga što javne površine shvataju kao svoje privatne, i neprekidno se šire, svoju imovinu i svoje egzistencije, koje nisu drugo nego estetski zločin, udaljava se od mene sve što me je dovodilo do bijesa, kao da me nikada nije nerviralo odsustvo diskrecije koja je tim ljudima, njima!, svojstvena, kao da me nikada nije nervirala gomila, mnoštvo, pa Hart i Negri, čije se gostovanje u Kotoru pretvorilo u fijasko za koji sam ja nerado preuzeo odgovornost, ali ne prije nego sam Negriju, nezadovoljnom zbog toga što je publika na kotorskom trgu svojom vikom ometala izvođenje njegove predstave, zlobno rekao what can one do: multitude tends to be noisy, no to je, pokazaće se, tek bilo zagrijavanje za istinsku katastrofu, koja je nastupila sat kasnije, kada je izvođenje druge Negrijeve predstave prekinuto zbog nestanka struje, jer su izgorjeli kablovi koje je postavio idiot-tehničar, na to mjesto postavljen od idiota-producenta, za čije je namještenje bio odgovoran idiot-urednik programa, dakle ja, stoga je, baš mene među svim ljudima, bijesna rediteljica Negrijeva komada vukla za ruku po kotorskoj Pjaci od kina, insistirajući da baš ja budem taj koji će izaći pred publiku i saopštiti da zbog grube greške organizatora predstava neće biti izvedena do kraja, učinila je to vjerujući da će meni biti neprijatno stati pred publiku i reći im da se tornjaju kući, što za mene, naravno, nije predstavljalo nikakav problem, jer mi se za kotorsku publiku jebalo jednako kao i za rediteljicin mediokritetski komad, jer je bilo jasno da svako onaj ko poslije petnaest minuta teatarskog mučenja, koje je ta nesretna žena, ta rediteljica, smatrala svojom umjetnošću, nije napustio trg, napustio ga negodujući zbog besramnog amaterizma koji mu je bačen u lice, zaslužuje da bude mučen satima, danima i godinama, što teatrom, što bičem, udaljava se, rekoh, od mene bijes kojim sam, oduvijek, bio obuzet kao što su, kažu, ljubavlju bili obuzeti sveci, bijes zbog kojega nikada nisam imao ništa lijepo reći o vlastitoj egzistenciji, mizernoj i izlišnoj, egzistenciji, međutim, koja ima jednu olakšavajuću okolnost, činjenicu da nisam odabrao dodvoravanje svjetini, činjenicu da sam svjetinu iritirao, fakat da od svjetine koju prezirem nisam tražio naklonost, nego mržnju, koju sam i dobio, ja, koji sam čitav život bježao od mnoštva, da bih, kasno, odveć kasno, tek čitajući Benjaminovu Jednosmjernu ulicu saznao da je Ad plures ire, pridružiti se mnoštvu, kod Latina značilo – umrijeti, što će reći: živjeti u gomili znači umrijeti, premda nisam siguran da je to razlog zašto pri pogledu na gomile tijela osjetim fizičku mučninu, zašto ni na tren ne mogu zadržati pogled na roju pčela, koloni mrava ili crvima koji su napali meso, bilo čemu što me podsjeća na grupisanje ćelija, dakle na teksturu života, koji mi se najdublje gadi, kao što mi se gadi i smrt, kojoj po pravilu prethodi ultimativna neugodnost, kao što mi se, prisjećam se u polusnu, u Mađarskom vozu, gade i nerviraju me i politika, i ja u njoj, pa ekonomija, savremena umjetnost, kapitalizam, MTV, fusion kuhinja, ljevica, desnica i liberali, zbog čega bi se moglo, zbog čega bi se moralo reći da sam odvratni mizantrop, čega se ne stidim, čime se ponosim, jer ovako stoje stvari sa nama mizantropima: kao što suprotnost ljubavi nije mržnja, nego ravnodušnost; kao što suprotnost vjeri u Boga nije iskaz Bog je mrtav, nego Lakanovo "Bog je nesvjestan"; kao što nihilist nije onaj koji odustaje od revolucije jer drži da svijet, kao femme fatale u dobrom noireu, treba prepustiti vlastitoj propasti, onaj koji društvene revolucije odbacuje jer razumije da je kapitalizam već revolucionarizirao svijet, nego je nihilist onaj koji, usprkos tome što je jasno da revolucije ne znače promjenu svijeta, nego tek preraspodjelu društvene moći, usprkos tome što su revolucije način da se sve promijeni, samo da bi sve ostalo isto, ipak zahtijeva revoluciju; tako i suprotnost vjeri u Čovjeka nije mizantropija, nego new age humanitarizam, svođenje čovjeka na nedostojno dijete Majke Prirode,

baš tako, da ne govorim o tome da će mizantropi biti posljednji koji će napustiti Čovjeka, što nipošto nije olakšavajuća okolnost, to je jasno i u vozu koji juri ka Beču, u vozu u kojem nikako da do kraja potonem u san, zbog čega se sve moje anksioznosti čine, rekoh li, beskrajno daleko, ali ne i nepostojeće, daleko ali ne i izbrisane, stoga kao da ih vidim kao drvored kraj kojeg projuri voz, tako vidim nervozu zbog toga što sam zaglavljen između potrebe za revolucijom i svijesti da revolucija svijeta više nije moguća, nervozu zbog toga što apokalipsa nikako da se desi, nervozu jer znam da je želja za apokalipsom pouzdan znak odsustva vjere, potvrda nemogućnosti da se nosimo s anksioznošću koju neminovno donosi iščekivanje kraja koji će nas napokon snabdjeti raspletom i objašnjenjem, da ne govorimo o anksioznosti u iščekivanju odgovora na pitanje: ima li uopšte raspleta i objašnjenja; anksioznosti koja raste kako postajemo sve bliži odgovoru, kako postaje sve izvjesnije da na mjestu odgovora nema ničeg, nervoze zbog činjenice da je u meni sve manje nade i vjere a sve više nepovjerenja koje nužno vodi u paranoju, a to je tako poražavajuće, jer tako me intenzivno nerviraju paranoici, nervira me njihovo uvjerenje da postoji skrivena moć koja upravlja našom stvarnošću, ta tako nesofisticirana misao, kao religija za još gluplje ljude, što mora iznervirati čovjeka, jednako kao što nervira teškoća sa kojom ljudi prihvataju haos, jer: naravno da ćemo kad-tad uočiti pukotine u svakom narativu koji nam se nudi kao objašnjenje, ali zašto tada pribjeći fantaziji, zašto kreirati paranoičnu konstrukciju koja treba zatvoriti rupe u slici svijeta, nije li dostojanstvenije prihvatiti prazninu, odsustvo, manjakvost i tako se prepustiti anksioznosti koja se, kako nas uče psihoanalitičari, javlja zbog nesnošljive blizine Realnog – odnosno njegove praznine koja, brže-bolje, ovim ili onim simboličkim poretkom mora biti prikrivena, mislim u vozu koji je već napustio Mađarsku i ušao u Austriju, i gle, već su mi sve moje anksioznosti bliže, kao da ono što je tonulo sada izranja iz tamne vode, vraća se k meni, ponovo uspostavlja blizinu sa mnom, i znam: još koji kilometar bliže Beču i sve ono anksiozno moje, što se činilo beskrajno daleko na mom snenom putu kroz Mađarsku, biće mi bliže od jučerašnjeg dana u Budimpešti, toplog ugodnog dana koji je počeo doručkom u italijanskom restoranu preko puta Muzeja književnosti, nastavio kratkim espresom uz cigarete na terasi Costa Coffee, dana koji me odveo na Sajam knjiga gdje smo, kolege pisci, vodili debatu o nacionalnoj književnosti i smrti nacionalne države, vodili debatu pod pokroviteljstvom Evropskog parlamenta, što je, je li, čast, pa i zadovoljstvo, jer je honorar bio raskošan, to smo se složili, premda su nam stavovi o predmetu debate bili prilično udaljeni, što je, pretpostavljam, i bila namjera organizatora, pokazati svu raznorodnost evropskoga mišljenja, blablabla, debata kao debata, izlišna, ali ne posve, jer neko je, već se ne mogu sjetiti ko, rekao kako je mađarska književnost dokaz da nacionalne književnosti ipak imaju određene samo njima svojestvene odlike, jer mađarska književnost, to je mađarska rečenica, jer se u mađarskoj književnosti gaji kult duge mađarske rečenice, o čemu mislim dok voz tutnji kroz predgrađe Beča, o mađarskoj rečenici, koja je zgodna metafora za život, i sam dugačak i nepregledan, lišen mjere, život koji je mogao biti ispričan i proživljen drugačije, sa preciznijom interpunkcijom, sa tačkama i novim redovima, jer anksioznosti zahtijevaju tačke, jer anksioznosti zahtijevaju uskličnike!, život ispričan bez ponavljanja i sa manje viškova, sa više svijesti i manje sna, mislim dok voz stiže na bečki Hauptbahnhof, putnici se dižu iz svojih sjedala i po prvi put ih od ulaska u voz primjećujem dok jure ka izlazu vukući svojue kofere, čiji točkovi kao da sviraju neki dementni valcer, tako mislim znajući da više nemam izbora, nemam prostora za dalje okolišanje, meandriranje, odlaganje: vrijeme je da zatvorim mađarsku rečenicu.

Milorad Popović, *Agnostik i nebo*

ZADARSKA FUGA

Već je sjutra:
Crveni žar mjeseca rastače se
u svjetlost koja ranjava:
lišena crvenila
i unutrašnjeg plamsanja.
Sjećanja imaju mutan zvuk
nalik sudaru metalnog sića
obješenog na konop od kostreti
sa bunarskom vodom.
Omamljen korčulanskim vinom
i slankastim mirisom ženskih tijela
prolazim preko Piazze dei Signori
i četiri kantuna:
zastajem na početku
ulice Svetog Mihovila
koja se danas zove Klaićeva
ispred dvospratne palate
na broju dva.
U prizemlju zgrade je optika Bajlo
i apoteka Poluotok.
Obnevidio od surukastog svijetla
približih se zidu:
tražim natpis s godištem otvaranja ljekarne.
Možda je baš na prvom spratu
(na vratima danas piše Obitelj Storić)
stanovao Gospodin Đorđije
prijestolonasljednik crnogorski
nesuđeni vladika
predsjednik Senata
pouzdanik ruski
oficir carskog husarskog puka
kavaljer raznih ordena
tužni emigrant
koji je u Zadar
sa Cetinja bio ubježao
u vrijeme baronâ Mamule i Filipovića –
u prizemlju palate
u apoteci K Spasitelju –
tražio prašak za glavobolju.
Dok sam opipavao
toplu oker fasadu
na vratima zgrade
u havajskoj košulji
i u isto tako šarenim bermudama
prikaza se crnomanjasti zdepasti lik:
otkinuta glava
Đorđija Savova.
Zazivljem priviđenje
mučaljivog i ćudljivog "knjaza crnogorskog"
kako ga titulisahu
na grobnom spomeniku u Belafuži:
u uniformi ruskog husarskog časnika;
u crnom diplomatskom fraku;
u svečanoj narodnoj nošnji
sa zlatnim tokama –
kad crnomanjasti lik u bermudama
proslovi ravnodušno
glasom onoga svijeta:
"Moja se crna kosa
pretvorila u travu:
crno sunce pod zemljom
veliko je neprozirno oko
obasjano ugljem
crna je mrlja
u crnoj noći –
zato oko mrtvaca nije lebdeće.
Ono pogleduje
unutar oglodane lobanje
razabirajući udrvenjene
okamenjene snove.
Ipak, nijesam se dvojio oko toga
jesu li moju smrt oplakivali
senatori, žbiri, zavjerenici
carski i ćesarski činovnici
savjetnici Azijskog departmana

ili su se seirili
što je između mene
i mojih koraka ostao
samo ćutljivi prezir
zaboravna dosada i nepomičnost –
osuđena na nepomično čekanje.
Između mene i moje braće
izlegla se dvoglava bijela zmija
gordosti i vlastohleplja
koja je popila krv Pera i Mirka
a Danila toliko uzoholila
da je povjerovao
kako mu puška ni sablja
ne mogu doakati.
Sinovi Tomovi i Stankovi
bili su ustrašeni
od mojih petrogradskih veza
i ratnih vještina:
zatirali su tragove svake moje rabote
u diplomatskim salonima
i među krvavim sabljama.
Zloj tišini prepustili su
i moja neprijateljska djela spram njih:
prvo su slali svoje asasine
jednog za drugim u Zaru
i onda je Danilo popio čašu
koju je meni bio namijenio:
pošto sam Todoru dao livor
što će ga okrenuti
put pleći Zeka Manitoga
iz kojih je šiknula loza krvi
prije nego se strmoglavio
na kotorsku rivu.
Ja mnim stoga da su
na glas da sam se prestavio
i da se moja krv ugasila
i pretvorila se u smolu
samo procijedili kroz zube:
Krepa je pas.
Zekov posljednji čas
postao je povijestan:
i Todora Kadića –
će pamtiti
sve do svršetka svijeta.
A mene je
po svoj prilici:
bez muškog leleka
stranih konzula
i predstavnika štampe
u tišini sahranila
mala patulja pokajnica:
braća Mašan i Vuko
sinovac Krsto
Đakomo Han, direktor redarstva
Nikola Androvič, fotograf i ljekarnik
konte Frane Boreli
Natko Nodilo, vlasnik lista Il Nazionale
gospođa Pjerina Kasteli
i njena sluškinja Zoe".
Snažna krivonoga prikaza
malo zastade i glas mu ohrapavi:
"Ovamo vrijeme ne protiče
nemamo uši da slušamo
i ne znam u čemu sam se probudio:
je li ona crna zemlja
kamenja, suvoće i munja
iz koje ubježah u Kotor
a onda u Zaru
još natopljena osvetom i gordošću.
Dižu li krvomutnici
svoje bijesne oči
i snuju li intrige među potomstvom.
Slade li se
braća i sinovci
što se sinovi Stankovi i Savovi
dohvatiše za grla bijela
i jedan drugome iskopaše kuću
od onda pa zanavijek?
Jesam li ostao
sâm i dovijeka

skraćen
obezličen
u carstvu nemušta jezika:
samo dio prašine
bez prošlosti
koju ne prati istorija?"

2.
Srebrnasto lice zore
pomaljalo se dok sam hodao
prema hotelu Bastion.
Za pultom recepcije stoje
vitka crnka u blistavoj ljetnjoj haljini
i vitki crnomanjasti mandrilo
u mornarskoj majici.
Crnka mi pruži ključ od sobe
gledajući me izazovno
reklo bi se sažaljivo.
Pravio sam se još više pijanijim
još više usporenijim
i dok sam se okretao prema liftu
momak se nagnu
prema njenom ramenu
i poljubi je u vrat.
Širom sam otvorio
prozor hotelske sobe
koji gleda u portal crkve
Gospe od Zdravlja.
S ulica kojima sam lutao
još dopiru glasovi.

Đorđe Šćepović, *Doba*

Posjed

Majka je prodala imanje
koje je naslijedila od svog oca
još onda kad je on kretao na veliko putovanje
imanje pored puta koji vodi do stare seoske bogomolje
imanje zaboravljeno, zapušteno, davno stavljeno na doboš
kupili su neki ljudi
iz jedne daleke zemlje
i na njemu izgradili farmu
patuljastih, razdraganih svinja,
zemljom moga pretka sad hodaju svinje
i čekaju dan kad će noževi da se priljube uz njihove vratove.
Od novaca iz zemlje svinja
ja i majka kupujemo neku drugu zemlju
sa dva ili tri mjesta za ukop,
još uvijek ne znamo,
ali, jedno imanje se mora zamijeniti drugim,
Jer, valja misliti na budućnost

Paradoksos

Ako je samo Prvi među nama bezgrešno začet
onda smo svi mi ostali nastali iz grijeha,
(uključujući i dvanaest pratilaca Prvog),
naše su majke bludnice, mada, one su opštile s našim
očevima, nije pošteno obilježiti žene, uzorne domaćice,

brižne majke i odane supruge koje nijesu oskrnavile svetost braka
i nijesu imale afere s duhovima,
nijesu činile preljubu i kasnije je pravdale zavodljivim pričama,
Ako je samo jedan od nas začet bez grijeha
kako to da svi ostali jesu u milosti oca njegova
i uživaju pravo na svete tajne,
paradoksos, u slobodnom prevodu *protiv očekivanja*
omiljena je figura jevanđelista, i to je u redu

Tirani

Iz nemoći izniknu tirani
u nemoći i krv prospu
nemoćnih za odbranu

U vjeri odrastu tirani
iz vjere smrti posiju
na vjeru se uvijek pozovu
kad vjerujuće zakuju
na krstove od iverja
što nalik je hrastu

In memoriam

Strahinja Marović 1937. - 2018.

Ljubomir Kuljača (1938.-2018.)

OBJAVLJENI NASLOVI IZ 2017/18.

